

ISSN 2980-1044
E-ISSN 2980-2490

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Zonguldak Bülent Ecevit University

Cilt / Volume 1

Sayı / Number 2

Aralık / December 2023

Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi

Karaelmas Journal of Social Sciences

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kares>

ISSN 2980-1044
E-ISSN 2980-2490

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi
Karaelmas Journal of Social Sciences

Cilt 1
Volume 1

Sayı 2
Number 2

Aralık 2023
December 2023

Sahibi / Owner

Prof. Dr. İsmail Hakkı ÖZÖLÇER (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörü)

Dergi Yönetimi / Journal Management

Baş Editör / Editor-in-Chief: Doç. Dr. Yücel NAMAL

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief: Doç. Dr. Gürbüz ARSLAN

Doç. Dr. Nuray 3.KARAKAYA

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor: Öğr. Gör. Dr. Çağdaş ALBAYRAK

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor: Dr. Öğr. Üyesi Soner SÖZLER

Sekreteryaya / Secretariat: Arş. Gör. Havva SEBETCİ

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adil BAŞŞELİYEV (Azerbaycan Sumgayit Üniversitesi)

Prof. Dr. Ekrem CAUSEVİC (University of Zagreb)

Prof. Dr. Redžep SKRİJELJ (State University of Novi Pazar)

Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi)

Doç. Dr. Arafat MAMYRBEKOV (Alikhan Bukeikhanov University)

Doç. Dr. Fadile Gülden EKMEK (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Prof. Dr. Benjamin ARBUCKLE (University of North Carolina at Chapel Hill)

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Doç. Dr. Hamza EKMEK (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Doç. Dr. Suada DŽOGOVIĆ (Haxhi Zeka University)

Prof. Dr. Nurettin HATUNOĞLU (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Erdem DİRİMEŞE (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Levent KIYLIOĞLU (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Selin MARANGOZ (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sinan YÜKSEL (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Szilágyi SZÍLÁRD (University of Bucharest)

Derginin Tarandığı İndeksler / KARES Is Indexed In

İletişim / Contact

Dergi yazışma adresi / Correspondence: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi Editörlüğü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Binası, İncivez 67100 ZONGULDAK

Tel: 0 (372) 291 28 63 0 (535) 524 40 89 **E-posta / E-mail:** karesdergisi@gmail.com / kares@beun.edu.tr

Ağ Adresi / Web Address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kares>

Sayfa düzenlemesi ve yayın hizmetleri / Page layout and publishing services

BULUŞ Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri, Bahriye Üçok Caddesi 9/1 Beşevler, 06500 Ankara, Türkiye

Tel: (0312) 222 44 06 • Faks: (0312) 222 44 07 • E-posta: bulus@bulustasarim.com.tr

Bilim ve Danışma Kurulu / Science and Advisory Board

Prof. Dr. Andreas SCHACHNER
German Archaeological Institute

Prof. Dr. Ahmet EFİLOĞLU
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Amantay İSİN
Shakarim University

Prof. Dr. Ahmet Erkan KOCA
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Avtandil AĞBABA
Sumgayıt Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Ergin JABLE
University of Prishtina "Hasan Prishtina"

Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Hazifa İSLAMJANOVA
Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi

Prof. Dr. Melek ÇOLAK
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. İrfan MORİNA
University of Prishtina "Hasan Prishtina"

Prof. Dr. Nuri KAVAK
Sinop Üniversitesi

Prof. Dr. Khalid SULTAN
National University of Modern Languages

Prof. Dr. Suat GEZGİN
Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Kudratulla AMANOV
Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi

Prof. Dr. Vefa Saygın ÖĞÜTLE
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Latif HÜSEYİNZADE
Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi

Prof. Dr. Yılmaz YEŞİL
Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK
Goce Delcev University

Prof. Dr. Mazhar HAYAT
Government College University Faisalabad

Prof. Dr. Mukhtarbak KARIMOV
Shakarim University

Prof. Dr. Murat KOCOBKOV
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Prof. Dr. Murodilla HAYDAROV
Toshkent Geologiya Universtiteti

Prof. Dr. Osmonakun İBRAİMOV
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Prof. Dr. Öztürk EMİROĞLU
University of Warsaw

Prof. Dr. R. Qahraman KENJAYEVİCH
O'zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası

Prof. Dr. Safeer AWAN
National University of Modern Languages

Prof. Dr. Sara HEJAZİ
Università degli Studi di Bergamo

Doç. Dr. Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Ines Carvalho RELVA
Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro

Doç. Dr. İ. Lira ABDİLDABEKOVNA
Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Doç. Dr. J. Dilnoza MUYİDİNOVNA
O'zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası

Dr. Öğr. Üyesi Bilal SÜSLÜ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Emre SATICI
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Funda ŞEHİRLİ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nurşen GÖK
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Rovshan MAMMADOV
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Deniz ÖZDEMİR
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Veysi TANRİVERDİ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Aydın ÇAKMAK
İstanbul Üniversitesi

Dr. Szabolcs HADNAGY
Szeged Üniversitesi

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Levent DÜZCÜ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK
Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ
Bartın Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KURT
Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Aykut ŞARKGÜNEŞİ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN
Milli Savunma Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa SARI
Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Ö. Kürşad KARACAGİL
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLEÇİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Deniz DÖLEK SEVER
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gözde SOMEL
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman ARICAN
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Röşen MEMMEDOV
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Deniz ÖZDEMİR
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ODACI
Hacettepe Üniversitesi

Dergi Hakkında

Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi (KARES), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi bünyesinde Yaz (Haziran) ve Kış (Aralık) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kere yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi Türkçe, İngilizce ve Türk lehçelerinde olmak üzere hem basılı hem de elektronik olarak yayımlanmaktadır. Dergide sosyal ve beşerî bilim alanlarına katkı sağlayacak özgün ve bilimsel yöntemlere uygun çalışmalar yayımlanmakta olup, makalelerin yayım sürecinde herhangi bir ücret talep edilmemektedir. Makaleler “kör hakemlik” yöntemiyle en az 2 hakem tarafından kontrol edilmekte, intihal taraması ve yayım etiğine uygun bir süreçten geçirilerek titiz bir ön değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

About the Journal

The Karaelmas Journal of Social Sciences (KARES) is an international peer-reviewed journal published twice a year, in the summer (June) and winter (December) periods, within the body of Zonguldak Bülent Ecevit University. The journal is published both in print and electronically in Turkish, English, and Turkish dialects. In the journal, original and scientific studies that will contribute to the fields of social and human sciences are published, and no fee is charged during the publication of the articles. The articles were checked by at least two referees using the method of “blind refereeing,” and they were subjected to a rigorous preliminary evaluation by plagiarism scanning and a process in accordance with publication ethics. The authors bear responsibility for the content of their published articles.

EDİTÖRDEN

Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi misyonuna uygun bir şekilde, farklı disiplinlerde yapılmış çalışmalarını bir araya getirmekte ve bu kapsamda tarih, Türk dili ve edebiyatı, arkeoloji, sosyoloji, psikoloji, halkla ilişkiler, medya, iletişim ve kültürel çalışmalar gibi sosyal ve beşerî bilimlerin alt alanlarında bilimsel konu ve sorunları irdeleyen ve bu konularda çözüm önerileri getiren özgün, ulusal ve uluslararası araştırma makalelerine yer vermektedir. Sosyal bilimler alanında hızla artan bilgi birikimine katkı verme çabamız sizlerin de desteği ile artarak devam etmektedir. Bu sayımızda yedi adet makale ve bir kitap incelemesi ile karşınızdayız.

Derginin ilk makalesi “Vergi Yüğü Üzerine Literatür İncelemesi” başlıklı çalışmada, Serap Püren vergi yüğü çalışmalarını sistematik bir analizle incelemiş, vergi yükünün kavramsal çerçevesi ile vergilerin tarihsel gelişimi üzerinde durmuş, objektif ve subjektif vergi yüğü üzerine yapılan çalışmalara ait literatür değerlendirmesi yapmıştır.

İkinci makale Asem Nurlanova ve Akerke Jamsap tarafından ele alınmış olup, çalışmada Oralkhan Bökey’in eserlerinin özelliğinden bahsedilmiş, insan ve doğa karşılaştırması üzerinde durulmuş ve Bokey’in eserlerinde ele aldığı Altayların rengârenk doğasına değinilmiştir.

Mustafa Özcan ile Gülsün Koçer’in kaleme aldığı üçüncü makale “Yaşar Nabi Nayır’ın Tiyatro Kurumlarına Dair Yazılarına Toplu Bir Bakış” başlığını taşımaktadır ve makalede, Nabi’nin İstanbul Şehir Tiyatrosuna olan yaklaşımı ve tiyatro üzerindeki izlenimlerine değinilmiştir.

Aray Mukazhanova tarafından yazılmış olan “Örgütsel Çatışma Türleri ve Çatışmanın Örgüt Açısından Olumlu ve Olumsuz Etkileri” isimli çalışmada, örgüt kavramının açıklaması yapıldıktan sonra örgütsel çatışma türleri ve çatışmaların etkileri ana başlıkları altında çatışmanın örgüt içindeki yeri, çatışmanın niteliği, ortaya çıkışı ve çatışmanın etkileri üzerinde durulmuştur.

Beşinci makale Nurettin Hatunoğlu ve Görkem Tomarca’ya ait olup, “Özbek Kimliğinin Oluşum Süreci ve Lakaylar” başlıklı altında Özbek halkının ortaya çıkışı ve Özbek boylarından bahsedilmiştir.

“İslamofobi Oluşumunda İslam Dünyasının Sorumluluğu Üzerine Öz Eleştirel Yaklaşım” adlı makalesinde Ali Gür, İslamofobi kavramını açıklayarak bu kavramın batı dünyasındaki durumuna değinmiştir. Batı’da İslamofobi’nin yükselişi, İslam dünyasına göre rolü ve İslamofobi ile mücadelede İslam dünyasının neler yapabileceğini ele almıştır.

Son makale Tolkyndy Abdrakhmanova tarafından kaleme alınmış olup “Resmi Olmayan Kişi Adlarının Sözcüksel Anlamsal Yapısı (Kazakça, Rusça ve Almanca Dillerinde)” başlığını taşımaktadır. Yazar makalesinde dilbilimsel analiz, semantik haritalama, kültürel bağlamsallaştırma, psikolojik iç görüler ve kültürler arası karşılaştırmayı birleştiren bir yaklaşımla, kişisel isimlerin oluşumuna ve yorumlanmasına katkıda bulunan mekanizmalara değinmiştir.

Kitap tanıtımı bölümünde ise Yusuf Ötenkaya, Ahmet Sağlam’ın “Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ” isimli eseriyle ilgili bilgiler aktarmıştır.

Dergimizin hazırlanması sürecinde, katkı veren ve çalışmalarını titizlikle değerlendiren tüm hakemlerimize ve çalışma arkadaşlarıma gösterdikleri özveriden dolayı en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Haziran 2024’te yayımlanacak olan üçüncü sayımızda görüşmek dileğiyle...

Doç. Dr. Yücel NAMAL

Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi Baş Editörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Vergi Yükü Üzerine Literatür İncelemesi

Literature Review on Tax Burden

Serap PÜREN 117

Oralkhan Bökey'in Eserlerinde Altaylar Doğası

Nature of Altai in the Works of Oralkhan Bokey

Asem NURLANOVA, Akerke JAMSAP 139

Yaşar Nabi Nayır'ın Tiyatro Kurumlarına Dair Yazılarına Toplu Bir Bakış

A General Overview of Yaşar Nabi Nayır's Writings on Theater Institutions

Gülsün KOÇER, Mustafa ÖZCAN 146

Örgütsel Çatışma Türleri ve Çatışmanın Örgüt Açısından Olumlu ve Olumsuz Etkileri

Types of Organizational Conflict and Positive and Negative Effects of Conflict on the Organization

Aray MUKAZHANOVA 160

Özbek Kimliğinin Oluşum Süreci ve Lakaylar

The Formation Process of Uzbek Identity and Lakays

Nurettin HATUNOĞLU – Görkem TOMARCA 167

İslamofobi Oluşumunda İslam Dünyasının Sorumluluğu Üzerine Öz Eleştirel Yaklaşım

A Self-Critical Approach on the Responsibility of the Islamic World in the Formation of Islamophobia

Ali GÜR..... 181

Lexical Semantical Structure of Unofficial Personal Names (In the Kazakh, Russian, and German Languages)

Resmi Olmayan Kişi Adlarının Sözcüksel Anlamsal Yapısı (Kazakça, Rusça ve Almanca Dillerinde)

Tolkyn ABDRAKHMANOVA 209

Kitap Tanıtımı / Book Review

Ahmet Sağlam. Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ', Yeditepe Akademi Yayınları, İstanbul 2021

Ahmet Sağlam. Land Management İqta' Among The Mamluks. Yeditepe Academy Publications, Istanbul 2021

Yusuf ÖTENKAYA..... 220

VERGİ YÜKÜ ÜZERİNE LİTERATÜR İNCELEMESİ*

Serap PÜREN**

Özet

Vergiler, bireylerin harcanabilir gelirlerinde azalmaya neden olduğundan yük olarak algılanmaktadır. Bu yük objektif ve subjektif olmak üzere iki şekilde ifade edilebilmektedir. Objektif vergi yükünün, subjektif vergi yüküne nispeten matematiksel olarak ölçülebilmesi kolay olduğundan daha önce yapılan çalışmaların genellikle vergi yükünün bu yönünü ele aldığı hatta daha çok toplam vergi yükü hesaplarına ait olduğu görülmektedir. Literatür, subjektif vergi yükünün objektif vergi yükünden yüksek hissedildiğini teorik açıdan ifade ederken ulusal alanda bunu kanıtlayan tek bir çalışma mevcuttur. Maliye politikaları için önemli göstergelerden biri olan vergi yüküne ait mevcut çalışmaların önemli bir bölümünün objektif vergi yükü üzerine olduğunu ortaya koymak ve alandaki bu boşluğa dikkat çekmek için üç kategoride sınıflandırılarak kırk dokuz makale sistematik literatür incelemesine tabi tutulmuştur. Bu çalışmada, sistematik metodolojinin standartlarına uyularak, geçmiş literatür titiz ve metodik bir şekilde incelenmiş, sistematik metodolojinin standartları için ise Kitchenham (2004) ve Staples ve Niazi'nin (2007) yönergeleri dikkate alınmıştır. Vergi yükü literatürünün objektif yönünü genellikle toplam vergi yükü, subjektif yönünü ise sadece teorik açıdan ele alması literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma ile literatürün önemli bir bölümünün sıklıkla toplam vergi yükünü incelediğini vurgulamak ve vergi yükünün psikolojik yönü olan subjektif vergi yükü üzerine oldukça sınırlı çalışma olduğuna dikkat çekmek ve gelecek çalışmalar için literatürdeki bu önemli boşluğun altını çizmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Objektif Vergi Yükü, Subjektif Vergi Yükü, Mükellef Algısı, Vergi Yükü, Literatür İncelemesi.

LITERATURE REVIEW ON TAX BURDEN

Abstract

Taxes are perceived as a burden because they cause a decrease in individuals' disposable income. This burden can be expressed in two ways: objective and subjective. Since the objective tax burden is easier to measure mathematically than the subjective tax burden, it can be seen that previous studies generally focused on this aspect of the tax burden and even more on total tax burden calculations. While the literature theoretically states that the subjective tax burden is felt to be higher than the objective tax burden, there is only one study proving this in the national field. Forty-nine articles were classified into three categories and subjected to a systematic literature review in order to reveal that a significant part of the existing studies on the tax burden, which is one of the important indicators for fiscal policies, is on the objective tax burden and to draw attention to this gap in the field. In this study, past literature was examined meticulously and methodically, in accordance with the standards of systematic methodology, the guidelines of Tranfield, Denyer, and Smart (2003) and the evaluations of Kitchenham (2004) and Staples and Niazi (2007) were taken into account for the standards of systematic methodology. The fact that the tax burden literature generally addresses the objective aspect of the total tax burden and the subjective aspect only from a theoretical perspective creates an important gap in the literature. In this context, the study aims to emphasize that a significant part of the literature frequently examines the total tax burden, to point out that there are very limited studies on the subjective tax burden, which is the psychological aspect of the tax burden, and to underline this important gap in the literature for future studies.

Keywords: Objective Tax Burden, Subjective Tax Burden, Taxpayer Perception, Tax Burden, Literature Review.

* Bu makale, tarafımdan hazırlanan Türkiye'de Objektif ve Subjektif Vergi Yükünün Değerlendirilmesi, (Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2023) adlı tezden üretilmiştir.

** Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, serappuren67@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3839-5218.

Extended Abstract

Taxes are classified according to the structure of their members' income, their reasons for perception as a burden, and this burden as a tax burden (tax burden) in the literature. Tax burden can be used as the ratio of tax revenues to GDP (DPT, 2001) or as a determination of who bears a tax economically. After subjective tax, Aktan and Çoban (2006) defined it as the felt medical and psychological pressure that can be changed according to tastes and preferences, that can be changed privately, and that can generate income. By examining the existing studies in the literature on taxes and both-way studies separately, these groups try to draw attention to the missing sections and to guide researchers for future studies by marking these sections in the tax burden literature.

In accordance with the purpose of the study, in the first part, tax separable frameworks and the advanced development process of tax burden estimates are presented. In the second chapter, the research method used is mentioned and a systematic literature review is included. Moving on to the systematic literature review analysis in the third chapter, the studies discussed are discussed as objective and subjective tax burden literature, led by the international tax burden literature. In the fourth chapter, the systematic literature review of objective and subjective tax amount rates has been concluded. For the systematic literature review of taxes, the objective and subjective tax burden literature was divided into two categories, and the existing studies and literature in these two categories were generally discussed and evaluated under six categories. These six categories in which the tax burden is examined are; It consists of studies on total tax burden, regional tax burden, sectoral tax burden, individual tax burden, the tax burden on labor (labour), and sub-tax burden. Articles were scored by complying with the inclusion, exclusion and quality criteria of these options, such as article titles, keywords, date, access status, and articles published in international peer-reviewed journals. These articles selected for review include articles published in three major databases. These three major databases used in the study, ScienceDirect, Scopus and Dergipark, create a systematic literature review for the selected studies and consist of English and Turkish articles published in international peer-reviewed journals. For the systematic literature review, 63 articles were accessed according to year range, keyword and subject title, article type, subject area, and open access criteria. Of the 63 articles accessed, tax burden studies were classified under six categories according to the previously mentioned, and a total of 49 articles, 8 in ScienceDirect, 9 in Scopus, and 32 research articles in Dergipark, were subjected to a systematic literature review.

As a result, in the systematic literature reviews, it is generally seen that there are not enough studies on the tax burden depending on the amount of tax burden of the units. Due to the subjective nature of taxes, it seems that there is a need for more comprehensive studies on complex structures. Tax burden studies conducted in recent years have shown that the perception that taxes are fair causes members to feel that the subjective (felt) tax distribution is lighter, while the perception that taxes are unfair causes them to feel higher. In this context, it can be understood that the heavy/light perception of tax justice and perceived tax distribution plays the most important role in the subjective (felt) tax burden, while the level of political security and risk perception of the government also stand out as other effective factors. However, these events are still not sufficient and more studies are needed to measure the elements of transitions and these results and present them concretely.

Giriş

Bireyler vergileri, harcanabilir gelirleri üzerinde azaltıcı bir unsur olarak değerlendirdiklerinden genellikle yük olarak hissederler. Ancak bu yük kavramı, gelirler üzerinde oluşan sayısal azalmanın yanı sıra bireylerin üzerinde hissettiği baskıyı da ifade eder. Bu yönüyle vergi yükü, objektif ve sübjektif yönleri ile ele alınması gereken multidisipliner bir olgudur. Uluslararası vergi yükü literatürü incelendiğinde, genellikle hesaplanma kolaylığından dolayı sayısal bir rakamı ifade eden objektif vergi yükünün ele alındığı sübjektif vergi yükünün ise nispeten daha az çalışıldığı anlaşıl-

maktadır. Sübjektif vergi yükü çalışmalarına rağbet olmamasına, bu yükün psikolojik yönünün ölçülmesinin objektif vergi yüküne göre zor hatta imkânsız olduğu yönündeki literatür sebep gösterilebilir.

Bu çalışma, vergi yükü çalışmalarını sistematik bir analizle inceleyerek mevcut vergi yükü çalışmalarının sıklıkla objektif vergi yükünün teorik ya da ampirik çalışmalarla ele alındığını ve vergi yükü hesaplamalarının daha çok toplam vergi yükü (Vergi Gelirleri/GSYH) üzerinde toplandığını göstermektedir. Sübjektif vergi yükü çalışmalarının ise hesaplanma zorluğundan dolayı genellikle teorik olarak ele alındığına, ampirik çalışma-

ların yetersiz ve hesaplanmasına ait yok denecek kadar az çalışmanın olduğuna dikkat çekerek bu alandaki boşluğun doldurulması için daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermeyi amaçlamıştır.

Çalışmanın önemi ve amacı doğrultusunda ilk bölümde vergi yükünün kavramsal çerçevesi ve vergi yükü tahminlerinin tarihsel gelişim süreci ele alınmıştır. İkinci bölümde araştırma yöntemine değinilmiş sistematik literatür incelemesi tüm aşamaları ile detaylı şekilde açıklanmıştır. Üçüncü bölümde sistematik literatür incelemesi için ele alınacak çalışmalar uluslararası vergi yükü literatürü başlığı altında objektif ve subjektif vergi yükü literatürü olmak üzere iki alt başlığa ayrılarak incelenmiştir. Son bölümde ise bir önceki bölümde sistematik bir şekilde ele alınan objektif ve subjektif vergi yükü üzerine yapılan çalışmalara ait literatür değerlendirmesine yer verilmiştir. Vergi yükünün sistematik literatür incelemesi için objektif ve subjektif vergi yükü literatürü iki kategoriye ayrılmış ve bu iki kategoride yer alan mevcut çalışmalar da literatürde genellikle ele alınan altı kategori altında değerlendirilmiştir. Vergi yükü çalışmalarının incelendiği altı kategoriyi toplam vergi yükü, bölgesel vergi yükü, sektörel vergi yükü, bireysel vergi yükü, emek (işgücü) üzerindeki vergi yükü ve subjektif vergi yükü çalışmaları arasından makale başlığı, anahtar kelime, tarih, erişim durumu, uluslararası hakemli dergilerde yayınlanan makaleler gibi dahil etme hariç tutma ve kalite kriterleri de dikkate alınarak seçilmiştir. İnceleme için seçilen bu makaleler ise Scencedirect, Scopus ve Dergipark'ta bulunan uluslararası hakemli dergilerde yayınlanan İngilizce ve Türkçe makaleleri içermektedir. Sistematik literatür incelemesi için yıl aralığı, anahtar kelime ve konu başlığı, makale türü, konu alanı, açık erişim kriterlerine göre 63 makaleye ulaşılmıştır. Ulaşılan 63 makale vergi yüküne ait çalışmalara sınırlandırılmış olup altı kategori altında toplanan vergi yükü çalışmaları bu ölçütlere göre Scencedirect'te 8, Scopus'ta 9, Dergipark'ta ise 32 araştırma makalesi olmak üzere 49 çalışma incelenmiştir.

Sistematik literatür incelemesi sonucunda literatürdeki vergi yükü çalışmalarının önemli bir bölümünün objektif vergi yükü üzerine olduğu subjektif vergi yükü üzerine ise az ve yetersiz çalışma olduğu anlaşılmıştır. Subjektif vergi yükü üzerine yapılan çalışmalar-

da genellikle vergi adaleti unsurunun etkili olduğu ve öne çıktığı görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde öncelikle vergi yükü unsurları üzerine karmaşık yapılar arasındaki ilişkileri ortaya koyabilecek ve subjektif vergi yükünün ölçülmesine yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Vergi yükünün her iki yönünün boşlukları ifade edilen şekilde ele alınmasıyla literatürde olduğundan yüksek hissedilen vergi yükünün azaltılması için daha doğru maliye politikaları oluşturulmasına katkı sağlayacaktır. Son yıllardaki çalışmaların, vergi yükünün çok az çalışılan subjektif vergi yükünün ölçülmesi için geliştirdikleri hesaplama metodlarıyla ölçülmesine önem verdiği ve boş olan bu alanı doldurmaya çalıştığı anlaşılrsa da bu çalışmaların çok az olduğu alanda hâlâ önemli ölçüde çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Çalışma bu boşluğun giderilmesi için literatürdeki mevcut çalışmaların eksik yönlerini ortaya koyarken araştırmacılara bundan sonraki çalışmalar için de fikir verecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında vergi yüküne ait kavramsal çerçeve çizilmiştir. Bu kapsamda öncelikle uluslararası literatürde ele alınan vergi yükü kavramlarına ardından vergi yükünün tarihsel süreçteki gelişimine yer verilmiştir.

1.1. Vergi Yüğü Kavramı

Uluslararası literatürde vergi yükü kavramı hakkında farklı terimler kullanıldığı ve vergi yükü hakkında tek bir terim üzerinde fikir birliği sağlanmadığı görülmektedir. Literatürde vergi yükü terimi yerine vergi kotası¹, vergi sıklığı^{2,3,4}, vergi rasyosu^{5,6} terimlerinin de

- 1 Zuzana Machova – Igor Kotlan, "The influence of corporate taxation on economic growth: The failure of tax quota?", *Politická ekonomie*, 60/6, (2012), 743-763.
- 2 Don Metcalf - Gilbert E. Fullerton, "Tax Incidence", *NBER Working Paper Series*, (2002), 1-85.
- 3 Laurence J. Kotlikoff,- Lawrence H. Summers, "Tax Incidence", *NBER Working Paper Series*, (1986).
- 4 Michael J. Wasylenko, "Taxation and economic development: the state of the economic literature", *New England Economic Review*, issue Mar, (1997), 37-52.
- 5 Nikola Šimková, "The Hierarchical clustering of tax burden in the EU27", *Journal of Competitiveness*, 7/3, (2015), 95-109.
- 6 Kerem Günay, "Türkiye'de Vergi Yüğü ve Vergi Kapasitesi Hesaplaması Üzerine Örnek Bir Çalışma", (Erişim 15.03.2019).

sıklıkla kullanılırken vergi yükü (tax burden) terimini de kullanan çalışmalar mevcuttur^{7,8,9,10,11,12,13}.

Vergi yükü kavramı teorik açıdan kullanılacağı alana göre değişiklik gösteren bir kavramdır. Vergi yükü çalışmalarının önemli bir bölümünde vergi yükünün matematiksel olarak hesaplanabilen objektif vergi yükünü ele aldığı ve objektif vergi yükünü; vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı¹⁴ ya da bir verginin ekonomik yükünü kimin taşıdığı belirlenmesi olarak tanımladıkları görülmektedir. Bu bağlamda literatürdeki vergi yükü çalışmalarının önemli bir bölümünün objektif vergi yükü çalışmalardan oluştuğu söylenebilmektedir¹⁵.

1.2. Vergi Yükü Çeşitleri

Vergi yükünü incelendiği alana göre çeşitli şekillerde ele almak mümkündür. **Objektif vergi yükü**, ödenen verginin mükellefin gelir düzeyi ile birlikte bakmakla sorumlu olduğu kişileri de dikkate alınarak ölçümünü ifade etmektedir¹⁶. Kısaca ifade etmek gerekirse objektif vergi yükü vergi yükünün hesaplanabilen kısmını ifade ettiği için matematiksel hesaplamalara konu edilebilmektedir. Objektif vergi yükü hesaplandığı alana göre toplam (toplumsal), bireysel, bölgesel ve sektörel vergi yükü şeklinde sınıflandırılarak incelenebilmektedir.

Toplumsal (toplam) vergi yükü, milli hasılının hazineye aktarılan payı olarak ifade edilmektedir¹⁷.

Toplumsal vergi yükü aşağıdaki gibi formüle edilebilmektedir.

$$\text{Toplumsal Vergi Yükü} = \text{Toplam Vergi Gelirleri} / \text{GSYİH}$$

Bireysel vergi yükü, bireyin ödediği toplam vergilerin bireyin toplam gelirine oranıdır¹⁸. Bu tanıma göre bireysel vergi yükü aşağıdaki gibi formüle edilebilmektedir.

$$\text{Bireysel Vergi Yükü} = \text{Bireyin Ödediği Toplam Vergi} / \text{Bireyin Toplam Geliri}$$

Bireysel vergi yükü de brüt vergi yükü, net vergi yükü ve gerçek vergi yükü olarak üç sınıfa ayrılmaktadır¹⁹. Buna göre **Brüt vergi yükü**, devletin sunduğu hizmetlerden sağlanan faydanın bireyin gelirinden devlete aktarılan payda dikkate alınmadan hesaplanmasıdır²⁰.

Net vergi yükü, bireyin ödediği vergilerden kamu hizmetlerinden sağlanan faydalar ile mali yardımlar toplamının düşülmesi suretiyle elde edilen net tutarın bireyin gelirine oranıdır²¹.

Gerçek vergi yükü, en geniş kapsamlı vergi yükü kavramıdır. Bireyin ödediği vergi ile yansımaya yoluyla üzerine düşen vergi toplamından, faydalandığı kamu hizmet bedeli ile yansıtılan vergiler toplamının düşülmesiyle elde edilen verginin bireyin gelirine oranıdır²².

Bölgesel vergi yükü, bir bölgenin belirli bir dönem içinde ödemiş olduğu vergilerin yine aynı dönemde bölgenin toplam gelirine oranıdır^{23,24,25}.

7 James R. Nunns - Barbara Atrostic, "Measuring Tax Burden: A Historical Perspective", *National Bureau of Economic Research, Inc.*, (Erişim 25.11.2019).

8 Richard Musgrave vd., "The Distribution of Fiscal Burdens", (Erişim 20.01.2020).

9 Zuzana Machova - Milan Kastan, "Tax Burden In EU Countries-A Comparative Study", *Economic Sciences*, (2010), 263-270.

10 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), "Tax Burdens: Alternative Measures", *Tax Policy Studies* (2), (2000).

11 Nunns - Atrostic, "Measuring Tax Burden".

12 Edgar K. Browning, "The Burden of Taxation", *Journal of Political Economy*, The University of Chicago Press, 86/4, (Aug., 1978), 649- 671.

13 David E. A. Giles, - Patrick J. Caragata, "The learning path of the hidden economy: the tax burden and tax evasion in New Zealand", *Applied Economics*, New Zealand, 33/14, (2001), 1857-1867.

14 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, (2001).

15 Metcalf - Fullerton, "Tax Incidence".

16 H. Üren Arsan, *Vergi Yükü Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975), 12.

17 Arsan, *Vergi Yükü Üzerine*, 10.

18 Nunns - Atrostic, "Measuring Tax Burden".

19 Hüseyin Şen - İsa. Sağbaş, *Vergi Teorisi ve Politikası*, (Ankara: Barış Arıkan Yayınları, 2017) 3.Baskı.

20 İ. Cemil Demir, *Türkiye'de Vergi Yükü (Objektif ve Subjektif Yönleriyle)*, (Afyonkarahisar:Dora Basım Yayın Dağıtım, 2013).

21 Nihat Edizdoğan vd., *Kamu Maliyesi*, 11 .Baskı, (Bursa:Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2010), 173.

22 Osman Pehlivan, *Kamu Maliyesi*, (2016), 159.

23 Wei Xı - Jun Xu, "A New Perspective on Regional Tax Burden Differences in China", *Journal of Systems Science and Information*, 4/5, (2016), 395.

24 Metin Erdem vd., *Kamu Maliyesi*, 14. Baskı, (Bursa:Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017), , 233.

25 Demir, *Türkiye'de Vergi Yükü*, 5.

Sektörel vergi yükü ise belirli bir sektörün ödediği toplam vergilerin yine aynı sektörün milli gelire oranıdır^{26,27,28}.

Subjektif vergi yükü kavramı ile ilgili literatür farklı terimlerle ifade edildiğini göstermektedir. Bu terimler; “vergi baskısı (tax pressure)”, “vergi tedirginliği (tax anxiety)”²⁹, vergi tazyiki (tax pressure) terimlerinden oluşmaktadır³⁰. Subjektif vergi yükü, bireylerin gelirine, özel durumuna, zevk ve tercihlerine göre değişebilen hissedilen iktisadi ve psikolojik baskı şeklinde tanımlanabilir³¹.

1.3. Vergi Yüğü Tahminlerinin Tarihsel Süreçindeki Gelişimi

Vergi yükü tahminlerinin gelişim süreci incelendiğinde vergi yükü üzerine ilk çalışmaların İngiltere’de yapıldığı anlaşılmaktadır³². İlk vergi yükü çalışmalarının İngiltere’de başlaması ülkenin o dönemdeki ekonomik şartlarına bağlanmıştır. İngiltere’de Napolyon savaşları nedeni ile gelir vergisinin geçici olarak savaşı finanse etmesi için yürürlüğe konulması ve daha sonra bu verginin kalıcı hale getirilmesi,³³ savaş ve diğer sosyal krizlerin kamu gelirlerinin artmasına neden olması, 1. ve 2. Dünya Savaşının da hükümetin büyümesine ve milli gelirin yüzde 10’u civarında vergi gelirlerinde bir artışa neden olmuştur³⁴. Vergi gelirlerinin her savaş döneminde sürekli artış göstermesinin ağır vergi yüküne neden olması ilk vergi yükü çalışmalarının İngiltere’de başlama sebepleri olarak gösterilebilir³⁵.

İngiltere’de ilk vergi yükü çalışmalarına Herbert Samuel’in “*The Burden of Taxation on the Various Classes of the Community*” ve “*Report of the Committee on National Debt and Taxation*” örnek gösterilebilir³⁶.

ABD’de ilk vergi yükü çalışmalarına ise 1936-1937 yıllarında yapılan “*Burden of Direct Taxes Paid in Terms of Income Classes*” ile “*Tax Burden Estimates by Income Classes*” adlı çalışmalar örnektir³⁷.

Türkiye’de hazırlanan ilk vergi yükü çalışmalarına ise 1937 yılında Atatürk döneminde Türkiye’ye davet edilen uzman Fransız maliyeci J. Picharles’in hazırladığı rapor örnek gösterilebilir. Bu rapor, Türkiye’nin sektörler üzerindeki vergi yükü dağılımına dair hesaplamalardan oluşmaktadır³⁸. Ulusal literatürde Türkiye’de ilk vergi yükü tahminlerine dair çalışmalara 1930’lu yılların başlarında önem verilmeye ve hesaplanmaya başlandığı ancak literatür bu çalışmaların teorik olduğu ve vergi, vergi grubu ya da toplam vergi yükü hesaplamalarından öteye gidemediği yönündedir³⁹. 1937 yılında uzmanlığından yararlanan Picharles’in, hazırladığı rapor, Türkiye’de ilk vergi yükü hesaplamalarına ait çalışmaların 1930’lu yıllarda başladığının göstergelerindedir.

2. Araştırma Yöntemi ve Sınırlılıkları

Literatür incelemesi, önceden yapılmış çalışmalardaki bilgiye hakimiyet ve mevcut çalışmanın katkısı açısından alanda bilgi temeli oluşturulmasına katkı sunar. Araştırmada, alanda yapılan çalışmaların güçlü ve yetersiz olduğu düşünülen yönlerinin ortaya konulması için literatür incelemesi yöntemine karar verilmiştir. Bir konuyla ilgili literatürün olmaması o konunun çalışmaya değer bulunmaması, çalışılacak bir yol olmaması ya da konuyu sınırlı inceleme sorunlarından kaynaklanabilir. Literatür incelemesi sonucunda araştırmacı, konuyla ilgili literatürde hangi öngörülerin olduğu, teorik çerçevede konunun hangi yönlerinin

26 Erdem vd., *Kamu Maliyesi*, 233.

27 Edizdoğan vd., *Kamu Maliyesi*, 172.

28 Pehlivan, *Kamu Maliyesi*, 161.

29 Abdurrahman Akdoğan, *Kamu Maliyesi Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş*, 18.Baskı, (Ankara:Gazi Kitabevi, 2017), 201.

30 Şen - Sağbaş, *Vergi Teorisi ve Politikası*, 298.

31 Coşkun C. Aktan - Hilmi Çoban, *Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi Perspektiflerinden Vergiye Karşı Tutum ve Davranışları Belirleyen Faktörler, Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi*, (Der.: Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici ve İstiklal Yaşar Vural), (Ankara:Seçkin Yayıncılık, 2006), 140-141.

32 H. Üren Arsan, “1956’da Türkiye’de Zirai Sektör Üzerindeki Vergi Yüğü” (Erişim 12.11.2019).

33 Trotman – Dickenson – Irena Donata, “Public Expenditure in Practice: The British Experience”, *Economics of the Public Sector*, (1996), 91,169.

34 Stephen Smith, “Taxation A Very Short Introduction” (Erişim 15.10.2020).

35 Esfender Korkmaz, *İktisadi Gelişme ve Mali Sistem*, (İstanbul:Filiz Kitabevi, 1998), 6.

36 Herbert Samuel, “The Taxation of the Various Classes of the People”, *Journal of the Royal Statistical Society*, 82/2, (1919), 143-182.

37 Maxine Yaple, “The Burden of Direct Taxes as Paid by Income Classes”, *American Economic Review*, Vol. XXVI, No.4, December, (1936), 691-710.

38 J. Picharles, *Türkiye Vergi Rejimine Dair Umumi Mütalaalar*, 1, (1937), 13-30.

39 Erdem vd., *Kamu Maliyesi*, 162.

eksik kaldığı gibi durumları belirleyerek araştırma bulgularına değinir⁴⁰.

Literatür incelemesi birçok farklı neden için yapılabilir. Üzerinde oldukça çalışılmış ve olgunlaşmış bir konunun literatür incelemesi, gelişmeye devam ettikçe konunun genişlemesi ve ortaya çıkan daha çeşitli bilginin eleştirisinde ve yeniden kavramsallaştırılması için literatür incelemesinden yararlanılabilir. Yine henüz yeni olan ve kapsamlı bir literatür incelemesine tabi tutulmayan çalışmanın konuya yeni bir model ya da çerçeve çizmek gibi ön kavramsallaştırmasına da imkân sunabilir⁴¹. Çalışma, vergi yükünün sistematik bir literatür incelemesini sunmaktadır.

Çalışmanın ilk sınırlılığı; konu bütünlüğünün bozulmaması için önceki bölümde değinilen vergi yükü çeşitleri çerçevesinde 2014-2023 dönemini kapsayan çalışmaların incelenmiş olmasıdır. İkinci sınırlılığı ise, en kapsamlı uluslararası veri tabanlarından Scienccdirect, Scopus ve Dergipark veri tabanlarındaki çalışmalardan oluşmasıdır.

Sistematik literatür incelemesi bölümün alt başlıklarında detaylı şekilde açıklanmıştır.

2.1. Sistematik Literatür İncelemesi

Sistematik incelemeler, geleneksel incelemelerden belirli bir konudaki tüm literatürü tanımlamak, eleştirel olarak değerlendirmek ve sentezlemek için açık ve kesin kriterler (aşamalar) kullanmaları bakımından farklıdır⁴². Sistematik bir literatür incelemesi, belirli bir araştırma sorusu, konu alanı veya ilgilenilen olguyla ilgili mevcut tüm araştırmaları tanımlamanın, değerlendirmenin ve yorumlamanın bir yoludur. Sistematik inceleme; daha ileri araştırmalara yönelik alanlar önermek amacıyla mevcut araştırmalardaki boşlukları tespit etmek, yeni araştırma faaliyetlerini uygun şekil-

de konumlandırmak için bir çerçeve sunmak gibi birçok amaca hizmet edebilir⁴³.

Çalışmada Scienccdirect, Scopus ve Dergipark olmak üzere üç veri tabanında uluslararası hakemli olarak yayınlanan araştırma makaleleri incelenmiştir. Bu veri tabanlarından ulaşılan vergi yüküne ait çalışmaların inceleme süreci bir sonraki alt başlıkta detaylı şekilde açıklandığından ayrıca burada değinilmemiştir. Bu kapsamda Scienccdirect'te yayınlanan 19 makaleden 8'i, Scopus'ta yayınlanan 10 makaleden 9'u ve Dergiparkta yayınlanan 34 makaleden 32'si olmak üzere toplam 63 araştırma makalesinden çalışma için belirlenen kriterlere uymadığından 14'ü inceleme dışı bırakılarak 49'u ele alınmış bu makaleler sistematik literatür incelemesine tabi tutulmuştur.

Sistematik literatür inceleme süreçleri başlığı altında incelemenin aşamaları açıklanmıştır.

2.2. Sistematik İnceleme Süreçleri

Sistematik inceleme, birden fazla farklı aşamayı içerir. Sistematik inceleme için mevcut literatür bu aşamalar ile ilgili farklı öneriler sunmaktadır. Bu çalışmada sistematik literatür incelemesi için Kitchenham (2004) aşamaları takip edilmiştir. Bu aşamalar: incelemenin planlanması, incelemenin yürütülmesi, incelemenin raporlanması aşamalarından oluşmaktadır. İncelemenin planlanması aşaması; inceleme ihtiyacının belirlenmesi ve inceleme protokolünün geliştirilmesinden oluşurken incelemenin yürütülmesi aşaması; araştırmanın tanımlanması, birincil çalışmaların seçimi, çalışma kalitesi değerlendirmesi, veri çıkarma ve izleme, veri sentezinden oluşmaktadır. Son olarak incelemenin raporlanması aşaması ise tek aşamadan oluşmaktadır⁴⁴. Bu aşamaların detayları aşağıdaki başlıklarda açıklanmıştır.

2.2.1. Sistematik İncelemenin Plânlanması

Sistematik incelemenin planlanması aşaması, incelemenin amacını ve prosedürlerini tanımlayan sistematik bir inceleme protokolüdür. Sistematik bir ince-

40 Sharan B. Merriam, *Qualitative Research A Guide to Design and Implementation*, Third Edition, (Çev.Ed:Selahattin Turan), Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber, Üçüncü Basımdan Çeviri, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti, (2018), 73.

41 Abdullah Ramdhani vd., "Writing a Literature Review Research Paper: A step-by-step approach", *International Journal of Basic and Applied Science*, Vol. 03, No. 01, July (2014) 47-56.

42 Patricia Cronin, Frances Ryan, Michael Coughlan, "Undertaking a literature review: a step-by-step approach", *British Journal of Nursing*, (2008), Vol 17, No 1.

43 Barbara Kitchenham, "Procedures for Performing Systematic Reviews", <https://www.researchgate.net/publication/228756057> adresinden 27.09.2023 tarihinde alındı. (2004), 1-2.

44 Kitchenham, 2004:3.

leme protokolü; yayın seçimi kriterleri, yayın kalitesi değerlendirmesinin işlenmesi, veri çıkarma planı, veri sentez planı ve proje planı gibi içerikler son raporun yapısı hakkında bilgi verir⁴⁵. Sistematik incelemenin planlanması için ilk olarak inceleme ihtiyacı belirlenmelidir. Bir konu ile ilgili literatürü kapsamlı ve şeffaf bir şekilde özetlemek gerekli görüldüğünde sistematik incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Sistematik incelemeye başlamadan önce bu incelemenin gerekli olup olmadığına karar verilmeli ardından uygun değerlendirme kriterlerine göre mevcut incelemeler belirlenerek gözden geçirilmelidir⁴⁶.

Sistematik bir incelemeye bir olguya ilişkin mevcut tüm bilgilerin kapsamlı ve şeffaf bir şekilde özetlenmesi ihtiyacı olduğunda başvurulur. Mevcut vergi yükü literatürünün genellikle nicel yöntemli çalışmalardan oluştuğunu ve OECD, Ulusal İstatistik Kurumları'ndan elde edilen verilerle geliştirilmiş bir indeks veya çalışma için geliştirilen indeksler (model, formül) üzerinden hesaplanan objektif vergi yüküne eğilimli olduğu görülmüştür. Subjektif vergi yükünün ise araştırmacılar tarafından çok tercih edilmediği bu yönde yapılan çalışmaların da teorik olduğu anlaşılmıştır. Vergi yükü, birbirinden farklı iki yönü olan ve biri daha çok sayısal bir değeri ifade etmesi bakımından nicel diğeri ise bireylerin psikolojik durumlarını içerdiğinden nitel yöntemlerle birlikte ele alınması gereken karmaşık bir olgudur. Vergi yükü literatürünün genellikle objektif vergi yükü üzerine odaklı olması vergi yükü tespiti için yeterli olmamakla birlikte maliye politikaları için de sınırlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, oluşturulacak maliye politikaları için bir gösterge niteliğinde olan vergi yükünün her yönüyle değerlendirilmesine olanak tanıyan karmaşık ilişkileri ortaya koyan nitel ve karma yaklaşımlı yöntemlerin eksikliği çalışma için sistematik bir literatür incelemesi yapılmasını gerekli kılmıştır. Araştırmacı, nitel, nicel ve karma yöntemli vergi yükü çalışmalarına odaklanmış ve bu çalışmaların eksik yönlerini öne çıkararak gelecek çalışmalara literatürdeki boşluk hakkında bilgi vermeyi amaçlamıştır.

İncelemenin planlanması aşamasının ardından inceleme protokolünün değerlendirilmesi aşamasına geçilmiştir. İnceleme protokolü, belirli bir sistematik

incelemeyi gerçekleştirmek için kullanılacak yöntemleri içerir. Araştırmacının önyargı olasılığını azaltmak için önceden tanımlanmış bir inceleme protokolüne ihtiyaç vardır. Çalışmanın gerekçesi, incelemenin cevaplamayı amaçladığı araştırma sorusu, arama terimleri, birincil çalışmaları araştırmak için kullanılacak strateji, veri tabanları, seçim kriterleri, kalite değerlendirme ve veri çıkarma stratejisi inceleme protokolü için izlenecek protokolün bileşenlerini oluşturur⁴⁷. Araştırmacı, çalışmasında Kitchenham'ın (2004:4) inceleme protokolüne uymuştur.

Çalışmanın amacı doğrultusunda öncelikle konunun araştırılacağı veri tabanlarına karar verilmiştir. Literatür incelemesi, araştırmacının kendi dahil etme, çıkarma kriterlerine göre daraltılmasına imkân tanıyan hakemli literatürün en büyük veri tabanlarından Scopus ve ScienceDirect ve Dergipark veri tabanları üzerinde yapılmıştır. Dahil etme ve çıkarma kriterlerinden anahtar kelime, makale başlığı, makale türü, tarih, açık erişim kriterlerine göre konuyu araştırmıştır. ScienceDirect, Scopus ve Dergipark olmak üzere 3 veri tabanında 2013-2023 yılları arasında yayınlanan uluslararası hakemli dergilerin araştırma makaleleri inceleme için seçilmiştir. Çalışmada Scopus'ta yayınlanan 10 makalenin kriterleri sağlayan 9'u incelenirken Sciencedirect'te yayınlanan 19 makaleden kriterleri sağlayan 8'i ve makale çalışma Dergipark'ta yayınlanan 34 makaleden kriterleri sağlayan 32'si dil, tarih ve konu uyumsuzluğu kriterlerine göre 13'ü hariç tutularak toplam 49 makale incelenmiştir. Hakemli makalelerin sunduğu titizliği ve kaliteyi korumak için kitap, kitap bölümü, sunum ve konferanslar çalışma dışı tutulmuştur. Çalışma, toplam 49 makalenin sistematik literatür incelemesini sunmaktadır.

2.2.2. Sistematik İncelemenin Yürütülmesi

Sistematik incelemenin yürütülmesi aşaması, nihai sonuçlara odaklıdır ancak bunun yanında tarama kaydı ve arşivi, seçilen yayınların listesi, kalite değerlendirmeleri ve seçilen yayınların her biri için elde edilen veriler gibi süreçleri de içerir⁴⁸. Sistematik bir araştırma, kapsam belirleme çalışmasından, literatürden oluşturulan anahtar kelimelerin ve arama terimlerinin tanımlanmasıyla başlar. Araştırmacı bu terimleri belirledikten sonra çalışma için en uygun ara-

45 Mark Staples, Niazi Mahmood, "Experiences using systematic review guidelines", *The Journal of Systems and Software* 80 (2007) 1425-1437.

46 Kitchenham, 2004:4

47 Kitchenham, 2004:4,

48 Staples - Niazi, "Experiences, 2007:1426

ma dizelerine karar vermelidir. Arama stratejisi, aramanın tekrarlanabilmesini sağlayacak kadar ayrıntılı olarak raporlanmalıdır. Araştırma çıktısı, incelemenin dayanacağı makale ve makalelerin tam bir listesinden oluşmalıdır. Bu listede sadece inceleme protokolünde belirtilen dahil etme kriterlerinin tümünü karşılayan ve hariç tutma kriterlerinden hiçbirini karşılamayan çalışmalar incelemeye dahil edilmez. Sistematik incelemede kullanılan bu net kriterler, inceleme sonuçlarının kalitesinin artırılması için gereklidir. Kalite değerlendirmesi için belirli bir derginin derecelendirilmesi de (hakemli dergiler vb.) inceleme için yeterlidir. Öncelikle araştırmacı makalelerin incelenmesi ve daha detaylı değerlendirilmesi için ilgili kaynaklara ulaşacak ve bunlardan bazılarını sistematik inceleme için seçecektir. Sistematik incelemenin her aşamasında dahil edilen ve hariç tutulan makale sayısı, hariç tutma nedenleriyle birlikte açıklanmalıdır⁴⁹. Kısaca incelemenin yürütülmesi aşamasında; çalışmanın tanımlanması, çalışmaların seçimi, çalışma kalitesinin değerlendirilmesi, veri çıkarma ve izleme ve veri analizi aşamaları sırayla takip edilir⁵⁰.

Araştırmacı çalışmada yukarıda ifade edilen incelemenin yürütülmesi aşamasının tüm kriterlerini dikkate almıştır. Bu bağlamda, öncelikle çalışma için arama kriterlerini sağlamış ve anahtar kelime ile makale başlıklarını oluşturmuştur. Makale başlığında tax burden ve vergi yükü başlıklarıyla arama yaparken anahtar kelimeleri de bu şekilde belirlemiştir. Ayrıca, incelemeyi 2013-2023 yılları arasında online erişime açık çalışmalarla sınırlandırmıştır. Bu makaleler, Scencedirect, Scopus ve Dergipark olmak üzere üç ayrı veri tabanında aratarak toplam 63 makaleye ulaşmış dahil etme ve hariç tutma kriterlerine göre incelenen makalelerden 14'ü kriterlerden dil, tarih ve konu uyumsuzluğundan inceleme dışında tutulmuştur. Kalite kriterlerinin de dikkate alındığı çalışmada, sadece uluslararası hakemli dergilerde yayınlanan makalelerin incelenmesi ile yayın kalitesinin de artırılması sağlanmıştır. Tüm bu aşamaların ardından inceleme için 49 makale uygun bulunmuş ve sistematik inceleme bu makaleler üzerinden yürütülmüştür.

49 David Tranfield, David Denyer and Palminder Smart, "Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review", *British Journal of Management*, Vol. 14, (2003), 207-222.

50 Kitchenham, 2004:7

2.2.3. Sistematik İncelemenin Raporlanması

İyi hazırlanmış bir sistematik inceleme, araştırmacının ele aldığı kapsamlı birincil araştırma makalelerini sentezleyerek araştırmayı anlamasını kolaylaştırmalıdır⁵¹. İncelemenin raporlanması aşamasında araştırmacının öncelikle alana tamamen hakîm "tanımlayıcı analiz" oluşturması gerekir ve bunun için birçok basit kategoriden (makalelerin yaş profili, alanın sektörel, bölgesel, toplam vergi yüküne bölünmesi, alandaki çalışmaların dönemleri gibi) yararlanabilir. Araştırmacı, kendi sonuçları üzerinden gerekçelerini de sunarak alanın geniş kapsamlı tanımlayıcı bir açıklamasını yapabilmelidir. Ayrıca, araştırmacıların, inceleme sonuçlarını temel katkıların veri çıkarma formlarından bilinen ve oluşturulanların ana hatlarını çizerek bir 'tematik analizin' bulgularını raporlamaları da gerekir. Temalar arasında fikir birliğine odaklanmak istenebileceği gibi ortaya çıkan temel temalar da belirlenmek istenebilir. Mümkün olan her yerde çeşitli temel katkılardaki temaları birbirine bağlamak ve bu tür bağlantıların altını çizmek raporlama sürecinin önemli bir parçasıdır⁵².

Çalışmanın yukarıda ifade edilen raporlama aşamasında dahil etme hariç tutma kriterlerine göre incelenen 49 makalenin 45'inin objektif vergi yüküne ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalelerin de 4'ünün sektörel, 3'ünün bölgesel, 6'sının bireysel, 28'inin ise toplam vergi yüküne aitken sadece 4 makalenin subjektif vergi yükünü ele aldığı ve bu anlamda subjektif yönüne ait oldukça az çalışmanın olduğu görülmektedir. Özellikle OECD ve ulusal istatistik kurumlarının verilerinden yararlanılarak yapılan vergi yükü hesaplamalarının toplam vergi yüküne ait olduğu ve OECD'nin temel aldığı endeksi uyguladıkları da (Tax-to GDP ratio - Vergi Gelirleri/GSYİH) inceleme sonuçlarından anlaşılmaktadır. İncelenen makaleler çerçevesinde vergi yükünün subjektif yönüne dair çok az çalışma olduğu bu çalışmaların da genellikle teorik olduğu ve alanda çok daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu söylenebilir.

3. Uluslararası Vergi Yükü Literatürü

Son yıllarda subjektif vergi yükünün teorik alt yapısının nitel yöntemlerle analizlere tabi tutularak öncelikle subjektif vergi yükü üzerinde etkili unsurların

51 Tranfield vd., *Towards a Methodology* 2003:217

52 Tranfield vd., 2003:217-219

gerçekte literatür ile paralel olup olmadığını inceleyen çalışmaların da olduğu görülmektedir. Ancak henüz subjektif vergi yükünü objektif vergi yükü gibi hesaplayabilen ve aralarındaki farka odaklanan çalışmaların eksik olduğu bu bağlamda vergi yükünün boş kalan bu yönüne dair çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği açıktır.

Vergi yükü çalışmaları; mükelleflerin yüklendiği vergi yükünün tespiti, maliye politikasının etkin bir araç olarak kullanılması, ekonomik gelişme ve gelir dağılımında adaletin sağlanması gibi birçok alan için oldukça önemlidir. Çalışmanın metodolojik kısmı için maliye literatürü incelenmiş ve vergi yükü literatüründen matematiksel olarak hesaplanabilen objektif vergi yükü çalışmaları ile matematiksel olarak hesaplanamayan subjektif vergi yükü çalışmaları iki ayrı tablo oluşturularak ele alınmıştır (Tablo 3.1.1, Tablo 3.2.1). Ayrıca çalışmada literatür incelemesi yapılırken ulusal

ve uluslararası literatür karşılaştırılmış ve vergi yükü çalışmalarının daha çok altı başlık altında toplandığı görülmüştür. Bu nedenle daha sistematik bir analiz sunacağından çalışmada vergi yükü literatürü bu yedi kategori çerçevesinde incelenmiştir. Maliye literatüründe yer verilen bu altı kategoriyi; Toplam vergi yükü (ekonomik büyüme) çalışmaları, sektörel vergi yükü çalışmaları, bölgesel vergi yükü çalışmaları, bireysel vergi yükü, ücret geliri (emek) üzerindeki vergi yükü çalışmaları ve subjektif vergi yükü çalışmaları oluşturmaktadır.

3.1. Objektif Vergi Yüküne Yönelik Literatür

Uluslararası literatürde vergi yükü ile ilgili çalışmaların önemli bir bölümünü objektif vergi yüküne yönelik çalışmalar oluşturmaktadır. Objektif vergi yüküne yönelik çalışmalara Tablo 3.1.1.'de yer verilmiştir.

Tablo 3.1.1. Objektif Vergi Yükü Literatürü

Yazar	Yıllar	Yöntem	Ülke	Bulgular	Benzerlikler	Farklılıklar
Stankevičius, Vasiliauskaite (2014) ⁵³	2005-2012	Spearman katsayısı ve Regresyon Analizi Nitel yöntem	AB Ülkeleri	2005-2012 yılları arasında AB ülkelerinde farklı ekonomik kalkınma seviyeleri olması durumunda vergi yükü ile kayıt dışı ekonomi düzeyi arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışma, kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomiyi olumsuz etkilediği bulunmuştur. Kayıt dışı ekonominin kaldırılmasıyla kayıtlı ekonomide üçte bir oranında faaliyet artışı sağlanacağı, ülkedeki kayıt dışılık ile vergi oranı arasındaki ilişkinin güçlü olduğu da bulgular arasındadır.	Toplam vergi yükü	
Morar ⁵⁴ (2015)	2013-2014	Eurostat verileri ile Toplam Vergi Yükü Endeksi ile (Tax-to—GDP ratio) Analiz		2013 yılı için GSYİH'nın %7,1'i, 2014 yılında ise bütçe dengesi GSYİH'nın %1,4'ü ve personel maliyetlerinin GSYİH'nın %7,0'ı olacağı bulunmuştur.	Toplam vergi yükü	
Strílko55, Široký (2015)	2007-2014	Çek İstatistik Kurumu verileri Karşılaştırmalı Analiz	AB ve Çek Cumhuriyeti	2007-2014 döneminde Çek Cumhuriyeti'nde net geliri yüksek olan hanelerin, düşük gelirli hanelere kıyasla indirimli KDV oranına tabi mal ve hizmet satın alma ve KDV'den muaf mallar için önemli ölçüde daha fazla harcama yaptıkları tespit edilmiş ve KDV'nin gerilemesi varsayımı doğrulanmıştır.	Bireysel vergi yükü	

53 Evaldas Stankevičius – Asta Vasiliauskaite, "Tax burden level leverage on size of the shadow economy, cases of EU countries 2003-2013", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 156 (2014) 548 – 552

54 Ioan Dan Morar, "Taxation: Effects and influences", *Procedia Economics and Finance*, 32 (2015) 1622 – 1627.

55 Regina Strílková – Jan Široký, "Changes In The Vat Burden On Expenses Of Selected Households In The Czech Republic (2007-2014)", *Law And Economics Review*, 6 (3), (2015), 189-202.

Tablo 3.1.1. devam

Saraç (2015) ⁵⁶	1969 2013	Markov rejim değişim tekniği Doğrusal olma- yan ekonometrik analizi	Türkiye	Dolaylı vergi yükünde yükündeki artışın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, fakat dolaysız vergi yükündeki artışın büyümeyi negatif etkilediği tespit edilmiştir.	Toplam vergi yükü	
Demir, İ.Cemil (2016) ⁵⁷	2015 2016	Ordered probit regresyon	Türkiye	Katlanılabilir vergi yükünün Türkiye'de 1410 vergi mükellefiyle yapılan anket verileriyle ölçüldüğü çalışmada, katlanılabilir vergi yükünün %12,91 ile yaklaşık %13 bulunurken aynı dönemdeki toplam vergi gelirlerinin GSMH'ya oranının %26 olduğu ve objektif vergi yükünün bu anlamda ödemeye razı olunan vergi yükünün 2 katı olduğu bulunmuştur.	Toplam vergi yükü	Katlanılabilir (mükelleflerin ödemeye razı olduğu) vergi yükü
Kargı ve Yaygır (2016) ⁵⁸	1996 2014	GİB verileri ile Analiz	Türkiye	GV tahsilatının neredeyse %90'ının ücretlerden oluştuğu, vergi rekabetinin vergi yükünün dolaylı vergiler üzerine kaymasına neden olduğu ve vergi adaletsizliği yarattığı sonucuna varılmıştır.	Toplam vergi yükü	
Demir ve Sever (2017) ⁵⁹	1980 2014	Panel Veri Analizi	11 OECD Ülkesi	Kısa dönemde toplam, dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerindeki artış GSYH'yi olumsuz etkilerken uzun dönemde dolaysız vergi gelirlerindeki artış GSYH'yi olumsuz etkilemektedir.	Toplam vergi yükü	
Karayılmazlar ve Göde (2017) ⁶⁰	1965 2015	Vektör Hata Düzeltilme Modeli (VECM)	Türkiye	Vergi yükündeki ve yurtiçi tasarruflardaki artışın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ancak tasarruflardaki artışın etkisinin istatistiki açıdan anlamlı bulunmadığı açıklanmaktadır.	Toplam vergi yükü	
Organ ve Ergen (2017) ⁶¹	1980 2015	Eşbütünlüşme ve Granger Nedensellik	Türkiye	Vergi yükü ve ekonomik büyüme arasında eşbütünlüşme ilişkisi ve vergi yükünden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.	Toplam vergi yükü	
Çelikay (2017) ⁶²	1924 2014	ARDL Sınır Testi	Türkiye	Kişi başına düşen GSYİH'da %1'lik bir artışın uzun dönemde vergi yükünü %0,07 pozitif yönlü etkisi bulunurken kısa dönemde istatistiki olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.	Bireysel vergi yükü	ARDL Sınır Testi
Kılıçaslan ve Yavan (2017) ⁶³	1965 2013	OECD verileriyle analiz	OECD ülkeleri ve Türkiye	1965-2013 yılları arasında bireysel vergi yükü OECD ortalaması 2013'de %8,77 iken Türkiye ise %4,07 ile en düşük dördüncü ülke konumundadır. Ayrıca, Türkiye'nin toplam vergi yükü %29,3 ile olan OECD ortalamasının (%34,2) altında olduğu görülmektedir.	Bireysel ve toplam vergi yükü	

56 Taha Bahadır Saraç, "Vergi Yükü ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", Maliye Dergisi Sayı 169, Temmuz-Aralık (2015), 21-35.

57 İhsan Cemil Demir, "Katlanılabilir Vergi Yükü Ve Belirleyicileri: Türkiye Üzerine Bir Araştırma", AKÜ İİBF Dergisi - Cilt: XVIII Sayı: 2 Yıl: Aralık (2016), 79-87. *Journal of Economics and Administrative Sciences*- Volume: XVIII Issue: 2 Year: December (2016), 79-87.

58 Veli Kargı - Tacim Yaygır, "Küreselleşme, Vergi Rekabeti ve Türkiye'de Vergi Yükü", *International Journal of Public Finance*, Vol./Cilt: 1 | Issue/Sayı: 1 | (2016), 1 - 22.

59 Murat Demir - Erşan Sever, "Vergi Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Panel Veri Analizi", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Mayıs (2017), 9 (2), 51-66

60 Ekrem Karayılmazlar - Bilal Göde, "Vergi Yükünün Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 10 (4), Ekim (2017), 131-142.

61 İbrahim Organ - Eren Ergen, "Türkiye'de Vergi Yükünün Ekonomik Büyümeye Etkileri Üzerine Bir Çalışma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mayıs (2017), Sayı 27.

62 Ferdi Çelikay, "Milli Gelirin Vergi Yükü Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1924-2014)", *Sosyoekonomi*, Vol. 25(32), 169-188.

63 Harun Kılıçaslan - Serkan Yavan, "Türkiye'de Vergi Yükünün Değerlendirilmesi: Oecd Ülkeleri İle Karşılaştırma", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2017) 13/13, Sayı 2. *The International Journal of Economic and Social Research*, (2017), Vol. 13, Year 13, No. 2.

Tablo 3.1.1. devam

Ondetti (2017) ⁶⁴	Tarihsel Analiz (Nitel Yöntem)	Meksika	Çalışma, Latin Amerika ülkeleri arasında Meksika'nın hafif vergiye sahip olmasının ülkenin petrol zenginliğiyle birlikte siyasi faktörlerin, özellikle de özel sektörün vergileri artırma girişimlerine gösterilen şiddetli ve sürekli direnişin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır.	Toplam vergi yükü
Çelikay (2018) ⁶⁵	EşbütünleşmeGranger Nedensellik ve Panel Hata Düzeltme Modeli	Türkiye (81 il)	Vergi yükü ve ekonomik büyüme hızı arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Vergi yükünden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisine ulaşılrken aynı zamanda vergi yükünün kısa dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz, uzun dönemde ise olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.	Toplam vergi yükü
Medina and Schneider (2018) ⁶⁶	Döviz Talebi Yaklaşımı (CDA) ve Yapılan-dırılmış Hibrit Modele Dayalı Tahmin Prosedüründe Çoklu Göstergeli Çoklu Nedenler (MIMIC) Ekonometrik Analiz	158 ülke	1991'den 2015'e kadar 158 ülkenin kayıt dışı ekonomisinin ortalama büyüklüğü yüzde 31,9'dur. En büyükleri yüzde 60,6 ile Zimbabve ve yüzde 62,3 ile Bolivya'dır. En düşük oranlar yüzde 8,9 ile Avusturya ve yüzde 7,2 ile İsviçreydi. Ek sağlamlık testleri ayrıca çoğu durumda ticari açıklık, işsizlik oranı, kişi başına düşen GSYİH, hükümet büyüklüğü, mali özgürlük ve yolsuzluğun kontrolünün istatistiksel olarak oldukça anlamlı olduğunu açıkça göstermektedir.	Toplam vergi yükü
Ay ve Haydanlı (2018) ⁶⁷	BUMKO verileri	Türkiye	Vergi yükünün çeşitli toplum kesimlerinin vergi politikalarının oluşumunda ne derece etkili oldukları ve bu etkilerin ekonomik, sosyal ve politik sonuçları analiz edilen çalışmada 2008 yılında GV tahsilatının %92'sinin ücretli kesim üzerinde kaldığı görülmektedir.	Ücretliler üzerindeki vergi yükünün yüksek olması (%92)
Tono (2019) ⁶⁸	Deneyisel (korelasyonel istatistik) Analizi double		Vergi planlaması, özsermaye ve operasyon nakit akışı, gelir vergisi yükünü sıkıştırma çabasını eş zamanlı olarak etkilediği, vergi planlaması ve eşitliğin, vergi yükünün sıkıştırılması çabalarını kısmen etkilediği, Gelir vergisi yükünün azaltılması çabasında operasyon nakit akışının bir etkisi bulunmamıştır	Sektörel vergi yükü
Koç (2019) ⁶⁹	Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modeli (VEC)	Türkiye	Vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğu ve vergi yükündeki artışın ekonomik büyümeyle sonuçlandığı açıklanmaktadır.	Toplam vergi yükü

64 Gabriel Ondetti, "The Power of Preferences: Economic Elites and Light Taxation in Mexico", *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, Universidad Nacional Autónoma de México Nueva Época, Año Lxii, núm. 231, septiembre-diciembre de (2017), 47-76.

65 Ferdi Çelikay, "Vergi Yükünün Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Etkileri: Türkiye'deki İller Örneğinde Ampirik Bir Analiz (2005-2014)", *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, (2018), 3(5):37-55.

66 Leandro Medina - Friedrich Schneider, "Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?", *IMF Working Paper*, International Monetary Fund, (2018)

67 Hakan Ay - Mehmet Latif Haydanlı, "Kuruluşundan Günümüze Türkiye'de Vergi Yükü ve Gelir Dağılımının Analizi", *Sosyoekonomi*, 26/38, (2018), 53-70.

68 Han Tono, "The Effect Of Tax Planning, Equity And Operation Cash Flow Towards The Effort Of Compressing Income Tax Burden In Property And Real Estate Companies Listed In Stock Exchange Period 2012-2015", *Journal of Life Economics*, Cilt / Volume 6, Sayı / Issue 2, (2019), 151-162.

69 Özgür Emre Koç, "Türkiye'de Vergi Yükü Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Alanya Akademik Bakış Dergisi Alanya Academic Review Journal*, C:3, S:3, (2019), 247-259

Tablo 3.1.1. devam

Çelikay (2019) ⁷⁰	1993 2016	Dinamik panel veri tahmin edicileri, LLC Panel birim kök testi, Genelleştirilmiş momentler yaklaşımı (GMM)	34 OECD Üyesi ülke	Araştırma bulgularına göre kişi başına gelir, dış ticaret hacmi, istihdam kapasitesi, işsizlik ve sanayi sektörünün ekonomik payı gibi değişkenler vergi yükünü istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. İşsizliğin vergi yükü üzerindeki olumlu etkisinin arkasında sosyal devlet anlayışının terk edilmemesi yatmaktadır. Böylece kısa vadede işsizlik nedeniyle devletin kamu transfer harcamalarını artıracığı, bu artışın hem orta hem de uzun vadede kamu sektörüne mali yük getireceği ve son olarak vergi yükünde artış olacağı öngörülmüyor.	Bireysel vergi yükü
Xu, Li, Liang and Rahman (2019) ⁷¹	2016 2018	Parametrik olmayan kıyaslama ve yol modeli	Çin (Taizhou şehri)	Kredi sigortası fonundaki 3552 küçük ve mikro işletmenin vergi riski tahsisini ölçen çalışma sonuçları vergi yükünün azaltılması ve küçük ve mikro işletmelerin büyümesinin desteklenmesi için karar desteği sağlarken hükümetin benimsemiş olduğu esnek bir karar verme temeli sağlıyor. Küçük ve mikro işletmelerin büyümesine yardımcı olmak için farklı zamanlarda esnek vergilendirme ve kredi politikasıyla desteklenmektedir.	Sektörel vergi yükü
Filimonova1, IProvornaya1, Shumilova, Zemnukhova (2019) ⁷²	2010 2017	Kümelendirme Analiz Yöntemi	Rus petrol şirketleri	2010'dan 2017'ye kadar Rus petrol endüstrisi üzerindeki vergi yükünü analiz etmeyi ve temel faktörlerini belirlemeyi amaçlayan çalışmada, şirketler üç kümeye ayrılmış ve her kümeye özel öneriler sunulmuştur. Petrol ve gaz gelirlerinin Rusya federal bütçesinin yapısındaki rolü gösterilmektedir. Analiz, istikrarlı bir düşüş olduğunu gösteriyor. Niteliksel ve niceliksel sonuçlar, Rus petrol şirketlerinin vergi yükünün oldukça farklı olduğunu ve son on yılda sektörün toplam vergi yükünün 2011'de %45'ten 2017'de %38'e düştüğünü göstermiştir.	Sektörel vergi yükü
Özpençe ve Mercan (2020) ⁷³	1970 2018	VAR analizi ve Granger nedensellik	Türkiye	Vergi yükünün ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Yüksek vergi oranları, yüksek vergi yükünün en önemli nedeni olduğu ve bunu da vergi kaçakçılığını sebep olduğu belirtilmiştir. Ayrıca dolaylı vergi oranlarının yüksek olması düşük gelirli vatandaşların vergi yükünü ağırlaştırdığına dikkat çekilmektedir.	Toplam vergi yükü

70 Ferdi Çelikay, "Dimensions Of Tax Burden: A Review On OECD Countries", *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, Vol. 25 No. 49, (2020), 27-43.

71 Bing Xu - Lili Li - Yan Liang - Mohib Ur Rahman, "Measuring Risk Allocation of Tax Burden for Small and Micro Enterprises", *Sustainability*, (2019), 11, 741; doi:10.3390/su11030741.

72 I. V. Filimonova - I. V. Provornaya - S. I. Shumilova - E. A. Zemnukhova, "Cluster analysis of Russian oil companies based on tax burden parameters", *Journal of Tax Reform*, , 5(1), (2019), 42-56.

73 Özyay Özpençe - Nedim Mercan, "The Relationship Between Tax Burden And Economic Growth: Turkey Case", *Journal of Business, Economics and Finance - JBEF*, Vol.9(2), (2020), 143-154

Tablo 3.1.1. devam

Çağdaş (2020) ⁷⁴	OECD ve 1965 Gelir İdaresi Başkanlığı veri	Türkiye ve OECD ülkeleri	Türkiye ile OECD ülkelerinin vergi yükünün karşılaştırılmış ve toplam vergi yükünün Türkiye ve OECD ülkelerinde genel olarak 1965 yılından 2018 yılına kadar sürekli artış gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. 1965 yılında OECD'de vergi yükünün yüzde 24,9 olduğu, 2018 yılında ise bu oranın yüzde 34,5'a yükseldiği görülmüştür. Türkiye'nin vergi yükünün OECD ortalamasının çok altında kaldığı da ulaşılan bir diğer bulgudur.	Toplam vergi yükü ve OECD ile GİB verileri Analizi	
Dibo (2020) ⁷⁵	ARDL (Autoregressive Distributed Lag Models) sınır testi	Türkiye	G-7 ülkeleri kapsamında 1979-2017 dönemine ait vergi yükü, kişi başı milli gelir artışı ve genç yaş bağımlılık oranı göstergelerinin kullanıldığı ARDL sınır testi sonucunda ulusal tasarrufların kişi başı milli gelir artışından pozitif, vergi yükünün artmasından ise negatif etkilendiği tespit edilmiştir.	Toplam vergi yükü	G-7 ülkeleri üzerine analiz
Giday and Tatay (2020) ⁷⁶	Eurostat verileri Vergi yükü/GSYİH endeksi		Farklı emeklilik sistemlerine sahip ülkeleri karşılaştıran, vergi yükünün ne ölçüde kullanılabileceğini araştıran çalışmada, Uluslararası kuruluşların kullandığı vergi yükü oranlarının bir yönüyle vergi yükünü tam olarak tahmin edemediği sonucuna varılmıştır. Vergi yükünü ölçmek için yeni endeks önerisinde bulunarak AB'nin 2 numaralı göstergesine ödemeler kategorisinin de eklenmesini önermişlerdir.	Emek (işgücü) vergi yükü	
Aktaş ve Doğan (2020) ⁷⁷	OECD istatistiki verileri	OECD ülkeleri	OECD ülkeleri içerisinde Türkiye'nin görece daha az (hane halklarının birçoğunda %5'ten daha az) vergi yükü azalışı kaydettiği görülmektedir.	Bireysel vergi yükü	
Akıncı ve Atalay (2021) ⁷⁸	Fourier Yaklaşımı	Türkiye	Çalışmada herhangi bir eşbütünlük ilişkisine rastlanmazken, ekonomik büyümeden vergi yüküne tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.	Toplam vergi yükü	
Sağdıç ve Aydın (2021) ⁷⁹	Eşbütünlük ve Panel VECM dayalı Nedensellik Testi	Türkiye	Hem dolaylı hem de dolaysız vergiler ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca dolaylı vergiler ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde çift yönlü, kısa dönemde tek yönlü nedensellik bulunurken, dolaysız vergilerden ekonomik büyümeye kısa ve uzun dönemde tek yönlü nedensellik bulunmuştur.	Toplam vergi yükü	
Cinel (2021) ⁸⁰	GİB ve OECD verileri	Türkiye ve OECD ülkeleri	2017 yılında en yüksek vergi yüküne sırayla Fransa (%46,2), Danimarka (%46,0), Belçika (%44,6) en düşük toplam vergi yüküne ise sırayla Meksika (%16,2), İrlanda (%22,8), Türkiye (%24,9) olduğu bulunmuştur.	Toplam vergi yükü	

74 Yüksel Çağdaş, "Türkiye'de Toplam Vergi Yükünün Oecd Ülkeleri İle Karşılaştırılması", *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1/Bahar: (2020), 81-96

75 Mete Dibo, "Vergi Yüğü, Gelir, Genç Bağımlılığı ve Tasarruflar: G-7 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", *Journal of Yasar University*, 15/57, (2020), 15-23

76 András Giday – Tibor Tatay, "New Indicator To Measure Tax Burden – Proposal", *Public Finance Quarterly*, (2020/2), 263-283.

77 Emin Efcan Aktaş - Bahadır Sazak Doğan, "Emek Geliri Üzerindeki Vergi Yükünün OECD Ülkeleri İçin Değerlendirilmesi" *Fiscaoeconomia*, Vol.4(2), (2020), 241-286

78 Adil Akıncı - Muhammet Atalay, "Türkiye'de Vergi Yüğü İle Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Arasındaki İlişki: Fourier Yaklaşımı", *Sayıştay Dergisi*, 32/121, Haziran – (2021), 127-152.

79 Ersin Nail Sağdıç - Duygu Aydın, "Dolaylı ve Dolaysız Vergiler ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği (2006-2018)", *International Journal of Public Finance*, Vol. 6 No. 1 (2021), 21 – 46

80 Emek Aşlı Cinel, "Dünyada ve Türkiye'de Toplam Vergi Yüğü ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri", *The Journal of International Scientific Researches*,6(2), (2021), 182-203.

Tablo 3.1.1. devam

Rudy (2021) ⁸¹	1991-2019	Panel veri Çok fFktörlü Reg-resyon Analizi	121 ülke	Gelişmiş ülkelerde seçim yıllarında hükümetin harcamaları diğer dönemlere göre %0,4 daha yüksektir. Vergilere ilişkin yıllık verilerin analizi, vergi yükündeki düşüşün, 1992-2019'da Ermenistan, Rusya ve Ukrayna'da olduğu gibi, ekonomik ve politik sistemleri gelişen ülkelerde meydana gelebileceğini göstermiştir. Hükümetlerin seçim dönemlerinde vergi araçlarından ziyade parasal ve mali araçları kullanmaya daha yatkın olduğu görülmektedir.	Toplam vergi yükü
Koatsa, Paramaiahb, and Scona (2021) ⁸²	1988-2017	Lesoto Gelir İdaresi ve Lesoto Merkez Bankası verileri Auto Regressive Distributed Lag (ARDL) Model	Lesoto	Lesoto'da gayri safi yurt içi hasılanın (GSYİH) payı olarak vergi gelirinin ekonomik büyümeye etkisinin araştırıldığı çalışmada, 1988'den 2017 yılları arasındaki verilerden yararlanılmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme oranı ve vergi yükü arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.	Toplam vergi yükü
Ömür (2021) ⁸³	2010-2019	Panel Veri Analizi	Türkiye	Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesi ile AB uyum sürecinde oluşturulan yeni bölge sınıflandırmasında yer alan 12 Düzey; 1 Bölgesi, 26 Düzey; 2 Bölgesi ve 81 Düzey; 3 Bölgelerinin 2010-2019 yılları arasındaki vergi yükleri incelenmiş, Düzey 1 bölgelerinden İstanbul'un 2019 yılında % 27.7 ile en yüksek vergi yüküne, Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinin ise %5,9 ile en düşük vergi yüküne sahip bölgeler olduğu sonucuna varılmıştır.	Bölgesel vergi yükü
Ma, Leontyeva and Domnikov (2022) ⁸⁴	2009-2020	DID modeli	Çin ve dört bölgesi	BT'den (KV'den) KDV'ye geçişin Çin'de tam olarak uygulanması üzerine 2009'dan 2020'ye kadar dört ana bölgedeki vergi yüklerinin değişim eğrilerini karşılaştıran ve BT'den KDV'ye geçişin etkisini analiz etmek için bir DID modeli uygulanan çalışmada, BT'den (KV'den) KDV'ye geçişin Çin'in batı bölgesinin vergi yükü üzerindeki etkisi doğu bölgesine göre önemli ölçüde daha fazladır. Bunun nedeni, batı bölgesindeki BT-KDV'den etkilenmenin yanı sıra, devletin batı bölgesine yönelik nispeten büyük vergi teşviklerine sahip olmasıdır.	Bölgesel vergi yükü
Nacar ve Karabacak (2022) ⁸⁵	2006-2019	MRT metodu	Türkiye	2006-2019 dönemi için emek, sermaye ve tüketim üzerindeki efektif vergi yükünü ölçmek için yapılan çalışmada, emek (işgücü) üzerindeki efektif vergi yükünün sermaye ve tüketim üzerindeki efektif vergi yükünden daha yüksek olduğunu göstermektedir.	Emek (işgücü) üzerindeki vergi yükünün yüksek olması

81 K.V. Rudy, "Political tax cycles: Cyclicity of the tax burden in election periods", *Journal of Tax Reform*, 7(2), (2021), 193-205.

82 Nthabiseng Koatsaa - Ch. Paramaiahb - Manaka Scona, "Tax burden and economic growth in Lesotho: An estimate of the optimal tax burden", *Accounting*, 7 (2021) 525-534.

83 Özgür Mustafa Ömür, "Türkiye'de Vergi Yükü Ve Ekonomik Faaliyet Türleri İlişkisi: Panel Veri Analizi İle Bölgelerarası Karşılaştırma", *Sayıştay Dergisi*, Cilt/Volume: 32, Sayı/Issue: 123, Aralık/December (2021), 141-172.

84 J. Ma Yu - V. Leontyeva - A.Y. Domnikov, "Analyze the impact of the transition from business tax to VAT on the tax burden of transport enterprises in various regions of China", *Journal of Tax Reform*, ;8(2), (2022), 199-211

85 Birsen Nacar - Yakup Karabacak, "Türkiye'de Emek, Sermaye ve Tüketim Üzerindeki Efektif Vergi Yükü: 2006-2019", *Sosyoekonomi*, Vol. 30(51),(2022), 487-510

Tablo 3.1.1. devam

Rezaei (2022) ⁸⁶	Dynamic stochastic general equilibrium (DSGE) model	İran	İşgücü artış hızı olmak üzere tüm demografik değişikliklerin İran ekonomisindeki vergi gelirleri üzerinde önemli bir etkisi olduğu bulunmuştur.	Toplam vergi yükü	Demografik değişkenler
Ahene-Codjoe, Alu and Mehrotra (2022) ⁸⁷	Dünya Bankası 2011 Kalkınma Göstergeleri (Tax-to-GDP)	Gana	Sonuçlar, altın ve kakao ihracatının anormal derecede düşük değerli büyüklüğü Gana'nın %25'lik kurumsal gelir vergisi oranına göre vergilendirilseydi, 2011 ile 17 yılları arasında ortalama olarak vergi-GSYİH oranlarının %0,27 artırılabilceğini gösteriyor.	Toplam vergi yükü	
Gómez-Antonio, Arce and Hortas-Rico (2022) ⁸⁸	2012 Regresyon 2018 Analizi	İspanya	İspanya'da kültür sektöründe 2012 ve 2018 yıllarında uygulanan 3 KDV reformunun (bir vergi artışı reformu ve iki vergi indirimi reformu) etkinliğini değerlendiren çalışma sonucu, üreticilerin KDV indiriminin %45'ini tüketicilere yansıttığını, 2017'de gösteri sanatlarındaki KDV indiriminin bu kültürel hizmetleri tüketen hane sayısını artırırken 2018'de sinemadaki vergi indiriminin sinemaya giden sayısında önemli bir etkisinin olmadığı, hane başına düşen kültürel harcamaların KDV indirimlerinden sonra arttığı (%35,2) sonucuna ulaşılmıştır.	Sektörel vergi yükü	
Yıldırım ve Kuştepe (2022) ⁸⁹	Panel Veri Analizi, GLS Periyot 1990 SUR modeli ve 2017 PCSE cross-sectional covariance metodu	28 OECD ülkesi	Vergi yükü ile işgücüne katılım oranının ters orantılı olduğu sonucuna varılmıştır.	Toplam vergi yükü	
Razin and Schwemmer (2022) ⁹⁰	Heckscher-Ohlin Modeli, 2018 Simülasyon Modeli	Almanya ve AB üyesi ülkeler	1995-2018 yılları arasında 20 AB ülkesi için kişi başına düşen savunma dışı hükümet harcamalarını GSYİH yüzdesi olarak ABD ile karşılaştırması sonucu, AB harcamalarının her yıl ABD harcamalarını önemli ölçüde aştığını gösteriyor ve bu da AB refah devletinin çok daha cömert olduğunu gösteriyor.	Toplam vergi yükü	
Gülşen ve Yıldırım (2022) ⁹¹	Statik ve 2002 Dinamik 2019 Panel veri Analizi	12 Avrasya ülkesi	Sabit etkiler modelindeki vergi yükünün güçlü negatif etkisi ve ticari açıklığın pozitif etkisinin diğer katsayılar arasında öne çıktığı sonucuna varılmıştır.	Toplam vergi yükü	Avrasya ülkeleri

86 Ebrahim Rezaei, "Demographic Shifts And Tax Burden In The Iranian Economy: A Macrosimulation Approach", *Journal of Research in Economics, İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6 / Iss ue Sayı: 1 March, Mart (2022), 61-82.

87 Ama A. Ahene-Codjoe, Angela A. Alu - Rahul Mehrotra, "Abnormal pricing in international commodity trading: Evidence from Ghana", *International Economics* 172 (2022) 331-348.

88 Miguel Gómez-Antonio, Ignacio del Moral Arce, Miriam Hortas-Rico, "Are VAT reforms an effective tool for promoting culture? A quasi-experiment in Spain", *Journal of Policy Modeling* 44 (2022), 1016-1040.

89 Batuhan Yıldırım - Yeşim Rabia Kuştepe, "Analysis of the Relationship Between Tax Burden and Labor Force Participation Rates in OECD Countries", *Trends in Business and Economics*, 37(2), (2023), 91-97 | doi: 10.5152/TBE.2022.221122

90 Assaf Razin and Alexander Schwemmer, "Ageing and Welfare State Policy: A Macroeconomic Perspective", *Journal of Government and Economics*, 5 (2022), 1-12.

91 Mustafa Alpin Gülşen - Mustafa Yıldırım, "Vergi Yüğü Ve Büyüme İlişkisi: Avrasya Ülkeleri-2002-2019 Dönemi", *ASEAD*, 9/ 1 (2022), 234-251.

Tablo 3.1.1. devam

Gözen (2022) ⁹²	Panel Eş bütünleşme 2004 ve 2020 Nedensellik	Türkiye 81 il	Panel eşbütünleşme testi sonucunda vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Nedensellik testi sonucunda panel geneli için vergi yükünden ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden de vergi yüküne doğru nedensellik ilişkisi bulunmuş, il bazında ise bu durumun üç ilde geçerli olduğu belirlenmiştir.	Toplam vergi yükü
Krajňák, Krzikallová and Friedrich (2022) ⁹³	1993 Çek İstatistik Ofisi verileri	Çek Cumhuriyeti	Çek Cumhuriyeti'nde 1993-2020 yılları arasında işgücü üzerindeki vergi yükü ile sihirli dörtgen göstergeleri arasındaki ilişkiyi değerlendiren çalışmada gayri safi yurt içi hasılanın artışıyla emek üzerindeki örtülü vergi oranı arasında güçlü korelasyon olduğu bulunmuştur.	Emek (işgücü) vergi yükü
Ergen ve Tepekule (2022) ⁹⁴	Panel eşbütünleşme testi 2008 Pesaran (2006) CCE testi	Avrupanın üst gelir grubuna sahip 13 ülkesi	İçsel büyüme modeli çerçevesinde varlığı ifade edilen vergi yükü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ülkelerin tamamında içsel büyüme teorilerinin geçerli olduğu ve vergilendirme ile büyüme arasında ilişki olduğu; Belarus, Hırvatistan, Polonya, Rusya ve Türkiye'de bu ilişki yönünün pozitif, Macaristan ve Ukrayna'da ise negatif olduğuna ulaşılmıştır.	Toplam vergi yükü
Akkoç, Gemicioğlu ve Kızıllırmak (2023) ⁹⁵	2004 TÜİK istatistik verileri	Türkiye	Türkiye'de dolaylı vergilerin hane halkı gelir ve harcamaları içindeki paylarını hesaplamak ve harcama ve gelir yöntemine göre KDV, ÖTV için artan oranlılığı ölçen çalışmada harcama yöntemine göre KDV'nin artan oranlı olduğunu gösterirken gelir yöntemine göre azalan oranlı olduğu ortaya çıkmıştır. ÖTV'nin ise her iki yönteme göre de artan oranlı olduğu belirlenmiştir.	Bireysel vergi yükü
Önder (2023) ⁹⁶	Panel eşbütünleşme veri analizi	Kırılgan beşli ülkeleri (Brezilya, Hindistan, Güney Afrika, Endonezya, Türkiye)	Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Panel genelinde, vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olduğu bulunmuştur. Türkiye ve Güney Afrika'da vergilerle ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Türkiye'de vergi yükünün artması ekonomik büyümeyi artırmaktadır.	Toplam vergi yükü
Ardalan, Kessing, Qari and Zoubek (2023) ⁹⁷	Finansal piyasa olay çalışması	100 farklı belediyenin Frankfurt Stock Exchange'deki Almanya'nın önemli bir kısmının yabancı yerleşiklere vergi yükünü göstermekte ABD'de ise firma sahiplerinin devlet kurumlar vergisi yükünün kısmen üstlendiği tespitlerine ulaşılmıştır.	Alman borsasında piyasa kapitalizasyonu ile ağırlıklandırılan yabancı mülkiyet oranının %53,6 olması Almanya'da yerel kurumlar vergisi yükünün önemli bir kısmının yabancı yerleşiklere vergi yükünü göstermekte ABD'de ise firma sahiplerinin devlet kurumlar vergisi yükünün kısmen üstlendiği tespitlerine ulaşılmıştır.	Bölgesel vergi yükü

92 Serhat Gözen, "Vergi Yükü Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 2004-2020 Türkiye Örneği", *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, (2022), 62-69.

93 Michal Krajňák - Kateřina Krzikallová - Václav Friedrich, "Does Political Orientation Affect Economic Indicators In The Czech Republic?", *Journal of Policy Modeling*, 44 (2022) 1219-1231

94 Eren Ergen - Umut Tepekule, "Vergi Yükü Ekonomik Büyüme İlişkisinin Westerlund Ve Edgerton (2007) Panel Eşbütünleşme Testi İle Analizi", *Uluslararası Sosyal, Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi (USSMAD)*, 2/1, (2022), 34-48

95 Uğur Akkoç - Selçuk Gemicioğlu - Burçin Kızıllırmak, "Türkiye'de Dolaylı Vergi Yükü ve Dolaylı Vergilerin Artan Oranlılığı", *Sosyoekonomi*, 31(55), (2023), 321-346

96 Ferid Önder, "Vergi Yükü İle Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Ekonometrik Analizi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 12/3, (2023), 384-397.

97 Aria Ardalan, Sebastian G. Kessing, Salmal Qari and Malte Zoubek, "Does capital bear the burden of local corporate taxes? Evidence from Germany", *Journal of Government and Economics* 9 (2023), 1-5.

Objektif vergi yüğü ile ilgili Tablo 3.1.1.'de yer verilen çalışmalar daha önce de değinildiğı üzere alanda öne çıkan yedi ana başlık etrafında toplanarak daha kategorik bir hale getirilerek konunun anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Çalışmada objektif vergi yüğü literatürünün ardından subjektif vergi yüğü literatürüne değinilmiştir.

Objektif vergi yüğü ile ilgili uluslararası literatürden ilk vergi yüğü çalışmalarının mikro ekonomik ölçekte (gelir sınıfları, tipik vergi mükellefi) yapılan objektif vergi yüğü tahminlerinden oluştuğı söylenebilir. Vergi yüğü çalışmalarının, hesaplanabilme ve veriye ulaşım kolaylığının artması (sektörel, bölgesel, ulusla-

rarası karşılaştırmalar vb.) ile birlikte mikro ekonomik ölçekten makroekonomik ölçeye doğru bir yol izlediğı de anlaşılmalıdır. Yine literatürden vergi yüğü ile ilgili yapılan çalışmaların genellikle objektif vergi yüğü üzerine odaklandığı da anlaşılmalıdır.

Aşağıdaki Tabloda (Tablo 3.2.1.) subjektif vergi yüküne yönelik literatüre yer verilmiştir.

3.2. Subjektif Vergi Yüküne Yönelik Literatür

Ulusal ve uluslararası literatürde subjektif vergi yüküne yönelik yapılan çalışmalar Tablo 3.2.1'de derlenmiştir.

Tablo 3.2.1: Subjektif Vergi Yükü Literatürü

Yazar	Tarih	Yöntem	Örneklem	Bulgular	Benzerlikler	Farklılıklar
Eralp, Şahin ve Çağdaş (2020) ⁹⁸	2013 ve 2015	OLS ve Mekansal Ekonometrik Modeller (SAR, SEM ve SARMA)	Türkiye	2013 ve 2015 yılları için uygulanan tüm modellerde vergi yükünün mutluluk düzeyi üzerinde negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir.	Subjektif vergi yüğü	Vergi yüğü- mutluluk düzeyi ilişkisi
Ünal (2021) ⁹⁹		Keşif analizi k- means kümeleme yöntemi	OECD ülkeleri	Meksika, Kolombiya, Kore, Kosta Rika ve Türkiye'nin her iki analizde de diğer ülkelerden ayrıştığı bu ülkelerle ortak özelliğinin az vergi yüğü oranı ve fazla kayıt dışılık oranı olduğu bulunmuştur. Analiz sonucundan bu ülkelerde subjektif vergi yükünün yüksek olduğu çıkarılmaktadır	Subjektif vergi yükünün yüksekliği	
Kurucan ve Zarplı (2022) ¹⁰⁰		Ağırlıklı ortalama, t-testi ve ANOVA analizleri	Trabzon ili	Nesnel (objektif) vergi yüğü istatistiki verileri ile Trabzon'da yaşayanların algıladıkları vergi yükünün zıt olduğu buna da millî gelirin düşüklüğü, vergi yüğü dağılımı ve kamu hizmetlerinden memnuniyetsizliğin neden olduğu bulunmuştur.	Subjektif vergi yükünün yüksekliği	Objektif ve Subjektif vergi yüğü karşılaştırması
Püren ve Yücedoğru (2022) ¹⁰¹	2022	Keşifsel Nitel Analiz (İçerik Analizi)	Türkiye	Mükelleflerin hissedilen vergi yükleri üzerinde; vergi adaleti, hükümete duyulan güven ve risk algısı unsurlarının etkili olduğu enflasyonun ise mükelleflerin gelirleri üzerindeki azaltıcı etkisinden dolayı yanlış anlaşıldığı ve vergi gibi algılandığı sonucuna ulaşılmıştır		Subjektif vergi yüğü üzerinde etkili faktörlerin literatür ve nitel analiz sonuçlarıyla karşılaştırılması

Kaynak: Tarafımdan düzenlenmiştir.

98 Anıl Eralp - Serdar Şahin - Yüksel Çağdaş, " Vergi Yüğü Ve Mutluluk İlişkinin Mekânsal Ekonometrik Modellerle Analizi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16/4, (2020), 870-890.

99 Selcan Ünal, "K -Means Kümeleme Algoritması İle Oecd Ülkelerinin Vergi Yüğü Ve Kayıtdışı Ekonomi Analizi", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2/2, Aralık (2021), 1-15.

100 Hakan Kurucan - Semra Altıngöz Zarplı, "Objektif Vergi Yüğü ve Algılanan Vergi Yüğü İlişkisi: Trabzon İli Örneği", *Anadolu Strateji Dergisi (ASAM)*, 4/2, (2022), 85-98.

101 Serap Püren - Recep Yücedoğru, "Türkiye'de Hissedilen Vergi Yüğü Unsurlarını Anlamak: Nitel Bir Analiz", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), (2022), 83-106.

4. Vergi Yükü Literatürünün Değerlendirilmesi

Literatürden vergi yükü ile ilgili ilk çalışmaların, 1919 yılında İngiltere’de Herbert Samuel’in gelir sınıfları (temsili vergi mükellefi) üzerine yaptığı çalışma ile Colwyn Komitesinin yaptığı çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere’nin ardından ABD’ de ise vergi yükü ile ilgili ilk çalışmaların 1935-1936 yıllarında yapıldığı ve İngiltere ile paralel olarak temsili vergi mükellefi çalışmalarından oluştuğu görülmektedir. Türkiye’de ise ilk vergi yükü çalışmaları ile ilgili tam bir fikir birliği olmasa da 1930’lu yıllarda çalışmalara başlandığı ancak İngiltere ve ABD’de yapılan vergi yükü çalışmaları gibi kapsamlı çalışmalara ise 1950’li yıllarda geçildiği ve yine bu çalışmaların da temsili vergi mükellefi üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır.

Objektif vergi yükü literatüründen ilk vergi yükü çalışmalarının objektif vergi yükünü oluşturan matematiksel olarak hesaplanabilen gelir grupları üzerine olduğu anlaşılabilmektedir. Bu çalışmalara¹⁰² çalışması temsili veya tipik vergi mükellefi üzerine yapılan çalışması örnek verilebilmektedir. Türkiye’de de çalışmaların aynı paralelde yürütüldüğü ve ilk vergi yükü çalışmasının gelir grupları üzerindeki vergi yükü hesaplamalarından oluştuğu da anlaşılmaktadır. İlk vergi yükü çalışmalarından sonra vergi yükü çalışmalarına meslek grupları, sektörler (tarım, turizm vs.) ya da bölge üzerine çalışmalara devam edildiği görülmektedir. Meslekler, sektörler yada bölgeler üzerine yapılan çalışmaların ardından toplam vergi yükü ile kişi başına düşen vergi yükü hesaplamalarıyla sürdürülmüştür

Tablo 3.1.1. ve Tablo 3.2.1.’de görüldüğü üzere literatür incelemesine konu edilen çalışmalardan 28 makalenin toplam vergi yükü, 6 makalenin bireysel vergi yükü, 4 makalenin emek (ücret) üzerindeki vergi yükü, 4 makalenin sektörel vergi yükü, 3 makalenin bölgesel vergi yükü ve son olarak 4 makalenin ise subjektif vergi yükü konusundan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda uluslararası literatürden araştırmacıların genellikle objektif vergi yüküne odaklandığı bunun temel nedeninin ise ölçülebilir ve veriye ulaşma kolaylığından kaynaklandığı söylenebilir. Vergi yükü çalışmaları mikro düzeyde tahmini hesaplardan zamanla makro düzeye doğru yol izlediği de söylenebilir. Bu anlamda altı kategori altında incelenen makale-

lerin önemli bir bölümünün (45/49) objektif vergi yükü üzerine olduğu yukarıdaki tablolardan açıkça anlaşılmaktadır. Vergi yükünün bu yönüne ait çalışmaların ise genellikle toplam vergi yüküne ait olduğu (45/28) da yine tablolardan açıkça görülebilmektedir.

Literatür incelemesinden objektif vergi yükünü, toplam vergi yükü olarak ele alan çalışmaların sıklıkla ekonomik büyümeyi konu ettikleri ve sonuç olarak vergi yükünün ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu ortaya koyan çalışmalar olduğu gibi Türkiye için pozitif etkisini de gösteren çalışmalar olduğu tespit edilebilmektedir. Ayrıca, literatürde yer alan diğer bir toplam vergi yükü çalışmalarının OECD/ AB ülkeleri ve Türkiye ile karşılaştırmalı çalışmalardan oluştuğu ve karşılaştırma sonucunda Türkiye’nin vergi yükünün OECD ve AB ülkelerinin altında kaldığı da inceleme sonucundan anlaşılmaktadır.

Emek (işgücü) üzerindeki vergi yükü çalışmaları ise işgücü üzerindeki vergi yükünün sermaye ve tüketim, üzerindeki vergi yükünden çok daha fazla olduğu sonucuna ulaşılan çalışmalardan oluşmaktadır. Diğer vergi yükü çalışmalarına göre sayıca az çalışılan alan olan bölgesel vergi yükü çalışmalarında Türkiye’nin en yüksek vergi yüküne sahip ilinin %27,7 oranıyla İstanbul, en düşük bölgenin ise Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi (%5,9) olduğu tespit edilirken Çin’deki bir çalışmaya göre bölgenin vergi yükü üzerinde vergi teşviklerinin önemli ölçüde etkili olduğu tespit edilmiştir. Sektörel vergi yükü çalışmaları için kültürel harcamalar üzerinden yapılan çalışmanın sonuçları, kültür harcamalarına yapılan vergi indirimlerinin kültürel harcamaları artırdığını göstermektedir. Bu anlamda vergisel indirimlerin o alandaki vergi yükünü hafiflettiği ifade edilebilmektedir. Bireysel vergi yükü çalışmalarının ise, kişi başına düşen GSYİH’yı ele aldıkları ve Türkiye için kişi başına düşen GSYİH’daki bir artışın kısa dönemde vergi yükü üzerinde anlamlı bir ilişki bulunmasa da uzun dönemde (0,07) oranında pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Son olarak subjektif vergi yüküne yönelik çalışmaların ise il düzeyinde, Türkiye genelinde ve OECD ülkeleri çapında yapıldığı bu çalışmaların ortak noktasının subjektif vergi yükünün objektif vergi yükünden yüksek olmasıdır. İl düzeyinde yapılan çalışma sonuçları, Trabzon’da hissedilen vergi yükünün milli gelir düzeyi, gelir dağılımı ve kamu hizmetlerinden memnuniyet düzeyleri nedeniyle yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yine, Türkiye’de hissedilen vergi yükü üzerine yapılan

102 Samuel, “The Taxation of”, 143-182.

çalışmada hissedilen vergi yükü yüksekliğine; mükelleflerin vergi adaleti, hükümete duyulan güven ve risk algısı ile enflasyon algısının neden olduğu anlaşılmaktadır. OECD ülkeleri ile Türkiye karşılaştırmalı çalışmalar ise, Türkiye'nin az vergi yükü oranı ve fazla kayıt dışılık oranından dolayı yüksek subjektif vergi yüküne sahip olduğunu göstermektedir. Vergi politikaları ile amaçlanan etkilere ulaşabilmek için vergiye karşı olumlu ya da olumsuz tepkilerin yönetilebilmesi için vergilerin sosyal ve psikolojik yönünün de dikkate alınması oldukça önemlidir. Bu bağlamda, araştırmacıların vergi yükünün mali yönüne gösterdiği ilgi kadar sosyo-psikolojik yönüne de ilgi göstermesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde subjektif (hissedilen) vergi yükünü etkileyen faktörler somutlaştırılabilecek ve bu unsurların göz önünde bulundurulması ile daha doğru maliye politikaları oluşturulmasına katkı sağlanabilecektir.

Bu nedenle alanda son yıllarda yapılan çalışmaların, vergi yükünün subjektif yönünü de dikkate alan çalışmalara doğru bir yol izlediği söylenebilir. Bu çalışmaların sadece teorik ya da sadece nicel içerikli çalışmalardan daha karmaşık ilişkilerin ortaya konulması için birden fazla yöntemden yararlanan daha kapsamlı ve farklı analizlerin yapıldığı çalışmalara doğru kaydığı da görülmektedir¹⁰³. Çalışmanın sistematik literatür incelemesinden objektif vergi yükünün subjektif vergi yüküne göre daha fazla çalışıldığı ve subjektif vergi yüküne yönelik çalışmalarda genellikle teorik ya da nicel yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle subjektif vergi yükü çalışmalarından oluşan literatürde görülen bu eksiklik üzerine son yıllarda karma yöntemli ve daha kapsamlı çalışmalar yapılma-ya başlandığı ancak hâlâ istenilen seviyeye ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan bazı çalışmalar, vergi adaleti algısı, hükümete duyulan güven düzeyi, risk algısının da vergi yükünün hissedilme derecesi üzerinde etkili olduğunu vurgulamakta ve vergi yükünün yüksek hissedilmesine neden oldukları yönündeki literatürü de desteklemektedir (Püren, 2022)¹⁰⁴. Bu bağlamda litera-

türün yapılan çalışma sonucuyla örtüştüğü ifade edilebilmektedir.

Sonuç

Araştırmanın literatür incelemesinden alandaki vergi yükü çalışmalarının önemli bir bölümünün hesaplanabilme kabiliyetinin kolaylığı nedeniyle nicel yöntemli çalışmalardan oluştuğu görülmüştür. Subjektif vergi yükünün ise literatürde hesaplanabilme zorluğundan ya da imkânsızlığından dolayı araştırmacılar tarafından çok tercih edilmediği ve az sayıdaki bu çalışmalarda genellikle teoriden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma, birbirinden farklı nicel ve nitel yöntemli çalışma sonuçlarının belirli indeksler üzerinden hesaplanmasının yeterli olmadığı vergi yükünü nicel ve nitel yöntemlerin bir araya getirilerek daha geniş bir perspektiften ele alan karma yöntemli çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Alanyazında hâlâ gizemini koruyan vergi yükü üzerinde etkili yapıların teorinin dışına çıkılarak daha karmaşık yapı ilişkilerine odaklanan çalışmalarla somut bir şekilde ortaya konularak bu yapıların etkilerini nicel analizlerle tespit edecek çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu bağlamda vergi yükü ile ilgili bu literatür incelemesi, konuyla ilgili hala net bir şekilde ortaya konulamayan konuların tespit edilerek az çalışılmış ya da hiç çalışılmamış bu boşluklara dikkat çekmeyi böylece gelecekte yapılacak çalışmalar için araştırmacılara yol göstermeyi hedeflemektedir. Sistematik literatür incelemesiyle politika yapıcılarının vergi politikası oluştururken daha doğru maliye politikaları oluşturmasını sağlayan göstergelerden biri olan vergi yükünün her iki yönünü ele alan daha somut çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır.

Vergi yükü çalışmalarının sistematik literatür incelemesi sonucunda genellikle objektif vergi yükü üzerine olduğu subjektif vergi yükü üzerine az sayıda çalışma yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum da vergi yükünün subjektif özellik içeren hissedilen vergi yükü üzerine etkili olan unsurların göz ardı edilmesine ve vergi yükünün doğru şekilde tespit edilememesine neden olmaktadır. Bu nedenle yapılan literatür incelemesi ile vergi yükü çalışmalarının eksik yönlerine dikkat çekilerek ileride yapılacak çalışmalara yön göstermek amaçlanmıştır. Karmaşık yapılar üzerine daha fazla ve kapsamlı çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu görülmüştür. Vergi yükü unsurlarına yönelik son yıllarda yapılan kapsamlı ve karma yöntemli çalışmalarda vergi adaletinin vergi yükünü etkileyen en önemli

103 Çalışmanın kalitesini düşürmemek adına tezler, kitaplar, bildiri sunumları vb. yayınlara bu çalışmada yer verilmemiştir. Ancak, vergi yükü çalışmalarının son yıllarda karma yöntemli araştırmalara doğru kaydığı ancak bu çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Karma yöntemli vergi yükü çalışmalarına ait en kapsamlı çalışmalardan biri olan Serap Pürene ait Doktora tez çalışması bu çalışmalara örnek verilebilir. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Serap Püren, "Türkiye'de Objektif ve Subjektif Vergi Yükünün Değerlendirilmesi", Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ABD. Doktora Tezi, (2023).

104 Püren, "Türkiye'de Hissedilen Vergi Yükü

unsurlardan olduğu ve bu anlamda literatürü de desteklediği anlaşılmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, vergilerin adil olduğu algısının, subjektif (hissedilen) vergi yükünün mükellefler tarafından daha hafif hissedilmesine neden olurken vergilerin adaletsiz olduğu algısının ise daha yüksek hissedilmesine neden olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda subjektif (hissedilen) vergi yükü unsurlarından vergi adaletinin hissedilen vergi yükünün ağır/hafif algılanmasında en önemli rolü üstlendiği anlaşılırken hükümete duyulan güven düzeyi ve risk algısının da etkili diğer unsurlar olarak öne çıktığı söylenebilmektedir. Ancak bu çalışmaların hâlâ yeterli düzeyde olmadığı ve vergi yükünü etkileyen unsurlar ile bu etkileri ölçen ve somut şekilde ortaya koyan daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır.

Kaynakça

1. Kitaplar

- Akdoğan Abdurrahman, *Kamu Maliyesi Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2017.
- Aktan Coşkun C. - Hilmi Çoban, *Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi Perspektiflerinden Vergiye Karşı Tutum ve Davranışları Belirleyen Faktörler, Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi*, (Der.: Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici ve İstiklal Y. Vural), Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006.
- Demir İhsan Cemil, *Türkiye’de Vergi Yükü (Objektif ve Subjektif Yönleriyle)*, Afyonkarahisar, Dora Basım Yayın Dağıtım, 2013.
- Edizdoğan Nihat vd., *Kamu Maliyesi*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2010.
- Erdem Metin vd., *Kamu Maliyesi*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017.
- Korkmaz Esfender, *İktisadi Gelişme ve Mali Sistem*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1998.
- Merriam Sharan B. *Qualitative Research A Guide to Design and Implementation*, Third Edition, (Çev.Ed: Selahattin Turan), Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber, Üçüncü Basımdan Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti, 2018.
- Smith Stephen, *Taxation A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2015.
- Şen Hüseyin - İsa. Sağbaş, *Vergi Teorisi ve Politikası*, Ankara, Barış Arıkan Yayınları, 2017.
- Pehlivan Osman, *Kamu Maliyesi*, Trabzon, Celepler Matbaacılık, 2016.

2. Makaleler

- A. Ahene Ama -Codjoe - Angela A. Alu - Rahul Mehrotra, “Abnormal pricing in international commodity trading: Evidence from Ghana”, *International Economics* 172, (2022), 331-348.
- Akıncı Adil - Muhammet Atalay, “Türkiye’de Vergi Yükü İle Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Arasındaki İlişki: Fourier Yaklaşımı”, *Sayıştay Dergisi*, 32/121, Haziran - (2021), 127-152.
- Akkoç Uğur -Selçuk Gemicioğlu - Burçin Kızılırmak, “Türkiye’de Dolaylı Vergi Yükü ve Dolaylı Vergilerin Artan Oranlılığı”, *Sosyoekonomi*,31(55), (2023), 321-346
- Aktaş Emin Efecan - Bahadır Sazak Doğan, “Emek Geliri Üzerindeki Vergi Yükünün OECD Ülkeleri İçin Değerlendirilmesi” *Fiscaoeconomia*, Vol.4(2), (2020), 241-286
- Antonio Miguel Gómez - Ignacio del Moral Arce - Miriam Hortas-Rico, “ Are VAT reforms an effective tool for promoting culture? A quasi-experiment in Spain”, *Journal of Policy Modeling* 44 (2022), 1016-1040.
- Ardalan Aria - Sebastian G. Kessing - Salmay Qari - Malte Zoubek, “ Does capital bear the burden of local corporate taxes? Evidence from Germany”, *Journal of Government and Economics* 9 (2023), 1-5.
- Arsan H. Üren, “1956’da Türkiye’de Zirai Sektör Üzerindeki Vergi Yükü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/2, (1959) (Erişim 12.11.2019).
- Arsan, H. Üren, *Vergi Yükü Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975), 12.
- Ay Hakan - Mehmet Latif Haydanlı, “Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Vergi Yükü ve Gelir Dağılımının Analizi”, *Sosyoekonomi*, 26/38, (2018), 53-70.
- Browning, Edgar K. “The Burden of Taxation”, *Journal of Political Economy*, The University of Chicago Press, 86/4, (Aug, 1978), 649- 671
- Cinel Emek Aslı “Dünyada ve Türkiye’de Toplam Vergi Yükü ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri”, *The Journal of International Scientific Researches*,6(2), (2021), 182-203.
- Cronin Patricia - Frances Ryan - Michael Coughlan, “Undertaking a literature review: a step-by-step approach”, *British Journal of Nursing*, (2008), Vol 17, No 1.
- Çağdaş Yüksel “Türkiye’de Toplam Vergi Yükünün Oecd Ülkeleri İle Karşılaştırılması”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1/Bahar: (2020), 81-96
- Çelikay Ferdi “ Milli Gelirin Vergi Yükü Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1924-2014)”, *Sosyoekonomi*, Vol. 25(32), (2017), 169-188.
- Çelikay Ferdi “Vergi Yükünün Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Etkileri:Türkiye’deki İller Örneğinde Ampirik Bir Analiz (2005-2014)”, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, (2018), 3(5):37-55.

- Çelikay Ferdi "Dimensions Of Tax Burden: A Review On OECD Countries", *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, Vol. 25 No. 49, (2020), 27-43.
- Demir, İhsan Cemil "Katlanılabilir Vergi Yüğü Ve Belirleyicileri: Türkiye Üzerine Bir Araştırma", *AKÜ İİBF Dergisi* - Cilt: XVIII Sayı: 2 Yıl: Aralık (2016), 79-87. *Journal of Economics and Administrative Sciences*- Volume:XVIII Issue: 2 Year: December (2016), 79-87.
- Demir Murat - Erşan Sever, "Vergi Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Panel Veri Analizi", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Mayıs (2017), 9 (2), 51-66
- Dibo Mete "Vergi Yüğü, Gelir, Genç Bağımlılığı ve Tasarruflar: G-7 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", *Journal of Yasar University*, 15/57, (2020), 15-23.
- Eralp Anıl - Serdar Şahin - Yüksel Çağdaş, "Vergi Yüğü Ve Mutluluk İlişkisinin Mekânsal Ekonometrik Modellerle Analizi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16/4, (2020), 870-890.
- Ergen Eren - Umut Tepekule, "Vergi Yüğü Ekonomik Büyüme İlişkisinin Westerlund Ve Edgerton (2007) Panel Eşbütünlüme Testi İle Analizi", *Uluslararası Sosyal, Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi (USSMAD)*, 2/1, (2022), 34-48.
- Filimonova, I. V. - I. V. Provornaya - S. I. Shumilova - E. A. Zemnukhova, "Cluster analysis of Russian oil companies based on tax burden parameters", *Journal of Tax Reform*, , 5(1), (2019), 42-56.
- Giday András - Tibor Tatay, " *New Indicator To Measure Tax Burden - Proposal*", *Public Finance Quarterly*, (2020/2), 263-283.
- Giles, David E. A. - Patrick J. Caragata, "The learning path of the hidden economy: the tax burden and tax evasion in New Zealand", *Applied Economics*, New Zealand, 33/14, (2001), 1857-1867.
- Gözen Serhat "Vergi Yüğü Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 2004-2020 Türkiye Örneği", *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, (2022), 62-69.
- Gülşen Mustafa Alpin - Mustafa Yıldırım, "Vergi Yüğü Ve Büyüme İlişkisi: Avrasya Ülkeleri-2002-2019 Dönemi", *ASEAD*, 9/ 1 (2022), 234-251.
- Herbert Samuel "The Taxation of the Various Classes of the People", *Journal of the Royal Statistical Society*, 82/2, (1919), 143-182.
- Karayılmazlar Ekrem - Bilal Göde, "Vergi Yüğü'nün Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 10 (4), Ekim (2017), 131-142.
- Kargı Veli - Tacim Yaygır, " Küreselleşme, Vergi Rekabeti ve Türkiye'de Vergi Yüğü", *International Journal of Public Finance*, Vol./Cilt: 1 | Issue/Sayı: 1 | (2016), 1 - 22.
- Kılıçaslan Harun - Serkan Yavan, "Türkiye'de Vergi Yüğü'nün Değerlendirilmesi: Oecd Ülkeleri İle Karşılaştırma", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2017) 13/13, Sayı 2. *The International Journal of Economic and Social Research*, (2017), Vol. 13, Year 13, No. 2.
- Krajňák Michael - Kateřina Krzkallová - Václav Friedrich., "Does Political Orientation Affect Economic Indicators In The Czech Republic?", *Journal of Policy Modeling*, 44 (2022) 1219-1231
- Koatsaa Nthabiseng - Ch. Paramaiahb - Manaka Scona, " Tax burden and economic growth in Lesotho: An estimate of the optimal tax burden", *Accounting*, 7 (2021) 525-534.
- Koç Özgür Emre " Türkiye'de Vergi Yüğü Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Alanya Akademik Bakış Dergisi Alanya Academic Review Journal*, C:3, S:3, (2019), 247-259
- Kurucan Hakan - Semra Altıngöz Zarph, "Objektif Vergi Yüğü ve Algılanan Vergi Yüğü İlişkisi: Trabzon İli Örneği", *Anadolu Strateji Dergisi (ASAM)*, 4/2, (2022), 85-98.
- Machova Zuzana - Milan Kastan, "Tax Burden In EU Countries-A Comparative Study", *Economic Sciences*, (2010), 263-270.
- Machova Zuzana - Igor Kotlan, "The influence of corporate taxation on economic growth: The failure of tax quota?", *Politická ekonomie*, 60/6, (2012), 743-763.
- Musgrave, Richard vd., Musgrave, R. A., Case, K. E., & Leonard, H. (1974). *The Distribution of Fiscal Burdens and Benefits*. *Public Finance Quarterly*, 2(3), 259-311.
- Nacar Birsen - Yakup Karabacak, "Türkiye'de Emek, Sermaye ve Tüketim Üzerindeki Efektif Vergi Yüğü: 2006-2019", *Sosyoekonomi*, Vol. 30(51),(2022), 487-510
- Nunns, James R. - Barbara Atrostic, "Measuring Tax Burden: A Historical Perspective", *National Bureau of Economic Research, Inc.*, (Erişim 25.11.2019).
- Ondetti Gabriel "The Power of Preferences: Economic Elites and Light Taxation in Mexico", *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, Universidad Nacional Autónoma de México Nueva Época, Año Lxii, núm. 231, septiembre-diciembre de (2017), 47-76.
- Organ İbrahim - Eren Ergen, "Türkiye'de Vergi Yüğü'nün Ekonomik Büyümeye Etkileri Üzerine Bir Çalışma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mayıs (2017), Sayı 27.
- Ömür Özgür Mustafa, "Türkiye'de Vergi Yüğü ve Ekonomik Faaliyet Türleri İlişkisi: Panel Veri Analizi İle Bölgelerarası Karşılaştırma", *Sayıstay Dergisi*, Cilt/Volume: 32, Sayı/Issue: 123, Aralık/December (2021), 141-172.
- Morar Ioan Dan, "Taxation: Effects and influences", *Procedia Economics and Finance*, 32 (2015) 1622 - 1627.
- Önder Ferid, "Vergi Yüğü İle Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Ekonometrik Analizi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 12/3, (2023), 384-397.

- Özpençe Özay - Nedim Mercan, "The Relationship Between Tax Burden And Economic Growth: Turkey Case", *Journal of Business, Economics and Finance -JBef*, Vol.9(2), (2020), 143-154
- Picharles J., *Türkiye Vergi Rejimine Dair Umumi Mütalaalar*, 1, (1937), 13-30.
- Püren Serap - Recep Yücedoğru, "Türkiye'de Hissedilen Vergi Yükü Unsurlarını Anlamak: Nitel Bir Analiz", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), (2022), 83-106.
- Ramdhani Abdullah vd., "Writing a Literature Review Research Paper: A step-by-step approach", *International Journal of Basic and Applied Science*, Vol. 03, No. 01, July (2014) 47-56.
- Razin Assaf - Alexander Schwemmer, "Ageing and Welfare State Policy: A Macroeconomic Perspective", *Journal of Government and Economics*, 5 (2022), 1-12.
- Rezaei Ebrahim "Demographic Shifts And Tax Burden In The Iranian Economy: A Macrosimulation Approach", *Journal of Research in Economics, İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6 / Iss ue Sayı: 1 March, Mart (2022), 61-82.
- Rudy K.V. "Political tax cycles: Cyclicity of the tax burden in election periods", *Journal of Tax Reform*, 7(2), (2021), 193-205.
- Sağdıç Ersin Nail - Duygu Aydın, "Dolaylı ve Dolaysız Vergiler ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği (2006-2018)", *International Journal of Public Finance*, Vol. 6 No. 1 (2021), 21 - 46
- Saraç, Taha Bahadır , "Vergi Yükü ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği ", *Maliye Dergisi* Sayı 169, Temmuz-Aralık (2015), 21-35.
- řimková, Nikola "The Hierarchical clustering of tax burden in the EU27", *Journal of Competitiveness*, 7/3, (2015), 95-109.
- Stankevičius Evaldas – Asta Vasiliauskaite, "Tax burden level leverage on size of the shadow economy, cases of EU countries 2003-2013", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 156 (2014) 548 - 552
- Staples, Mark – Mahmood Niazi, "Experiences using systematic review guidelines", *The Journal of Systems and Software* 80, (2007), 1425-1437.
- Strílkova Regina – Jan řiroký, "Changes In The Vat Burden On Expenses Of Selected Households In The Czech Republic (2007-2014)", *Law And Economics Review*, 6 (3), (2015), 189-202.
- Tono Han "The Effect Of Tax Planning, Equity And Operation Cash Flow Towards The Effort Of Compressing Income Tax Burden In Property And Real Estate Companies Listed In Stock Exchange Period 2012-2015", *Journal of Life Economics*, Cilt / Volume 6, Sayı / Issue 2, (2019), 151-162.
- Tranfield David - David Denyer and Palminder Smart, "Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review", *British Journal of Management*, Vol. 14, (2003), 207-222.
- Trotman – Dickenson – Irena Donata, "Public Expenditure in Practice: The British Experience", *Economics of the Public Sector*, (1996), 91,169.
- Ünal Selcan "K -Means Kümeleme Algoritması İle Oecd Ülkelerinin Vergi Yükü Ve Kayıtdışı Ekonomi Analizi", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2/2, Aralık (2021), 1-15.
- Wasylenko Michael J. "Taxation and economic development: the state of the economic literature", *New England Economic Review*, issue Mar, (1997), 37-52.
- Yaple Maxine, "The Burden of Direct Taxes as Paid by Income Classes", *American Economic Review*, Vol. XXVI, No.4, December, (1936), 691-710.
- Yıldırım Batuhan - Yeşim Rabia Kuştepelii, "Analysis of the Relationship Between Tax Burden and Labor Force Participation Rates in OECD Countries", *Trends in Business and Economics*, 37(2), (2023), 91-97 1 doi: 10.5152/TBE.2022.221122
- Yu J. Ma -V. Leontyeva - A.Y. Domnikov, "Analyze the impact of the transition from business tax to VAT on the tax burden of transport enterprises in various regions of China", *Journal of Tax Reform*. ;8(2), (2022), 199-211
- Xı Wei - Jun Xu, "A New Perspective on Regional Tax Burden Differences in China", *Journal of Systems Science and Information*, 4/5, (2016), 395.
- Xu Bing - Lili Li, - Yan Liang - Mohib Ur Rahman, " Measuring Risk Allocation of Tax Burden for Small and Micro Enterprises", *Sustainability*, (2019), 11, 741; doi:10.3390/su11030741.

3. Tezler

- Püren Serap "Türkiye'de Objektif ve Subjektif Vergi Yükünün Değerlendirilmesi", Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ABD. Doktora Tezi, 2023.

4. Resmi Yayınlar

- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 2001.
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), "Tax Burdens: Alternative Measures", *Tax Policy Studies* (2), 2000.
- Kitchenham Barbara, "Procedures for Performing Systematic Reviews", Keele University Technical Report TR/SE-0401 ISSN:1353-7776, 2004, 1-28.
- Kotlikoff,, Laurence J.- Lawrence H. Summers, "Tax Incidence", *NBER Working Paper Series*, 1986.
- Medina Leandro -Friedrich Schneider, "Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?", *IMF Working Paper*, International Monetary Fund, 2018.
- Metcalfe, Don - Gilbert E. Fullerton, "Tax Incidence", *NBER Working Paper Series*, (2002), 1-85.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЛТАЙ ТАБИҒАТЫ

Asem NURLANOVA* , Akerke JAMSAP**

Аннотация

Оралхан Бөкей 1948 жылы 28 қыркүйекте Қазақстанның Алтай өңірінде дүниеге келген қаламгер, журналист, драматург. Жазушылыққа журналистика саласы арқылы келген ол заманының өзекті тақырыптарын қозғай білген қарымды қаламгер. О.Бөкей шығармаларының бір ерекшелігі – кейіпкер характерін табиғат құбылыстары мен жаратылыстарының негізінде беру, табиғатқа баса назар аудару арқылы туынды қаһармандарының мінез-құлқын ашып көрсету. Табиғат пен адам байланысын, олардың өзара әсерін, іс-әрекетін толықтай сипаттау. Адам мен табиғатты ұқсастыру, табиғатты ақтап алу, адамзатты сынау тәрізді мәселелер әр шығармасында көрініс табады. Бірақ жазушы басты тақырыптан да ауытқымай, табиғат-адам-мәселені біртұтастықта қарастырып отырады. Табиғаттың әр құбылысын терең танып-білген жазушы шығармалары арқылы адам табиғатын да қозғайды. Табиғат – өзгермейтін күш. Сол сияқты адам да табиғатын өзгерте алмайды. Қаламгер туындыларының барлығы тек өмірде болған оқиғаларға негізделген. Сондықтан О.Бөкей қозғаған тақырыптар ешқашан өзектілігін жоймайды. Мақалада Алтайдың әсем табиғатын туындыларына арқау еткен автордың шығарма кейіпкерлерінің жан дүниесін табиғатпен астастыра ашуындағы ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Алтайдың экономикалық-географиялық орны сипатталып, тарихына қысқаша шолу жасалады. О.Бөкей шығармаларындағы Алтай табиғатының саналуандығы зерделеді.

Кілт Сөздер: Табиғат, Алтай Табиғаты, Оралхан Бөкей, Қазақ Әдебиетіндегі Табиғат, Әдебиеттегі Табиғат Тақырыбы.

NATURE OF ALTAI IN THE WORKS OF ORALKHAN BOKEY

Abstract

Oralkhan Bokey was born on 28 September 1948 in the Altai region of Kazakhstan. He is a writer, journalist and playwright. He came to writing from journalism. One of the peculiarities of O. Bokey's works is to give the character of characters based on natural phenomena and creatures, to reveal the behaviour of the heroes of the work by emphasising nature. A full description of the relationship between nature and man, their mutual influence, actions. Such problems as the comparison of man and nature, justification of nature, and criticism of mankind are reflected in each of his works. However, the writer does not deviate from the main theme and considers the problem of nature-human as a whole. The writer, who deeply understands every phenomenon of nature, comes in contact with human nature through his works. Nature is an unchanging force. Similarly, man cannot change his nature. All the works of the author are based only on events that happened in life. Therefore, the themes touched upon by O. Bokay will never lose their relevance. The article focuses on the peculiarities of the author's work, which is based on the beautiful nature of Altai, in which the heroes of the work reveal their souls to nature. The economic and geographical position of Altai is described, and a brief overview of its history is given. The diversity of nature of Altai in the works of O. Bokey is studied.

Keywords: Nature, Nature Of Altai, Oralkhan Bokey, Nature In Kazakh Literature, Theme Of Nature In Literature.

* Prof. Dr. Kazakh American Free University/Kazakistan, anur_81@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9782-1507

** Bilim Uzmani, Kazakh American Free University/Kazakistan, akerke_t_99@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7902-5221

ORALKHAN BOKEY'İN ESERLERİNDE ALTAYLAR DOĞASI

Özet

Yazar, gazeteci ve oyun yazar olan Oralkhan Bökey, 28 Eylül 1948'de Kazakistan'ın Altay bölgesinde doğdu. Uzun süre çalıştığı gazetecilik alanından edebiyat dünyasına adım atmıştır. Gazetecilik alanı sayesinde yazarlığa gelen Oralkhan Bokey'in eserlerinin önemli özelliği doğa olayları ve yaratıklar temelinde kahramanların karakterini açmak, doğayı esas alarak kahramanların davranışlarını ortaya koymak, doğanın ve insan ilişkilerinin, karşılıklı etkilerinin, eylemlerinin tam bir tasvir etmektir. İnsan ve doğa karşılaştırması, doğayı haklı çıkarma, insanlık eleştirisi gibi sorunlar eserlerinin her birine yansımaktadır. Ancak yazar, ana konudan sapmaz ve doğa-insan sorununu bir bütün olarak ele alır. Doğanın her olgusuna dair derin bir anlayışa sahip olan yazar, eserleriyle insan doğasına dokunmaktadır. Doğa değişmez bir güçtür. Aynı şekilde insan da doğasını değiştiremez. Yazarın tüm eserleri yalnızca hayatta meydana gelen olaylara dayanmaktadır. Dolayısıyla Oralkhan Bokey'in değindiği konular hiçbir zaman güncelliğini kaybetmeyecek. Makalede ele alınan önemli nokta, Altaylar'ın güzel doğası üzerine kurgulayan yazarın, eserdeki karakterlerin doğayla olan ruhlarını ortaya koyma biçimindeki özelliklerine odaklanmaktadır. Makalede, Altaylar'ın ekonomik ve coğrafi konumu anlatılır ve tarihi hakkında kısa bir bilgi verilir. Bunun yanı sıra Oralkhan Bokey'in eserlerinde ele aldığı Altaylar'ın rengârenk doğası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğa, Altay Doğası, Oralkhan Bokey, Kazak Edebiyatında Doğa Tasvirleri, Edebiyatta Doğa Konusu.

Extended Abstract

Oralkhan Bokey is a writer, playwright and journalist. He was born on 28 September 1943 in the Altai region of Kazakhstan.

Growing up among five girls, Oralkhan attracted the attention of teachers with his intelligence from a young age. He was an excellent student at school. In an interview, his sister Galiya Bokeyevna said that young Oralkhan always hid from teachers during class and read literary books.

Oralkhan Bokey's writing activity began with poems. Poems written in the 1960s were published in the district newspaper Arai. The poems and articles were written under the signatures of Oral Akhmetkhan, O. Isakanov, Oralkhan Bukeev.

In 1968, he came to Almaty at the invitation of the republican newspaper Leninshil zhas (Young Alash). Thus began his career as a writer and journalist. It was Sherkhan Murtaza, who worked as an editor at that time, who helped Oralkhan Bokey become a journalist and writer.

Sherkhan Murtaza noticed a special talent in the boy, who worked as a simple tractor driver in Chingistai, and brought him to Almaty and placed him in the circle of creative people, poets and writers. Thus, until the last years of his life, Oralkhan Bokey was simultaneously a journalist and writer. He was a proofreader, translator, deputy editor of the newspaper Yenbek tui of Bolshoi Naryn district of East Kazakhstan region, literary worker in Communism tui (newspaper Didar), later in Leninshil Molodezhi (now Young Alash.), in the magazine Zhuldyz. (1974-1983) - head of department, deputy editor-in-chief of the newspaper Kazakh Literature (1983-1991), 1991-1993 - editor-in-chief of Kazakh Literature.

In 1970, the first collection Kamshiger by Oralkhan Bokey was published in the publishing house Zhazuchi in Almaty. This collection further revealed the talent of the young writer and made him popular among the people. From this publishing house, he wrote Urker (1971), Kaydasyn, kaska kulynym? (1973), Muztau (1975) published stories and short stories. Oralkhan Bokey's short stories and stories An salady shagyldar (1978), Urker auy barady (1981), Bizdin zhakta kys uzak (1984) were published by Zhalyn publishing house.

His dramatic works Kulynim menin were published in 1986 and his creative short stories Uikim kelmeidi were published in 1987.

Oralkhan Bokey describes nature in his works and presents to the reader its picturesque beauty. But nature in the works of the writer is not just a description, as in other poets and writers. He sees nature as a very important force. Through nature, the behavior of the characters of the work is revealed, their being, interior, secrets that cannot be told.

The purpose of the article is to study the nature of Altai in the works of Oralkhan Bokey, to give arguments, to take examples from his works, and to inform readers about the understanding of the writer's philosophy of nature. The emphasis is on the specifics of the writer's cognition, the speed of his thinking, and his imagination. The article examines the heterogeneity of natural phenomena in the works of O. Bokey, and compares them with each other.

The object of research: nature, the nature of Altai, deep philosophical reflections in the works of O. Bokey the connection of man with nature.

In the course of the study, methods of systematization, comparison, presentation, and analysis were used.

Кіріспе

Оралхан Бөкей – жазушы, драматург, журналист. Ол 1943 жылдың 28 қыркүйегінде Қазақстанның Алтай өңірінде дүниеге келген.

Бес қыздың арасында өскен Оралхан кішкентай кезінен-ақ зеректігімен мұғалімдердің көзіне түскен екен. Мектепте озат оқушы болыпты. Қарындасы Ғалия Бөкейқызы бір сұхбатында бала Оралханның үнемі сабақ үстінде ұрланып, әдеби кітаптарды оқығандығын айтады.

О.Бөкейдің жазушылық жолы өлеңнен басталған. 1960-жылдары жазылған өлеңдері «Арай» аудандық газетінде жарияланып тұрған. Өлеңдері мен мақалалары Орал Ахметхан, О.Исақанов, Оралхан Бөкеев деген қолтаңбалармен жазылып отырған.

1968 жылы ол республикалық «Лениншіл жас» («Жас Алаш») газетінің шақыруы бойынша Алматы қаласына келеді. Осылайша, оның жазушылық-журналистік қызмет жолы басталады. Оралхан Бөкейдің журналист атанып және жазушы ретінде қалыптасуына көп көмек тигізген сол кездері редакторлық қызметті атқарған Шерхан Мұртаза еді. Шыңғыстайда қарапайым тракторшы болып жүрген баланың бойындағы ерекше талантты байқап, Шерхан Мұртаза оны Алматыға жетелеп әкеліп, шығармашыл адамдардың, ақын-жазушылардың ортасына салып жібереді. Осылайша, Оралхан Бөкей өмірінің соңғы жылдарына дейін журналистік пен жазушылық қызметті қатар алып жүреді. Ол Шығыс Қазақстан облысының Үлкен Нарын ауданында «Еңбек туы» газетінде корректор, аудармашы, редактордың орынбасары, «Коммунизм туы» («Дидар» газетінде) әдеби қызметкер, кейін «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде, «Жұлдыз» журналында (1974-1983) бөлім меңгерушісі, «Қазақ әдебиеті»

газетінде бас редактордың орынбасары (1983-1991), 1991-1993 жж. осы газеттің бас редакторы болды.

1970 жылы Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан Оралхан Бөкейдің алғашқы «Қамшыгер» жинағы жарық көреді. Бұл жинақ жас қаламгердің талантын одан сайын ашып, халыққа танымал ете түседі. Осы баспадан оның «Үркер» (1971), «Қайдасың, қасқа құлыным?» (1973), «Мұзтау» (1975) әңгімелері мен повестері шығарылды. Оралхан Бөкейдің «Ән салады шағылдар» (1978), «Үркер ауып барады» (1981), «Біздің жақта қыс ұзақ» (1984) әңгімелері мен повестері «Жалын» баспасынан жарық көрді. 1986 жылы оның «Құлыным менің» деп аталатын драмалық шығармалары, 1987 жылы «Ұйқым келмейді» деп аталатын шығармашылық әңгімелері жарыққа шықты.

1. Оралхан Бөкей Шығармаларындағы Табиғаты Әсем Шығыс Қазақстан

Оралхан Бөкей – тек Қазақстанға емес, күллі дүние жүзіне танымал қаламгер. Оның шығармалары орыс, ағылшын, неміс, араб, жапон, француз, қытай, словян, венгер, болгар және тағы да басқа тілдерге аударылған. Жазушының орыс тіліне аударылған әңгіме-повестерінің жинағы: «Жасынның ізі» – «След молний» (1978 ж.), «Ән салады шағылдар» – «Поющие барханы» (1981 ж.), «Сайтан көпір» – «Крик» (1984 ж.), «Зымырайды поездар» – «Поезда проходят мимо» (1985 ж.), «Кісікиік» – «Человек – Олень» (1987 ж.).

1993 жылы қазақстандық делегация Үндістанға сапарға аттанады. Оның құрамында Оралхан Бөкей де болады. Негізі қаламгерді басында Түркияға баратын делегацияның басшысы етіп тағайындайды. Бірақ ол «Үндістанға барайын» деп өзі бас тартқан екен. Жазушы талайға арман болған

Тәж-Махалды көріп, ерекше әсер алған көрінеді. Тәж-Махалдан ән айтып ерекше көңілденіп қайтыпты.

Оралхан Бөкей 1993 жылдың 17 мамырында Үндістанның Дели қаласында өмірден озады. Шығармаларында табиғатты суреттеп, әсем де көркем етіп сипаттамаған ақын-жазушы жоқтың қасы. Кейде табиғаттың кербездігін, кейде долы да қорқынышты шақтарын әр автор ерекшелеп туындыларына арқау етеді, я болмаса бұл құбылыстарды сөзбен үстірт бейнелеп өтеді.

Оралхан Бөкей табиғаты көркем Алтайдың сұлулығына тамсанып, оған тән мінездің қыр-сырын шығармаларында шебер сипаттайды.

Оралхан Бөкей шығармаларына Өр Алтай, Катонқарағай ауданы, туған жері Шыңғыстау ауылының табиғаты, оның ішінде: асқар тау, жазық дала, қырат, төбе, мөлдір су, асу бел, өзен-көл тікелей арқау болған.

Шығыс Қазақстан облысы – Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысындағы әкімшілік-аумақтық бөлігі. Ол 1932 жылы құрылған. Өлкенің экономикалық-географиялық орны өте қолайлы. Түсті, сирек металдарға бай жер ауыл шаруашылығына тиімді әрі құнарлы Ертіс және Алтай алды өңірлерін қамтиды. Аумақтан гидроэнергия қорына аса бай Ертіс өзені өтеді. Жері негізінен таулы келеді. Ертістің оң жағын түгел Батыс Алтай сілемдері қамтиды: бұл таулы өңір Нарын аңғары арқылы Кенді Алтай және Оңтүстік Алтай жотасы массивтеріне ажырайды. Ертістің сол жағын белесті Қалба жотасы, Шыңғыстау, Сарыарқа төбелі жазығыныңшығыс жиегі алып жатыр.

Оңтүстік-шығыс бөлігінде Тарбағатай мен Сауыр жоталары орналасқан. Таулы өлкеде мұздақтар шоғыры да көптеп кездеседі. Оңтүстік Алтай, Тарбағатай және Сауыр өңірлерінің аралығында пайдалы қазындыларға бай Зайсан қазан шұңқыры бар. Аймақта қорғасын, мырыш, мыс, алтын, күміс, молибден, вольфрам, никель, титан және тағы да басқа металдардың қоры көп.

Алтай өлкесінің ажарлы табиғаты, гүрілдей аққан суы, аң-құсы, таулы ормандары мен қазба байлықтары ерте кезден-ақ адам баласын өзіне

тартқан. Бұл жерді мекен еткен алғашқы адамдардың тасқа салған суреттері, қола дәуіріндегі кен шоғары орындарының болуы соған дәлел. Географиялық орнықолайлы жер қазба байлықтары, табиғи ресурстарымен қоса тарихқа да бай.

Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шыңжаң, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын керуендік Жібек жолы шығыстағы тайпалардың материалдық мәдениетін дамытуда елшілік пен сауданың тұрақты желісі қызметін атқарған Алтай, Зайсан, Тарбағатай, Семей өңірлері арқылы өткен.

Үш жүздің басын қосқан Абылай хан мен Қабанбай батырдың қалмақтарға қарсы күресіне де Шығыс Қазақстан жері куәгер болған. Олар Ертістің бойын, Тарбағатайдың жерін қалмақтардан азат ету үшін жауды Алтай тауларынан ары қуған. 80 күнге созылған арпалысқа тарихта «Шора шайқасы» деген ат берілген.

XVII ғасырдың аяғында Ресей шығысқа баса мән беріп, ондағы мемлекеттік шараларды кеңейтуге мүдделілік көрсетіп, Шығыс Қазақстанды өзіне қосып алады.

Шығыс Қазақстан 1905-1907, 1917 жылдарда орын алған төңкерістерді, азамат соғысын, сталиндік репрессияны басынан өткерді. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында өлке майданға қару-жарақ өндірісіне қажетті қорғасын, мыс, қалайы және т.б. секілді металл түрлерін жіберіп, қамтамасыз етіп отырған.

Шығыстың Кербұғысы атанған Оралхан Бөкей де қойнауы байлыққа, өзі тарихқа тұнып тұрған Алтайдан шабыт алып, шығармаларында табиғатты аса маңызды күш ретінде қарастырады. Табиғатпен сабақтастықтың арқасында басты кейіпкерлердің жан-айқайы, ішкі сезімі, үрейі анық көрінеді. Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат Алла жарата салған жай ғана көрікті құбылыс емес, ол – жер бетін жандандырушы күш. Табиғатта барлық нәрсе үндесіммен даму үшін жаратылғандығын автордың мына сөзінен байқауға болады: «Аспан жер үшін, жер су үшін, су жан-жануар, құрт-құмырсқа үшін, тіпті тоғай екеш тоғай да бармақтай торғай үшін жаратылған.

Бірінсіз екіншісінің тіршілігі тоқталады»¹. дей келе «Табиғат адамдарсыз тіршілік құра алады, ал адамның табиғаттан тысқары ғұмырды сүре алмайтыны ақиқат болса, не себепті мына қар астында жасырынған қара жер, анау жұлдызды аспан адамзат баласына табыну керек?»² деп оқырманға тосыннан сауал қояды. Оралхан Бөкейдің пайымдауынша, табиғатта тек бір-ақ нәрсе артық және ол – адам. Адам Табиғат-Ананың өгей баласы сынды. Себебі пенде ойына келген кесапаттың барлығын жасайды, алайда мейірімді Табиғат-Ана адамзатты бәрібір де аялап, ардақтап отыр. Біз бұл мейірімге лайықты емеспіз. Осы турасында жазушы: «Адамнан асқан қаскөй, қатігез не бар екен бұл жалғанда: ендеше табиғатқа мына біздерден өгей ештеңе де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді өзімізше жасқана жасырамыз, жанталаса барымызды сала қорғаймыз. Өгейлігімізді мүлде білдірмес үшін арпалысып, ұшқан құс, жүгірген аң, мұқым жер-жаһанға өзіміздің өктемдігімізді жүргіземіз. Адамзат баласы жаратылыстан бәрін өзіне алып, жұтып жеп тауысып, бітіруге айналады, ал өзіміз сол табиғатқа не бердік? Түк те берген емесіз, түк те. Адам баласы күллі жаратылыстың астына құлақ тосып, тыңдап, үстін шыңдап зерттеп, зерделеп, толық танып білді, алайда қаншама уақыт өтсе де өздерін өзі зерттеп, дөп басып, тани алмай жүр» деп ерек бір зілмен қайырады.

Оралхан Бөкей бір сөзінде көп адамның жанында жүрсе де кейде өзін жападан жалғыз сезінетіндігін айтады. Бұл туған жерінен алысқа ұзағандықтан білінетін сағыныштың белгісі. Алтайға келіп, тау-тасты кезіп, әсем даланың сұлулығын сезінсе, кербез өлкенің саф ауасымен демалса ғана жалғыздықты мүлдем ұмытатын болған екен.

2. Жазушының Алтай Табиғаты Жайындағы Философиясы

«Оралханның көптеген туындыларында табиғат, Алтай табиғаты негізгі фон, кейде, тіпті кейіпкерлерімен жарыса жүретін образ иесі екенін аңғару қиын емес. Жазушы Бөкеев – туған өлкесі әсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы»³.- деп

баға береді филология ғылымдарының докторы, профессор Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздық.

Жазушының табиғатты сүйетіні сонша – ол әр жыл мезгілін сипаттап қысқаша әңгіме, басқа сөзбен табиғатпен сырласуын жазған. «Табиғат – Өмір – Адамында» «Алтай», «Тұман», «Іңір», «Тасқын», «Жалғыз аяқ жол», «Бәйтерек» деп әрқайсысының сұлулығын жеке сипаттап шығады. Қаламгер туған өлкесінің әр тасын, жазы мен көктемін, күзін, тіпті қақаған қысын сүйеді.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат жай ғана сипатталып қоймайды. Табиғаттың құбылыстары туынды кейіпкерлерімен біте қайнасып, байланысып жатады. Қаһармандардың жан-дүниесі, күйініші мен сүйініші, өкініші мен арманы, мінез-құлқы, құндылықтары мен ерік-жігерлері табиғатпен біртұтастықта өмір сүреді.

Жазушы шығармаларында табиғаттың адуынды қаталдығын көрсетеді. Табиғат оқиға желісіне үнемі араласып отырады. «Қар қызы», «Сайтан көпір» повестеріндегі кейіпкерлерді жетелеп, оқиғадан оқиғаға айдап, қуып отыратын адуынды күш – табиғаттың қаталдығы, табиғаттың алай-дүлей болған мінезімен тура бетпе-бет келу.

Табиғатта қаталдық болмаса онсыз да шектен шығып кеткен адамзатқа қарсы тұратын бірде-бір күш қалмайды. Адам қорқатын, сескенетін, ойында не болса соны жасағанға батылы жібермейтіндей тылсым әрі қорқынышты, аямайтын қатал күш болуы керек. Сол себепті де егер Алтай жайлауына апаратын жолға бетоннан құйылып, жаңа көпір қаланса, ол ешқашан да «Сайтан көпір» бола алмайды. Адамдар мүлдем қорықпай, емін-еркін арғы-бергі бетке өте шығады да, Алтайдың қадірі мен қасиеті жоғалады. «Сайтан көпір» повесіндегі бір кейіпкер былай деп толғанады: «Көкте қалықтап ұшқан құс, кең далада жарыса жүгірген аңды шімірікпей атқан сайын, немесе орманмен тоғайды, өзен мен көлді жойып, құртқан сайын – олармен қоса өзімізді де кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды әсте зерделеп, түйсінген емеспіз».

Расымен де, адам тек табиғаттың күшімен ғана өмір сүруде. Өзіне қажетті барлық ресурстарды содан алуда. Ағаш атаулыны түк қоймай кесіп,

1 Бөкей О. Шығармалары. Роман, повестер. (Алматы, Елшежіре, 2013), s. 17.

2 Бөкей О, Шығармалары, 2013, s. 17.

3 Сыздықова Р. Сәйкестік, Уақыт және қаламгер, 1984, s. 161.

хайуандарды қырып, бағалыларын керегіне жаратып, құсты атып, сатып, жерді жайпап отырған адам баласынан келер алапатты елестетудің өзі қорқынышты. Адам қандай жұмбақ жаратылыс болса, табиғат та тылсым, сиқырлы, сырлы, оның құпия-сырлары көп.

Сонымен қатар жазушы табиғаттан тазалықты көреді. Бұл әсіресе «Атау кере» немесе «Қауіпті будан» романында байқалады. Романда қаламгер Алтайдың тамылжыған табиғатын, жайқалған көк майса шөпті, татсаң таңдайыңнан дәмі кетпес тәтті суды, асқақ та көркем тауларды, ат бауырласа жүре алмайтын кең жайлауды, даланың кербез елік-бұғысын, кермаралды, қалықтай ұшқан құстарды, су бетінде жүзген сұлу аққу-қаздарды шебер суреттейді. Бұған дейін қарастырылған «Қар қызы», «Мұзтау» шығармаларындағы табиғат қаталдық пен тылсым сырға толы болса, «Атау кередегі» табиғатты жандандырып оқиға желісіне қосу арқылы автор «тазалық» мәселесін қозғайды. Яғни, табиғат ол – тазалық.

Оқиға желісі Ерік пен Таған, Нүрке кемпір мен Айна есімді кейіпкерлердің негізінде өрбиді. Еріктің өміріндегі басты құндылығы байлық, ақша. Сол дүниеқоңыздығы мен ашкөздігінің кесірінен анасының да түбіне жетеді. Таған – маскүнем адам. Бірақ ол жағымды кейіпкер. Себебі оны маскүнем қылған – тағдыры. Атты Ерік пен жаяу Таған ауылға кіріп келе жатқанда да ауыл иттері тек Ерікке арсылдай үреді. Бұл арқылы жазушы хайуан екеш хайуан да жақсы мен жаманды сезеді дегенге келтіреді. Нүрке кемпір мен Еріктің әйелі Айна үйде өздері ғана қалған шақтарында тыстан аю мен қонжықтарын көреді. Аюлардың тап алдында жүре алмай қатты қорыққан Айна тыпыршып қалады. Алайда, аюлар оны жайына қалдырып, кетіп қалады. Осы кезде Нүрке кемпір адам тиіспесе, аю адамға тиіспейді дейді. Алайда, біраз уақыт өткен соң Ерік сол аюларды қонжықтарымен қоса бауыздап, майын алып, ағашқа іліп қояды. Бұдан шығатын қорытынды: табиғат – мейірімді, адам – қатыгез; табиғат – таза, адам – лас.

Табиғат ащы суға салынған Тағанға да өзінің жан дауысын табуына жәрдемдеседі. Ол жайлы жазушы: «Ойды ой қуалап, біраз жерге келіп қалған екен... өрге қарай жүргендіктен еңтігіп, шаршау

тартқанын сезді. Ал дегенде көзі шағылысып жасқанып қалған Таған көз үйрете келе сілейе қарады. Ол Мұзтаудың нақ қазіргідей тыр-жалаңаш, асқақ та асау, сұлу, бар бітімін жоғалтпай, тұтас тұлғасын жарқырата ашқан күйінде тұңғыш көруі. «Айналайын, табиғат ием-ай, тамашаң қандай көп еді» деп, көзі жасаурап отыра кетті. Ол шын шаттана қуанған, шалқып тебіренеген, мынау дүниеге жаңа келгендей, немесе әлемдегі ең асылын тапқандай, бала көңіл, сәби жүрек, сабырлы ақылмен туған жерінің көркемдігін сонырқаған; саумал ауа, таза көріністің бәр-бәрін жұтына жұтып, ішіп тауысардай таусаған... «Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол – әмісе әдемі, әмісе сүймейді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан да адамдар секілді қателеспейді. Табиғат – мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап-арбамауды табиғаттан үйрену керек, өйткені ОНЫҢ, [табиғаттың] жүрегі таза. Табиғат бізді алдаған емес, тек өзімізді өзіміз ғана қан қақсатамыз, қан жоса қыламыз. Табиғат қате жібермейді, егер «ақымақты» дүниеге келтірсе, онда сол ақымақтың да бір нәрсеге қажет болғаны; Табиғатта АДАМНАН басқа артық нәрсе жоқ, тек БІЗДЕР ғана жаратушының гармониялық берік байланыстағы тізбегіне кіре алмаймыз...»⁴

Тазалыққа деген ұмтылыс қатыгез, күнәһар қоғамнан алшақ өмір сүріп жатқан Шалдың да іс-әрекетінен көрінеді. Ол Қозы мен Баян есімді шығыс пен батыстың балаларын асырап, өсіп-жетілген соң қосып, солардан «таза» ұрпақ таратқысы келеді. Адамдар тобырынан тыс өмір сүріп жатқан Шалдың Қозы мен Баянды да ұзаққа алып кетуінің себебі – «арзан қызықтан таза өссін» дегені.⁵ Бірақ Шалдың бұл әрекетіне Таған таңқалып, таңданып бірнеше сауал қояды. Ағайыннан өзіңіздің көңіліңіз қалған шығар. Бірақ адамзаттың бәрін ақылсыз деуге келмес. Көпшіліктің арасында жүріп те жалғызсыраймыз. «Халықпен қақтығысып жүргенге не жетсін!?»⁶ - деп сауал қояды. Сонда Шал: «Адаморманның ортасында жүріп күнәға батқанша, ағашорманның арасында таза өскеніне не жетсін. Мен қазақтың атом апатынан да, бүлінген ауадан да; ішімдік пен аяқтан шалар ағайын

4 Бөкей О. *Екі томдық таңдамалы шығармалар*, (Алматы, Жазушы, 1996), с. 449.

5 Бөкей О. *Екі томдық*, 1996, с. 176.

6 Бөкей О. *Екі томдық*, 1996, с. 182.

алауыздығынан да ада, таза да тәкаппар ұрпағын тәрбиелеймін. Иә, пәле-қала, өсек-жаладан... меңдуана жегендей желіктірер әуен мен әумесер қылар айғай-шудан да алып қашып отырмын».⁷ - деп жауап береді.

Қорытынды

Егер Оралхан Бөкей табиғаты көркем Алтайда тумаса, сол жердің ауасын жұтып, суынан нәр алып, шабыттанбаса, табиғатты жазбас еді. Қақаған қысы алты айға созылатын; тауы биік, асқақ шыңы көкпен тіресетін; гүрілдеген суы тәкаппарланып арнасынан тасып жататын Алтайдан болмаса автор табиғатты дәл осы кейіпте көрмес еді.

Қаламгердің жазушылық шабытын оятқан да асқақ Алтайдың тіл жетпес көркі, оның боямсыз болмысы, өзіне ғана тән ерекше мінез-құлқы, бірегейлігі. Алтай табиғатын түсті бояумен ақ қағаз бетіне түсірушілер де, сөзбен өрнектеп маржан тізушілер де болды. Бірақ дәл Оралхан Бөкейдің шығармашылығындағы Алтайдың сипаты бөлек.

О.Бөкейде кездесетін табиғат пен кейіпкерлер мінез-құлқының астасуы Алтайды жырлаушы басқаларда жоқ. О.Бөкей Алтайының табиғаты асау, күшке, құпияға толы, кіршіксіз таза, көркем, қатал, шынайы, мейірімді.

Пайдаланылған Әдебиеттер

- Бөкей О. Шығармалары. Роман, повестер. Алматы, Ел-шежіре, 2013
- Сыздықова Р. Сәйкестік // Уақыт және қаламгер, №10, 1984
- Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Алматы, Жазушы, 2 т, 1996
- Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалары, Алматы, Жазушы, 1 т, 1996
- Бөкей О. Қайдасың, қасқа құлыным: Повесть, әңгімелер. Астана, Елорда, 1999
- Бөкей О.Мұзтау. Қар қызы: хикаяттар. Нұр-Сұлтан, Фолиант, 2022
- Бөкей О. Ауыл хикаялары: Әңгімелер. Алматы, Өлке, 2019

⁷ Бөкей О. *Екі томдық*, 1996, с. 176.

YAŞAR NABİ NAYIR'IN TİYATRO KURUMLARINA DAİR YAZILARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Mustafa ÖZCAN* , Gülsün KOÇER**

Özet

Varlık dergisi ve Varlık Yayınları'nın kurucusu olan Yaşar Nabi, şiir, mektup, tenkit hikâye, roman, eleştiri, gezi ve tiyatro eserleri de kaleme almış çok yönlü bir sanatçıdır. Sanatçı, oyun yazarı olmasının yanı sıra tiyatroya dair pek çok yazı da kaleme almıştır. Yaşar Nabi, tiyatro eleştirileri yazmış, Varlık dergisinde tiyatro tefrikaları ve tiyatro bölümleri yayımlamış, bu sayede Türk tiyatrosuna pek çok açıdan hizmet etmiştir. Yaşar Nabi Cumhuriyet Devri Türk Tiyatrosunu temsil eden oyun yazarlarından. İmkân bulabildiği her yerde tiyatro çalışmalarını izlemiş, Varlık dergisinin yayımlanmasından önce başladığı yazılarını daha sonra da sürdürmüştür. Tiyatro eleştirilerine; anketlerine, soruşturmalarına, tefrikalarına hatta açık oturumlarına yer verdiği Varlık dergisinden başka, Ulus gazetesinde, Muhit, Yeni Türk Mecmuası gibi dergilerde de tiyatro konusunu işleyen yazılarıyla dikkatleri çekmiştir. Sanatçı, Şehir Tiyatrosu ve Devlet Tiyatrosu ile ilgili yazılar kaleme alarak bu kurumları çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Ayrıca halkevlerinin tiyatro çalışmalarını da yakından takip etmiştir. Yaşar Nabi, Türk tiyatrosunun güncel durumunu tespit etmek ve tiyatronun gelişimine katkıda bulunmak için çaba sarfetmiş, dönemin tiyatro kurumlarına dair tespitleriyle hem kurumların faaliyetlerini duyurmuş ve değerlendirmiş hem bu kurumların sorunlarını, yaşadıkları aksaklıkları gündeme getirmiş hem de tiyatro tarihi çalışmalarına kaynaklık edecek yazılar kaleme almıştır. Bu yazılar tiyatro kurumlarının temel dinamiklerini ve kuruluş yıllarını değerlendirmek açısından son derece önemlidir. Sanatçının tiyatro kurumlarının bir kısmını, kaynaklarda da görüleceği gibi edebî dergilerde, bazı gazetelerde ve çoğunu ise kendisinin çıkardığı Varlık'ta yayımlamıştır. Bu çalışmada söz konusu yazılar dönemin tiyatro kurumlarına yaklaşımları açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaşar Nabi, Tiyatro, Şehir Tiyatrosu, Devlet Tiyatrosu, Halkevi.

A GENERAL OVERVIEW OF YAŞAR NABİ NAYIR'S WRITINGS ON THEATER INSTITUTIONS

Abstract

Yaşar Nabi, the founder of Varlık magazine and Varlık Publications, is a versatile artist who has also written poems, letters, criticism stories, novels, criticism, travel, and theater works. In addition to being a playwright, the artist has also written many articles about theater. Yaşar Nabi wrote theater reviews, and published theater serials and theater sections in Varlık magazine, thus serving Turkish theater in many ways. Yaşar Nabi is one of the playwrights representing the Turkish Theater of the Republican Era. He watched theater performances wherever he could and continued his writings, which he started before the publication of Varlık magazine. Theater criticism; Apart from the Varlık magazine, where he published his surveys, investigations, serials, and even panel discussions, he also attracted attention with his articles on the subject of theater in Ulus newspaper, Muhit and Yeni Türk Mecmuası. The artist wrote articles about the City and State Theater and evaluated these institutions from various perspectives. He also closely followed the theater activities of community centers. Yaşar Nabi made an effort to determine the current situation of Turkish theater and to contribute to its development. With his findings about the theater institutions of the period, he announced and evaluated the activities of the institutions, brought up the problems of these institutions and the problems they experienced, and wrote articles that will serve as a source for studies on theater history. These articles are extremely important in terms of evaluating the basic dynamics of theater institutions and their founding years. As can be seen in the sources, some of the artist's theater writings were published in literary magazines, some newspapers, and most of them in Varlık, which he published himself. In this study, the articles in question were examined in terms of their approaches to the theater institutions of the period.

Keywords: Yaşar Nabi, Theater, City Theater, State Theater, Community Center.

* Prof. Dr., Emekli, mustozcan1949@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6350-2580

** Dr.Öğr.Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, gkoecer@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2689-2599

Extended Abstract

Yaşar Nabi is one of the most influential figures in the history of Turkish literature as an artist, researcher, critic and magazine owner. For this reason, his writings on theater are also extremely important.

The Varlık magazine owner's writings on theater did not remain in a narrow field. On the contrary, he wrote plays in verse and prose, published theater reviews, organized surveys, investigations, open sessions, and wrote articles introducing theater writers and their books. Not content with these, he also published plays aimed at educating the Turkish theater audience/reader, tried to attract interest in theater, and translated theater works from Western authors. After establishing Varlık Publishing House, he published theater books and brought them to the readers.

The artist wrote articles on all aspects of the theater and published articles on theater institutions from the early 1930s onwards. Yaşar Nabi wrote some of these articles when there was not yet a theater in the modern government center. At that time, there was only the Darülbedayi theater in Istanbul. However, it is necessary to add to this the tuluatist and semi-tuluatist troupes, which had no other goal but to make money, and the amateur theaters of the Community House, which were looking for their way without technical and trained personnel.

He supported the development of Turkish theater and wanted to increase the number of theatrical works. He exposed the problems of the City Theater, reminded them that these problems needed to be solved, and criticized them by watching their plays. It would be a mistake to look for an intention in his criticism of Istanbul's, and therefore Turkey's, largest and long-established theater. Because Yaşar Nabi values this institution and theater very much. According to him, this institution, which is the apple of the country's eye, will develop to the extent that it performs its work in peace. Therefore, he followed its activities carefully.

Since the Istanbul City Theater (Darülbedayi) was the only theater institution of the country in those years, its development and stages, even its crises and crises, were of interest to Yaşar Nabi as well as all Turkish intellectuals. For this reason, Darülbedayi, despite its incomplete staff, lack of stage facilities, and very harsh conditions, served Turkish culture for many years. He thought that it would be ungrateful to ignore the contribution of this institution, which gathered talented people in its bosom, to Turkish culture with a handful of people, and to underestimate its efforts.

As it is understood from the criticism, he put forward opinions that shed light on the problems of the City Theater and took a guiding attitude for the solution of these problems. He revealed the sources of its problems and evaluated the steps forward taken by this historical institution with administrators such as Muhsin Ertuğrul and Orhan Hançerlioğlu. He even supported them. For instance, he applauded the establishment of the Eminönü Stage. He wanted the City Theater to take principled and decisive steps and advised it to avoid day-to-day practices.

The owner of Varlık magazine has always supported the Community House. He did not hide the fact that he had expectations from them as a cultural institution. He believed that the Community House would especially contribute to the art of theater and pioneer the spread of the love for theater. However, he did not fail to point out the mistakes of the performance branch of the Community House. In particular, he asked them to continue their activities despite many financial impossibilities and not to compromise on quality.

As can be seen, Yaşar Nabi's evaluations of theater institutions are extremely important in terms of shedding light on the history of Turkish theater.

Giriş

Yaşar Nabi (1908-1981) yazarlık hayatı süresince şiir; tenkit, mektup, hikâye, roman, makale, gezi, inceleme, eleştiri ve tiyatro türlerinde eserler kaleme almıştır. Tiyatrolarından *Mete* (1932), *İnkılâp Çocukları* (1933), *Beş Devir* (1933) manzum, *Köyün Namusu* (1935) ise, mensur oyundur. Radyo oyunlarını da *Radyofonik Öyküler*(1979) adıyla kitaplaştırmıştır.

Yaşar Nabi Cumhuriyet Devri Türk Tiyatrosunu temsil eden oyun yazarlarındandır. İmkân bulabildiği her yerde tiyatro çalışmalarını izlemiş, *Varlık* dergisinin yayımlanmasından önce başladığı yazılarını daha sonra da sürdürmüştür. Tiyatro eleştirilerine; anketlerine, soruşturmalarına, tefrikalarına hatta açık oturumlarına yer verdiği *Varlık* dergisinden başka, *Ulus* gazetesinde, *Muhit*, *Yeni Türk Mecmuası* gibi dergilerde de tiyatro konusunu işleyen yazılarıyla dikkatleri çekmiştir.

Yazılarının bir kısmını “Yaşar Nabi”, “Yaşar Nabi Nayır”, bir kısmını da “Muzaffer Reşit” takma adıyla yazmıştır. Özellikle 1951, 1952 ve 1953 yıllarında bu takma adı sıkça kullanmıştır. Gerçi daha önceki bazı yazılarında da bu imzasını kullandığı görülmüş ama en yoğun olarak 1951-1953 yıllarındaki tiyatro eleştirilerinde Muzaffer Reşit imzasıyla okurların karşısına çıkmıştır. *Varlık* dergisindeki bir müddet sürdürdüğü tiyatro eleştirilerine ayrılan sahifeye onun yerine bu defa Sabahattin Kudret Aksal, Suat Taşer, Yıldırım Keskin, Sami Çelenk, S. Günay Akarsu gibi eleştirmenler yazmaya başlamışlardır. Tiyatro toplulukları artınca da Ankara’da tiyatro faaliyetlerini başka, İstanbul’dakileri başka yazarlar değerlenmişlerdir.

Tiyatro kurumları denilince akla İstanbul Şehir Tiyatrosu, Halkevleri, Devlet Tiyatrosu gelmektedir. Yaşar Nabi’nin yaşadığı dönem dikkate alınınca o sıralarda en yoğun tiyatro faaliyetlerinde bulunan İstanbul Şehir Tiyatrosunu başa almak gerekmektedir. Bu yüzden ilkin eski Darülbedayi, daha sonraki adıyla İstanbul Şehir Tiyatrosuna ilişkin tespitlerinden başlamak yerinde olacaktır. Ancak Devlet Tiyatrosu Umum Müdürlüğü’nden istifa eden Muhsin Ertuğrul, Yapı Kredi Bankası tarafından İstanbul’da Atlas Sineması’nın üst katında hazırlanan Küçük Sahne’deki yeni bir temsil grubunun başına geçince, Yaşar Nabi’nin, bunları da izlemeye/seymeye başladığını da unutmamak gerekir.¹

Araştırma, Yaşar Nabi’nin tiyatro kurumları üzerine yazılarını düzenleyip inceleyerek hem Yaşar Nabi hem basın tarihi hem de tiyatro tarihi çalışmalarına kaynaklık etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak yapılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar.² Bu çalışmada da nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz tekniği ile inceleme yapılmıştır.

1. İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair Tespitler

Yaşar Nabi, Darülbedayi’in yani İstanbul Şehir Tiyatrosu’nun en sadık izleyicilerindedir. O sadece

izlemekle yetinmemiş; yazılarında bu tiyatrodaki gördüğü aksaklıkları, yanlışları ve sanatı hafife alan tavırları da eleştirmekten geri kalmamıştır.

Bununla birlikte Darülbedayi’i takdir etmesini de bilmiş, bu köklü ve biricik tiyatro kurumunun topluma kazandırdıklarını saymış, kurumun hizmetlerini görmezlikten gelenlerin fikirlerine katılmamıştır. Ancak bir tiyatro sever olarak onun ihmallerini de göz ardı etmemiştir. Bu yüzden yazılarında birçok eleştirisine rağmen kuruma karşı objektif olmaya çalıştığını söylemek mümkündür.

Yaşar Nabi yanlı yaklaşımları reddetmiştir. *Hamlet* oyunu vesilesiyle aydınların iki cepheye ayrılıp bir kısmının Şehir Tiyatrosu rejisörünü göklere çıkarıp, bir kısmı da sertçe eleştirmişken, o, tarafsız davranmanın önemine dikkat çekmiş ve pek haklı iddialar yanında, çok da haksız olanların bulunduğunu ileri sürmüştür.

Onun kanaatine göre ilk önce Darülbedayi’in eserini inkâra kalkışmak insafsızlık sayılmalıdır. Tiyatro bugünkü ileri seviyesine erdiren odur. Aksini iddia etmek yanlıştır ve deliller ne olursa olsun, bu eser büyüktür. Türk tiyatro severlerine nadir temsillerinde de olsa, tiyatronun gerçek ürperişini ilk defa bu kurum duyurmuştur. Bugün yüksek kabiliyetleri olduğuna inanılan sanatkarları, sayıları ne kadar az olursa olsun yine bu Şehir Tiyatrosu yetiştirmiştir. Onun için bu kuruma şükran borcu duyulmalıdır.

Ancak şu da bir gerçektir. Şehir Tiyatrosunun içinde bulunduğu şartlar iyileştirilemez mi? Ona daha iyi imkânlar sunulamaz mı? İleri bir tiyatro arzusunda olan kamuoyu onda gördüğü kusurları görmek ve göstermekten neden kaçsın? Bütün İstanbul’un ve bütün yurdun malı olan bu sanat yuvasını, daima mükemmel, daima kusursuz görmek, istemek neden değer bilmezlik sayılın?³

1930-1931 tiyatro mevsimindeki durumunu takdir etmekle birlikte Yaşar Nabi; ondan nasıl daha fazla verim alınabileceği hususunda zihin yormuş, her seneye ait yayınlanan detaylı istatistikleri incelemiş, masrafın yanında hasılat ve seyirci sayısının da arttığını tespit etmiştir. Bunun yanında memleketin tek temaşa kurumunun salonlarında hiç yer kalmaması için bilet fiyatlarında öğrenci indirimine gidilmesini önermiştir.

1 Muzaffer Reşit, “İstanbul’da Küçük Sahne’de Fareler ve İnsanlar”, *Varlık* (1 Mayıs 1951), 21.

2 Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2006), 187.

3 Yaşar Nabi Nayır, “Tiyatromuz Hakkında Birkaç Söz”, *Yeni Sabah* (9 İkinci teşrin 1941),4.

Nayır, yaşanan aksaklıklara değinirken de sadece eleştiri yapmakla yetinmemiş, tiyatro konusunda karşılaşılan pek çok aksaklık ve engel için programlı çözüm yolları önermiştir.⁴

Yaşar Nabi'nin Şehir Tiyatrolarına yönelik bir başka önerisi de halkın seviyesine inilmesidir. Burada söz konusu olan kaliteden ödün vermek değildir. Repertuvara kabul edilecek eserlerin halkın sevebileceği eserler olmasıdır. Toplumun sosyal ve ruhî seviyesini yükseltecek eserlerin seçilmesidir. Halkın anlayabileceği, fazla muğlak ve karmaşık olmayan yüksek kalite-ler sunulmalıdır. Seyircilerin kültürel seviyesi bu yolla yavaş yavaş, derece derece yükseltilmiş olur.

İstanbul Şehir Tiyatrosunun dram kısmında zaman zaman iyi işler çıkmış, iyi oyunlarla karşılaşmıştır. Hatta umulmadık parıltılarla gözlerin kamaştırıldığı bile olmuştur. Ancak Yaşar Nabi, komedi kısmı için bu düşüncede/görüşte değildir. Büyük Behzat ve Küçük Kemal'in yüksek yetenekleri ile Türk komedisi gelişmiştir fakat onlardan sonra ne pahasına olursa olsun güldürmeyi prensip edinen anlayış hâkim olmuş, bu durum komedi kısmının yerinde saymasına yol açmıştır. Hatta bir ara Belediye yardımının yetersiz kaldığı bahanesiyle halkın rağbetini çekmeye yönelik işler yapılmış; çalgılı, varyeteli oyunlar dahi gösterilmiştir. Çok kısa bir zaman sonra da bu yoldan dönülmüştür. Yaşar Nabi, Ankara'da Gogol'un *Müfettiş*'ini seyretmek üzere Devlet Konservatuvarı Tatbikat Sahnesi tarafından gerçekleştirilen temsiline de gitmiş, orada da Şehir Tiyatrosunun komedi sanatçıları gibi davranıldığını görünce üzüntüsü bir kat daha arttığını bildirmiştir.⁵

Memlekette bir temaşa hayatı ve bir temsil sanatı yaratmak için yıllardır uğraşıldığını söyleyen Yaşar Nabi, Darülbedayi'in birkaç seneden beri bünyesine "bir veba, bir kolera" gibi yerleşen vodvil ve revü hastalığını eleştirmiş, Şehir Tiyatrolarının bir müzikhole döndüğünden şikâyet etmiştir. Darülbedayi'in bütün yılı bir iki güzel eserle geçirmemesini, bu güzel eserleri tiyatro mevsiminin tamamına yaymasını istemiştir. Çünkü bu konuda yeterli hazırlık yapılmamakta ve o eserler üzerinde çok çalışılmayıp, hemen film stüdyosuna koşulmaktadır. Muhsin Ertuğrul sadece Yaşar

Nabi'ye değil, bu konudan şikâyetçi olan muharrirlere 1 Nisan 1934 tarihli *Darülbedayi* mecmuasında çok sert ve yakışsız bir dille cevap vermiş, adeta eleştirileri görmezlikten gelmiştir.⁶

Yaşar Nabi, yazılarında İstanbul Şehir Tiyatrosunun birçok sorununa değinmiş, bunlara ilişkin görüşlerini belirtmiştir. Bu sorunlar; edebi heyet, edebi eser seçimi, edebî eser sıkıntısı, sansür, bütçe yetersizliği, rejisör, otorite boşluğu, oyuncu kadrosu gibi sorunlardır. Bunların üzerinde ayrı ayrı durulması gerekmektedir.⁷

Edebî Heyet

İstanbul Şehir Tiyatrosunun bünyesinde bir edebî heyet vardır. Ancak Şehir Meclisi, bu yeni edebi heyeti seçerken titiz davranmamıştır. Çünkü heyete seçtiği dört kişiden sadece tiyatro işlerini izlemiş olan bir kişiden söz edilebilir. O da ünlü tiyatro yazarı Reşat Nuri'den başkası değildir. Reşat Nuri de kendisinin tiyatro müellifi olduğunu ileri sürerek daha işe başlamadan istifa etmiştir.

Yaşar Nabi, Reşat Nuri'nin edebî heyetin yanlış kararlarına katılmak istemeyişi yüzünden istifa ettiğini ileri sürmektedir. Diğer dört üyeden Sabri Esat Siyavuşgil ise seyahatte olduğundan bu seçimden haberli değildir. Dönüşünde kabul edip etmeyeceği de şüphelidir. Oysa böyle bir edebi heyetin, tiyatro ile fiilen ve devamlı surette meşgul olmuş kişilerden seçilmesi gerekirdi. Hatta aynı zamanda bu işi angarya kabul etmemiş genç unsurlara da yer verilebilirdi. Maalesef bu, yapılmamıştır. İyi seçilmemiş bir edebi heyetin varlığının, faydadan çok zarar getirebileceğini öne süren Yaşar Nabi, bu yeni deneyimin olumsuz neticesinin gelecek(yeni) tiyatro mevsiminde yaşanacağını bildirmiştir.⁸

Öte yandan İ. Galip Arcan'ın vaktiyle Şehir Tiyatrosunda oynanan *Hava Parası* adlı bir komedisi vardır. *Hava Parası*, oynanması gereken eser yerine birdenbire afişlerde yer almıştır. Edebî heyet üyeleri; tekrarına başlanılan bu eserin, kendilerine sorulmadan sahneye konulduğunu belirtmiş, hareketin usulsüz olduğunu söyleyerek proteste etmiştir. Yaşar Nabi, edebi heyet üyelerine hak vermiş; ortada bir edebi heyet bulundu-

4 Gizemnur Çetin, "Varlık Dergisi Ekseninde Yaşar Nabi Nayır'ın Tiyatroya Dair Görüşleri", *International Journal of Language Academy*, 9/4 (2021), 332.

5 Nayır, "Tiyatromuzun Baş Derdi", *Varlık* (1 Kasım 1946), 5.

6 Nayır, "Tiyatromuz İslah ve Kontrole Muhtaçtır", *Varlık* (15 Mayıs 1934), 21.

7 Nayır, "Hazin Bir Manzara", *Varlık* (1 Eylül 1951), 21.

8 Nayır, "Hazin Bir Manzara", 2.

ğuna göre, oynanacak eserin buradan geçirilmesinin şart olduğunu söylemiştir. Hatta idare heyetinin buna yetkisinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca, eski repertuar içinde bu bayat ve modası geçmiş eserden başka eserin bulunmamış olmasını da sert bir şekilde eleştirmiştir.⁹

1.2. Şehir Tiyatrosunda Eser Seçimi

Tiyatroda asıl olan eserdir. Eserin seçilmesine ve değerli olmasına önem verilmezse, en kuvvetli aktörler, en iyi rejisör, en mükemmel dekorlar bile bir işe yaramaz. Tiyatro sanatının ne olduğunu bilen kimseler, kötü eser seçmemelidirler. Tiyatrolar, repertuarlarına kaliteli eserler almalıdır.¹⁰

Aslında İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda eser sorunu hiç olmamalıdır. Çünkü Şehir Tiyatrosu Kütüphanesi'nde temsil edilmemiş hazineler yatmaktadır. Değerli eserlerin temsil edilmeye başlanması, batıdaki klâsik eserlerin Türkçeye çevrilmesini de teşvik edecek ve hızlandıracaktır. Darülbedayi hiçbir kıymeti olmadığı bilinen eserleri seçmekten kaçınmalıdır. Türk seyircisi temaşa tarihinin en büyük yazarlarından biri olan Shakespeare'i daima takdir ve ilgi ile karşılamıştır. Yaşar Nabi'ye göre yapılacak iş bu yolda yürümek, İngiliz yazarının yanına Fransız, Alman, hatta daha eski dünyaca meşhur oyun yazarlarını eklemektir. Unutulmasın ki Darülbedayi, şimdiye kadar birçok klasik eserler vermiştir ama geçen sene (1933) çıkardığı yirmi piyesin içinde bir tek klâsik eserin bulunmayışı gözlerden kaçmamıştır.¹¹

İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda zaman zaman kalitesiz eserler seçilmiştir. Yaşar Nabi, buna örnek olarak Montherlant'ın *Ölü Kraliçe*'sini vermiştir. Çünkü bu eser, Fransız yazarının en zayıf eserlerinden biridir; süslü ve yapmacık ifadeyle yazılmış olan bu dramın oynanmasını Yaşar Nabi kabullenememiştir.¹²

Benzer görüşünü *Dimyata Giderken* oyunu için de tekrarlamış; seyirciye takdim edilen bu eserin sanatla ilgisinin bulunmadığını söylemiş, komedi aktörlerinin

bol bol tulûat yaptıkları bu tür oyunların Belediye'nin himayesinde oynanmasına şaşırıldığını belirtmiştir.¹³ Dram Tiyatrosu'nda oynanan *Son Koz*'u da beğenmemiş; oyunu soğuk, manasız, kalitesiz olarak nitelendirmiştir.¹⁴

Öte yandan Yaşar Nabi, halkın iyi ve kaliteli eserlerden anlamayacağı fikrine katılmamaktadır. Bu, halkı küçük görmek demektir. Halkın hafif eserlere rağbet ettiği görüşünü yanlış bulmakta¹⁵ kalitesiz eser seçiminin tiyatroya rağbeti azalttığına inanmaktadır. Sinemanın günden güne yeni tekniklerle geliştiği bir ortamda, tiyatronun; adi, bozuk malzemeyle onunla rekabet edemeyeceği kanaatini taşımaktadır.¹⁶

Onun eleştirdiği bir başka husus da, birinci sınıf sanatkarı bu kadar olan bir tiyatronun halka hep üçüncü, hatta dördüncü sınıf eserleri seyrettirmiş olmasıdır. Yazarın eser seçiminin iyi yapılmadığı şeklindeki bu hükmü, en derli toplu bir tiyatronun bu konuda yeterince titiz davranmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır.¹⁷

1.3. Edebî Eser Sıkıntısı

Daha önce de söylenildiği gibi Darülbedayi'in sorunlarından birisi oynanacak edebî eser bulunamamasıdır. Yaşar Nabi, bunu bir mazeret olarak görmemektedir. Zira ona göre Şehir Tiyatrosu kütüphanesinde bol bol oynanacak eser vardır. Ayrıca ilân edilen telif eserlerinden birçokları temsil edilmeyip gelecek mevsimlere bırakılmaktadır. Sözelimi oynanacağı duyurulan dokuz telif eserden ancak dördü temsil edilebilmiştir. Bu, asla yeterli değildir. Yaşar Nabi, bu sayının daha da arttırılmasını önermektedir. Çünkü Yaşar Nabi, bunu; Türkiye'de temaşa edebiyatının doğması, gelişmesi, büyümesi için önemli bulmaktadır.

1931-1932 tiyatro mevsimi Darülbedayi'de verimli geçmemiştir. Oynanan oyunların listesine bakıldığında bu gerçeği görmek mümkündür. Yaşar Nabi, telif eser yokluğundan yakınan Darülbedayi'in yerli eserlerin hepsini aynı mevsimde çıkarmalarını önermektedir. Zira yılda iki üç piyes yazabilecek kabiliyette olduğu halde yazdığı bir tek eserin temsilini de ertesi

9 Reşit, "Oynanmayan Oyun Yahut Bize Oynanan Oyun", *Varlık* (1 Nisan 1952), 16.

10 Nayır, "Halkevi Gençlerinin Bir Temsili", *Ulus* (2 Şubat 1935), 3.

11 Nayır, "İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair", *Varlık* (1 Nisan 1934), 275.

12 Reşit, "İstanbul'da Küçük Sahne'de Fareler ve İnsanlar", *Varlık* (1 Mayıs 1951), 21.

13 Reşit, "İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda", *Varlık* (1 Ocak 1952), 21.

14 Reşit, "Son Temsiller", *Varlık* (1 Aralık 1952), 18-19.

15 Nayır, "Devlet Tiyatrosu Sorumu", *Ulus* (21 Nisan 1935), 175.

16 Nayır, "Tiyatronun Derdi Esersizliktir", *Ulus* (12 Şubat 1935), 5.

17 Reşit, "İstanbul Şehir Tiyatrosu", *Varlık* (1 Aralık 1951), 23.

seneye bırakan bir müellif, ister istemez mesaisini azaltmaktadır. Yazar bu yüzden “telif eser sevgisini, Darülberayi’in yalnız sözle değil fiille de ispat etmesi lazımdır” demektedir.¹⁸

Yaşar Nabi, İstanbul Şehir Tiyatrosunun komedi kısmının bayağı vodvillerle doldurulduğuna dikkati çekmiş, dram tiyatrosunu da aynı cinsten eserlerle doldurulmasına göz yumulmasını eleştirmiştir. Hatta bunu, hesabı sorulması gereken bir davranış olarak nitelendirmiştir.¹⁹

1.4. Şehir Tiyatrosunda Sansür

Yaşar Nabi, tiyatrodaki sansüre karşıdır. Haldun Taner’in *Günün Adamı* oyunundan bahsederken bu konudaki görüşlerini belirtmiştir. Ona göre bu oyun bir yıl önce oynanmak üzere İstanbul Şehir Tiyatrosuna verilmiş; eser, edebi heyetçe kabul edilmiş, sanatkarlarca da beğenilmiştir. Bu güzel eser mevsim sonunda harcanmasını diye, sözde yeni tiyatro mevsimine bırakılmıştır. Kısaca bu oyun tiyatro mevsimi bitmediği halde sahneye konulmamıştır. Aslında bu oyunun sahnelenmeyeceği baştan bellidir. Zira yazar bu eserde, seçim işlerinde her türlü insanlık ve vatanseverlik duygularının uzağında kalan kötü politikacılardan söz etmiştir.

Yaşar Nabi’nin anlayışına göre Haldun Taner, hemen her toplumda var olan böyle insanları eleştirmiştir. Oyunda memleket zikretmemiştir. Dünyanın her yerinde geçebilecek bir vakayı anlatmıştır. Buna rağmen tiyatroyu yönetenler, “ekmek parası”, “çocuk çocuk ve aile kaygısı”yla, oyunu sahnelemekten vazgeçmişlerdir. Kısaca en az üç ay afiştin inmeyeceği ileri sürülen bir oyun, sansür yüzünden oynanamamıştır.²⁰

1.5. Bütçe Yetersizliği

Şehir Tiyatrosunun bütçesinin yeterli olmadığı yolundaki görüşler tartışma yaratmıştır. Bu, genellikle başarısızlıklara bir mazeret olarak ileri sürülmüştür. Hatta yeterli bütçelerin ayrılamaması yüzünden, Şehir Tiyatrosunun üç dört yıl önceki durumunu arar hâle geldiği belirtilmiştir. Yaşar Nabi, bu gerekçelere katılmamaktadır.

Ona göre Şehir Tiyatrosunun gerilemesindeki sebep, bütçenin yetersizliği değildir. Aksine bu güzide tiyatroyu bu çıkmaz yola sevk eden şey, vodviller ve operetlerdir. Bunların oynanması, film stüdyosunda çalışmak zorunda kalan rejisörün üzerinden ciddi ve ağır piyeslerin yükünü atmak için başvurulmuş bir çaredir.

Öte yandan bir tiyatronun varlığını sürdürmesinde elbette paraya ihtiyaç vardır ama Yaşar Nabi, paranın her başarısızlığın başlıca sebebi olarak gösterilmesinden yana değildir. Şehir Tiyatrosu pek mütevazı bir bütçe ile çalışabilir ve kendisine Belediye tarafından yapılan yardım, istenilen çalışma tarzını temin için yeterlidir. Fakat bunun için operetlerin fuzulî masraflarından kurtulması gerekmektedir. Operet bölümü, Şehir Tiyatrosu’ndan ayrıldığı takdirde, parasal bakımından sıkıntılar bitecek, bütçenin yetersizliğine ilişkin iddialar sona erecektir.²¹

1.6. Rejisör Eksikliği ve Rejisörün İki İşi Birden Yürütmesi

Yaşar Nabi, bir rejisörün büyük gayretler pahasına, ne kadar güç ve nadir yetiştiğini bilen bir insandır. İstanbul Şehir Tiyatrosunun en büyük eksikliklerinden birisinin ortada rejisörün görünmeyişi olduğunu söylemektedir. Tiyatrodaki bu rejisör eksikliği, her yeni eser için seyircinin karşısına yeni bir rejisör çıkarılmak suretiyle giderilmek istenmiştir. Bu tiyatroyu idare edenler, ortada yetkili ve görevli bir rejisör olmadığı için bu işi hevesli aktörlere bırakmışlar, onlar da bunu sıraya koymuşlardır. Sırası gelen aktör kimliğini bir yana koymuş ve rejisörlüğe soyunmuştur. Oysa tiyatrodaki otoriteyi sağlayacak bir rejisöre ihtiyaç vardır. Rejisörlüğü sıraya koymak ise asla uygun ve makbul bir yol değildir.²²

Varlık dergisi sahibi, Şehir Tiyatrosu’nda seyrettiği Shakespeare’in *Othello*’sunda da rejisör yokluğunu eleştirmiştir. Şehir Tiyatrosunun belkemiğini kıran, onu ilerleyecek yerde yerinde saymaya, hatta gerilemeye mahkûm eden ana derdinin rejisörün bulunmaması olduğunu ileri sürmüş, memleket içinden atama yapılamıyorsa, yurt dışından getirilmesini önermiş, rejisör yokluğu yüzünden bir hayli masraf ve emeğin heba olmasına dikkati çekmiştir.²³

18 Nayır, “Goethe Gecesi: Stella-Saatçi Ve Mevsimin Bilançosu”, *Muhit* (Mayıs 1932), 63-65.

19 Nayır, “İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair”, *Varlık* (1 Nisan 1934), 18.

20 Reşit, “Tiyatro Yazarı Nasıl Yetişsin?”, *Varlık* (1 Ekim 1953), 21.

21 Nayır, “İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair”, *Varlık* (1 Nisan 1934), 18.

22 Nayır, “Hazin Bir Manzara”, *Varlık* (1 Eylül 1951), 21.

23 Nayır, “Tiyatromuzun Baş Derdi”, *Varlık* (1 Kasım 1946), 16-17.

Nayır, “Oynanamayan Oyun Yahut Bize Oynanan Oyun” başlıklı yazısında da oyunun sahnelenişe ilişkin pek ağır eleştiride bulunmuştur. Bu eleştirilerin başında da sahnenin rejisörsüz, idarecisiz kalmış olması gelmektedir. “Dünyada her şey görülmüştür ama rejisörsüz tiyatro görülmemiştir” diyen Yaşar Nabi, İstanbul Şehir Meclisi’nin, bu başarısız gövdeyi hâlâ payandalarla ayakta tutmaya çalıştığını belirtmiştir.²⁴

Öte yandan Yaşar Nabi, bir rejisörün iki işi birden yürütmesine karşıdır. Çünkü hem tiyatronun hem stüdyonun tek elden ve bir kişi tarafından idare edilmesine imkân yoktur. Rejisör; Muhsin Ertuğrul olsa da bu, mümkün değildir.

Yaşar Nabi’ye göre Muhsin Ertuğrul yetkili ve pek kıymetli bir sahne adamıdır. Her iki sahada çalışan bir rejisördür. Oysa iki sahada çalışan bir rejisör bunlardan birisini (sinema ya da tiyatroyu) ister istemez ihmal edecektir. Bu yüzden bu iki işten birisinin tercih edilmesi gerekmektedir. Yaşar Nabi, Muhsin Ertuğrul’un tercihini sinemadan yana kullanacağını düşünerek, Şehir Tiyatrosunun idaresini İsmail Galip Arcan’a verilmesini önermiştir. Çünkü insan ne kadar çalışkan olursa olsun, çalışma kabiliyetinin de bir sınırı vardır.²⁵

1.7. Otorite Boşluğu

Şehir Tiyatrosunun baş derdi otoritesizliktir. Aktörlerin çoğu, zamanlarının daha fazlasını kârlı film işlerine ayırmışlardır. Bu yüzden provalara çıkmaya, rollerini ezberlemeye zaman bulamamaktadırlar. Sahnede suflörün dibinde durarak rollerini yapmaya çalışmaları son derece yadırgatıcıdır. Böyle bir durum tiyatronun seviyesini düşürmekte, tiyatroyu tembel öğrencilerden oluşan bir dersliğe çevirmektedir.

Yaşar Nabi, böyle “ezile büzüle kekeleyen aktörlerle birlikte” terleyerek piyesler seyrettiğini belirtmekte, bu durumda oyunun konusunu bile kavrayamadan evine döndüğünü bildirmektedir.²⁶

Rejisörün, idarecinin olmadığı bir ortamda otorite boşluğunun doğması normaldir. Şehir Tiyatrosu kendi kendini idare etmek iddiasında bulunmakla birlikte gerçekte ortada otorite sayılacak bir makam veya âmir kalmamıştır. Bu sebeple Yaşar Nabi’ye göre,

herkes rejisör olabilir, roller gelişi güzel dağıtılır, oyun-bozanlık eden olunca ikinci bir rol dağıtımı yapılır. Tesadüfün yarattığı rejisör çok kere sahneye uğramaz, tabiatıyla mizansen de yapılamaz. Kısaca derme çatma bir dekor içinde, herkes okuduğu piyesten aklında kalanları tekrarlayarak oyunu tamamlamaya çalışır. Yazar, İstanbul Şehir Tiyatrosunda temsil işlerinin böyle yürütüldüğünü iddia etmektedir.²⁷

Şehir Tiyatrosu’nda herhangi bir çekişme, otorite boşluğu, temsillere olumsuz bir şekilde yansımaktadır. Bunun en güzel örneği, Dram tiyatrosunda oynanan *Son Koz* oyununda görülmüştür. *Son Koz*, böyle bir çekişmeye kurban gitmiştir. Bir yandan müdürlük, bir yandan rejisörlük, bir yandan edebi heyet birbirinden habersiz ve birbirine düşman, her biri bir yana çekişerek kendi kozunu oynadığı için oyun da bir tiyatro faciasına dönüşmüştür.²⁸

1.8. Şehir Tiyatrosunun Oyuncu Kadrosu

İstanbul Şehir Tiyatrosunun garip bir talihi vardır. Her yıl olmazsa bile iki yılda bir mutlaka bir iç buhran geçirmiştir. Yaşar Nabi’ye göre içten içe daima kaynayan hoşnutsuzluklar dışa vurulmuş ve bir kısım sanatkârlar türlü sebeplerle kurumdan ayrılmışlardır. Bunun en güzel örneği Raşit Rıza’dır. Kurduğu topluluk ilk birkaç yıl sanat yolunda yürüyen çalışmalarıyla epeyce ilgi görmüştür. Fakat nedense topluluğun değerli bazı elemanları sonradan yeniden Darülbedayi’ye dönmüşlerdir. Raşit Rıza Tiyatrosu da derme çatma repertuarla dolaşan sıradan bir tiyatro kumpanyasından farksız bir hale gelmiştir. Yaşar Nabi, yazısında bu örneği vermek suretiyle, Darülbedayi kadrosundan ayrılan veya ayrılmak üzere olan sanatçıları uyarış olmaktadır.²⁹

Yaşar Nabi, Şehir Tiyatrosu’nda, iyi eserler oynatabilecek kudrette sanatkârlar bulunmadığı iddiasına katılmamış, bu iddiayı gerçek dışı saymıştır. Zira ona göre bugünkü Şehir Tiyatrosunun sanatkâr kadrosu çok kuvvetlidir. Bunların arasında Muhsin Ertuğrul, M. Kemal, Behzat Butak, İ. Galip Arcan gibi oyuncular, komşu memleketlerin tiyatrolarında eşlerine ender rastlanan ve Türk temsillerini seyreden en müşkülpeşent ecnebilerin bile takdirlerini kazanmışlardır.

24 Reşit, “Oynanamayan Oyun Yahut Bize Oynanan Oyun”, 16.

25 Nayır, “İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair”, *Varlık* (1 Nisan 1934), 18.

26 Nayır, “Hazin Bir Manzara”, *Varlık* (1 Eylül 1951), 21.

27 Reşit, “Oynanamayan Oyun Yahut Bize Oynanan Oyun”, 16.

28 Reşit, “Son Temsiller”, *Varlık* (1 Aralık 1952), 18-19.

29 Nayır, “Tiyatromuza dair”, *Hâkimiyet-i Milliye* (17 Eylül 1934), 3.

Yaşar Nabi yazısında, Şehir Tiyatrosu oyuncu kadrosunda, ciddi eserleri değil de, hafif vodvil ve operetleri oynayacak unsurların azlığını ileri sürmektedir. Buna delil olarak Moliere komedilerinin, Shakespeare dramlarının Darülbedayi'de bütün piyeslerden daha mükemmel bir tarzda temsil edilmiş olmasını göstermektedir.³⁰

Şehir Tiyatrosu oyuncularında görülen bir kusur da temsil esnasında tulûata yer vermiş olmalarıdır. Bu durum özellikle komedi kısmının temsillerinde görülmektedir. Yaşar Nabi, bunların rejisörün izni olmadan yapılabileceği kanaatinde değildir. Tulûat alışkanlığı, Yaşar Nabi'nin öteden beri üzerinde durduğu ve ciddi bir sanat kurumuna yakıştıramadığı bir davranıştır. İkinci teşrin 1941 tarihli *Yeni Sabah* gazetesindeki "Tiyatromuz Hakkında Birkaç Söz" başlıklı yazısında, en güzel komedileri bile kahrkaha toplamak için "gürültüye boğan, en açık, bazen iğrenç eklemelerle kıymetten düşüren bazı sanatkârların bu itiyatlarını" kıyasıya eleştirmiş, "resmi bir sanat tiyatrosunda, böyle bir bidadin yeri" olamayacağını belirtmiştir. Bir başka yazısında da tiyatronun güç ve çetin bir sanat şubesi olduğunu söyleyen Yaşar Nabi, onun, meddahlığın ve tuluatçıların elinden kurtarılması gerektiğini hatırlatmıştır.³¹

Her milletin bir standart yazı dili olduğu gibi yine her milletin bir standart konuşma tarzı olduğuna inanmış olan Yaşar Nabi'ye göre sahnede Türkçe en güzel bir şekilde konuşulmalıdır. Sahne bir bakıma bu telaffuzun ölçüsü ve ayarlayıcısıdır. Fakat resmi dil ve telaffuz tarzı için her şeyden önce bir telaffuz tarzının iyiden iyiye benimsenmiş olması şarttır. Türkçede henüz bu sorun (1938 'e kadar) çözülmediği için oyuncuların bozuk Türkçe ile konuşmaları yolundaki şikâyetleri doğal karşılamak gerekmektedir. Yaşar Nabi, ayrıca pek çok kelimenin telaffuz şekli konusunda aydınlar arasındaki ihtilafa da dikkat çekmiştir.³²

2. Halkevlerindeki Tiyatro Faaliyetlerini Konu Edinen Yazılar

Halkevleri ilkin 19 Şubat 1932 tarihinde on dört yerde birden kurulmuştur. Her yıl da sayıları artmıştır. Halkevleri toplumun kültür hayatını yükseltmek amacıyla güden kurumlardır. Kendine has yönetmeliklerle yönetilen bu kurumun dokuz komitesinden biri

de temsil (gösterit) komitesidir. Halkevlerinde yeni bir piyesin oynanması Yaşar Nabi'yi her zaman mutlu etmiştir.

Yaşar Nabi'ye göre Halkevlerine gelinceye kadar derme çatma tiyatroların kasabalarını ziyaret etmesini bekleyen insanlar, onlar sayesinde daha değerli ve kaliteli eserler seyretmeye başlamışlardır. Pek çok kabiliyetli genç, tiyatro alanında yeni deneyimlerini burada edinmişlerdir. Yarının tiyatrosunda görev alacak insanların bir kısmı, halkevlerinden çıkacaktır. Halkevleri, halka tiyatro zevki aşıl原因, onlardaki bu zevki geliştiren kurumlardır.

Yine Yaşar Nabi, halkevinde bir mensubunun yazdığı eserlerin oynanmasını doğru bulmamıştır. Teknik ve sanat yönünden şüpheli eserlerin sahneye konulmamasını istemiştir. Ayrıca her yıl halkevinde temsil edilecek bir veya iki klâsik eserin oynanmasının faydalı olacağını bildirmiş, ileride kurulacak belediye tiyatrolarında halkevlerinde kendini ispatlamış gençlerden yararlanacağını ifade etmiştir.³³ Hatta o kabiliyetlerin yarınki Devlet Tiyatrosunun yahut Temsil Akademisi'nin bünyesinde toplanacaklarını, orada kendilerini geliştirdikten sonra, son derece değerli bilgilerle döndükleri yörelerde tiyatroya çok ciddi katkıda bulunacaklarını belirtmiştir.³⁴

Halkevlerinden beklenen; memlekette tiyatro sevgisini uyandırmak, yerleştirmek, öncelikle bulunduğu yörenin tiyatro ihtiyacını karşılamaktır. Halkevlerinin başlangıçtaki deneyimsiz ve zayıf kadrolarıyla bunu yapmaları mümkün değildir. Yılda verilecek dört temsil de yeterli olamaz. Yaşar Nabi bunun ölçüsünü şöyle vermiştir: En az her ay iki temsil vermek ve oyunu görmek/izlemek isteyen kişilerin sonuncusuna kadar oyunu tekrarlamaktır. Halkevleri halka, tiyatro seyircilerine, kapılarını parasız ve ardına kadar açık tutmalıdır.

Yaşar Nabi'nin gözünde, halkevlerinin başta gelen sorunu temsil edilecek uygun eser sıkıntısıdır. Çünkü eldeki mevcut eserler zayıf ve sınırlıdır. Bunlarla bir tiyatro kültürü verilemez. Mevcut eserlerden yararlanmakla birlikte klâsik şaheserlerden 40-50 eserlik bir halkevi repertuarı oluşturmak gerekmektedir. Ayrıca en usta ellerden çıkmış ve mahalli ihtiyaçlara büyük ölçüde yakınlaştırılmış eserlerden oluşan repertuar da

30 Nayır, "İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair", 18.

31 Nayır, "Tiyatromuz Kuruluyor", *Ulus* (9 İlkteşrin 1936), 2.

32 Nayır, "Sahne ve Telaffuz", *Ulus* (5 Nisan 1938), 2.

33 Nayır, "Halkevleri ve Türk tiyatrosu", *Milliyet* (21 Mayıs 1933), 4.

34 Nayır, "Türk Tiyatro Ve Sineması ve Milli Temsil Akademisi", *Milliyet* (21 Haziran 1933), 4.

onlara büyük katkı sağlayacaktır. Böyle yapılırsa, hem memlekette tiyatro zevki, hem de tiyatro yazarlarının seviyesi gelişecek, yükselecektir.³⁵

Varlık dergisi sahibi, halkevlerinin eser seçimini eleştirmiştir. Halkın kültür sevgisini yükseltmeyen bir sürü kötü telif eserler yerine; tiyatroyu, piyes müelliflerini, aktörleri, seyirciyi geliştirecek olan Batı eserlerinin tercih edilmesini önermiştir. Ancak Batı'nın bitmez tükenmez tiyatro edebiyatı hazinelerinden eser seçerken çok titiz davranılmasını; sanatçıların, seyircilerin seviyesinin daima göz önünde tutulmasını istemiştir.³⁶ Ayrıca halkevi adına yapılacak işlerde seçici olmak gerekir. Üzerinde halkevi damgası bulunan her hareket, dinleyicilere, seyircilere güven vermelidir. Bu yapılmadığı takdirde halkevi salonlarında toplanan kalabalık günden güne azalır. Bu yüzden oynanacak oyundan, dergisine girecek yazıya kadar her şeyde kalite ve seçicilik aranmalıdır.

Ankara Halkevi gençlerinin sahneledikleri Denys Amiel'in Decalage adlı eserini Servet Şefik "Düşünüş Ayrılığı" başlığı altında adapte etmiştir. Yaşar Nabi, genç oyuncuların bu eseri Ankara Halkevi'nde hiç aksatmadan, başarıyla oynamalarından duyduğu memnuniyeti belirtmiş, yine gençlere Batı'nın bitmez tükenmez tiyatro edebiyatı hazinelerinden eser seçerken çok titiz davranmaları gerektiğini hatırlatmıştır.³⁷

Halkevlerinde oynanacak piyesler, bu merkezî kurul tarafından tespit edilerek, başlarına oynanma tarzları ve mizansen, dekor izahatı ilâve edilmek suretiyle basılmalı, ayrıca Batı klasiklerinden en kuvvetli ve aynı zamanda amatörler tarafından oynanması kolay oyunlar seçilerek dilimize çevrilmeli ve basılarak Halkevlerine en az onar tane dağıtılmalıdır. Halkevlerine lüzumlu, makyaj, dekor ve kostüm bu merkezî örgütün aracılığıyla sağlanmalıdır. Ayrıca Yaşar Nabi, halkevlerindeki amatörlerin müzik ve tiyatro çalışmalarında kendilerine yardım edecek; bu sahalarda dünyada olup biten gelişmeleri bildirecek, modern teknik derslerini verecek, ayrı bir derginin çıkarılmasını da önermiştir.³⁸

35 Nayar, "Halkevleri ve Tiyatur", *Hâkimiyet-i Milliye* (7 Mayıs 1934), 6.

36 Nayar, "Halkevi gençlerinin bir temsili", *Ulus* (2 Şubat 1935), 3.

37 Nayar, "Halkevi Gençlerinin Bir Temsili", 3.

38 Nayar, "Tiyatro ve Müzik İşlerinde Halkevlerine Düşen Ödev", *Ulus* (29 Mayıs 1935), 54.

Varlık dergisi sahibine göre, halkevleri, tiyatroun halktaki anlamını ve algısını da değiştirmiştir. Daha önce hasır iskemleli bir kahve köşesinde bir şantözün göbek atmasını tiyatro sananlar vardı. İşte bu algının değişmesinde halkevlerinin payı büyüktür. Yaşar Nabi, ayrıca halkevlerinin tiyatro faaliyetleri yönünden birbiriyle yarışmasını, rekabet etmesini istemiş; sahne, salon, dekor, makyaj ve bunlar için gerekli para yokluğunu mazeret olarak kabul edemeyeceğini belirtmiştir.³⁹

Ankara Kız Lisesi, Ankara Halkevi'nde her yıl olduğu 12 Mayıs 1934 günü gecesi seçkin davetliler huzurunda *Nozika* adlı lirik bir oyunu sahnelemiştir. Öğrencilerin son derece başarılı olduğu bu müsamerayı, Gazi Hazretleri şereflendirmiştir. Yaşar Nabi, oyunda rol alan öğrencilerden övgüyle söz etmiştir. Moris Başor'dan çevrilmiş *Nozika*'dan sonra Mualla Hanım'ın *Tomris Hatun* adlı üç perdelik manzum destanını beğenmemiş, onu, "vakaları iyi tanzim edilmemiş bir oyun" olarak nitelendirmiştir. Yine Mualla Hanım'ın ikinci eseri olan *Züppeler* komedisini ise canlı, hareketli bulmuş, yazarının kabiliyetini göstermesi açısından da son derece önemli saymıştır. Ayrıca yazar, aynı okulun bir yıl önce oynadığı *Persefon*'la, bu yıl temsil ettiği *Nozika* adlı oyunun, yayımlanarak bütün okulların hizmetine sunulmasını önermiştir.⁴⁰

Öte yandan halkevlerinin üçüncü kuruluş yıldönümü dolgun bir programla kutlanmıştır. Yaşar Nabi, Ankara Halkevi'nde Temsil Şubesi'nin hazırladığı *Goethe*'nin *Iphigenie* adlı tragedyasının sonuncu perdesini seyretmiştir. Bir amatör grubundan umulmayacak derecede ahenk ve ölçüyle başarılan bu temsil ve programın halk için birkaç defa daha tekrarlanmasını istemiş, böylelikle harcanan gayretlerin boşa gitmeyeceğini belirtmiştir.⁴¹

Halkevleri, özel tiyatroları da salonundan yararlandırılmıştır. Böylelikle bulunduğu yerin tiyatro ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bu durum, sadece kendisine değil, kamuoyuna da yarar sağlamıştır. Sözgelisi Raşit Rıza tiyatrosunun Halkevinde haftada iki defa muntazam temsiller vereceği bildirilmiştir. Yaşar Nabi, tiyatro-suz Ankara'da halkın bu sanat ihtiyacını karşılayacak

39 Nayar, "Halkevleri ve Tiyatro", *Ulus* (23 Mart 1935), 3.

40 Nayar, "Ankara Halkevinde Kız Lisesinin Müsameresi", *Hâkimiyet-i Milliye* (16 Mayıs 1934), 3.

41 Nayar, "Dünkü Kutlama", *Ulus* (23 Şubat 1935), 3.

her teşebbüsü büyük heyecan ve sevinçle karşılamıştır. Bu teşebbüsün Türk sahnesinin en değerli sanatkârlarından birisi olan Raşit Rıza'dan gelmiş olmasını son derece anlamlı ve yerinde bulmuştur.

Yaşar Nabi, daha sonra Raşit Rıza'nın da rol alıp oynadığı *Renkli Fener* oyununu seyretmiş, eserin birinci sınıf eser olmadığını ama halkın çok rağbet ettiğini, rol dağıtımının iyi yapılmadığını ileri sürmüştü; bunların onu, birinci sınıf bir temsil haline getirmekten alıkoyduğunu yazmıştır.⁴²

Halkevleri halkın kültür seviyesinin yükselmesini amaçlayan kurumlardandır. Bu maksatla şiir günleri yapabilir; konferans, konser ve temsiller verebilir. Herhangi bir amatör grup da bir yerde toplanıp bunları gerçekleştirebilir. Yaşar Nabi'ye göre bunlar pek zevksiz şeyler olsa da, buna kimsenin karışmağa hakkı yoktur. Ancak Halkevi için iş böyle değildir. Halkevlerine herkese güven vermelidir. Bütün sanatseverleri kucaklamalı, gerçek kültürün memleket sathında yayılmasında ön ayak olmalıdır. Halkevleri, kimseyi dışlamamalı, en geniş ölçüde yurttaşlara ulaşmalı, memleketin en değerli ve kabiliyetli evlatlarını bünyesinde barındırmalıdır.⁴³

Halkevleri her türlü kültürel etkinliğe kapılarını açık tutmuştur. Hatta salonlarını özel veya şehir tiyatrolarına da açmıştır. Özellikle o yıllarda en önemli tiyatro kurumu olan İstanbul Şehir Tiyatrosu da onların salonlarından bol bol yararlanmıştı. Yaşar Nabi, Ankaralıları, İstanbul Şehir Tiyatrosu sanatçılarının başkente yaptıkları turneleri izlemeye çağırmış, onlara ilişkin görüşlerini de belirtmiştir. Bu sanatçılar Ankara Halkevi salonlarında Ankaralı sanata susamış insanların önüne çıkmışlardır. Öncelikle Şehir Tiyatrosunun önemini anlatmış, son yirmi yıldan beri bu memlekette gerçek tiyatroyu onun temsil ettiğini vurgulamıştır. Bu emektar kurumun zaman zaman aksamalar, dağılmalar, yavaşlamalar, uyuşmazlıklar ve hatta bazı yanlış yola sapmalar yaşamasına rağmen, memleketin sanat tarihinde büyük bir yeri olduğunu bildirmiştir. Bazı yüksek değerdeki temsillerin insanların üzerinde bıraktığı etkinin büyüklüğünü göstermeye çalışmıştır. İşte bu topluluğun bir yıllık ayrılıktan sonra Ankara'da olmasını memnuniyetle karşılamış, repertuvaya alınan eserlerin

tiyatro severleri her akşam Halkevi salonuna çekecek güçte olduğuna işaret etmiştir.⁴⁴

3. Devlet Tiyatrosunun Kuruluşuna Dair Yazılar

Yaşar Nabi, hükümet merkezinde görülen tiyatro ihtiyacına dikkati çekmiş bir yazardır. Türkiye Cumhuriyetinin başkentinde Devlet Tiyatrosunun olmamasından üzüntü duymuştur. Çünkü dünyada gördüğü başkentlerde bu tiyatronun varlığına tanık olmuştur. Türk hükümeti de bu gerçeği fark ettiği için zamanla Devlet Tiyatrosunu kurmanın yollarını aramıştır.

Yazar, "Milli Temsil Akademisi" adı altında bir okulun kurulması için adımlar atılmasını, Halkevlerinin çalışmaya başlamasını, memlekette temsil hayat ve sevgisini uyandırmak için son derece olumlu karşılamıştır. Milli Temsil Akademisi'ni yarınki Türk Tiyatrosunun temel taşı olmaya namzet olarak göstermiş, Cumhuriyet idaresinin tiyatro ve sinema alanına gösterdiği ilgiyi yerinde bulmuştur.⁴⁵

Ankara'da bir tiyatronun kurulmasına karşı mevcut en büyük engel, hükümet merkezinde müstakil bir tiyatronun yaşamayacağı yolundaki kanaatlerdir. Yaşar Nabi böyle düşünmemektedir. Ankara bir sahneyi yaşatacak kadar kalabalıktır. Bu kalabalık arasında tiyatro ihtiyacını derinden duyan entelektüeller, başka şehirlerden daha fazla burada bulunmaktadırlar. Hatta böyle bir sanat kurumunun, devletten, belediyeden ve halkevinden her türlü kolaylıklar göreceği düşüncesindedir. Şimdilik Ankara Halkevi sahnesinde temsil verebilecek böyle bir sahnenin, gelecekteki Devlet Tiyatrosuna temel olacak, hem de modern bir tiyatro binasının kurulma işini hızlandıracaktır.⁴⁶

Yaşar Nabi'nin tespitlerine göre Balkanlardaki tiyatro hayatı, Türkiye'den çok ileridedir. O; Romanya, Yunanistan, Bulgaristan gibi ülkelerde tiyatroya yapılan yatırımları örneklerle anlatmış, işten anlayan bir elin idaresinde Ankara'da güzel bir tiyatronun kurulabileceğini belirterek, eleman yokluğunun buna bahane olamayacağını ileri sürmüştür.⁴⁷ "Bulgarlar" başlıklı

42 Nayır, "Raşit Rıza Tiyatrosunda", *Ulus* (7 Şubat 1935), 3-4.

43 Nayır, "Halkevlerinin Değerlendirilmesi", *Ulus* (24 Mayıs 1935), 3.

44 Nayır, "İstanbul Şehir Tiyatrosu Ankara'da", *Varlık* (30 Nisan 1935), 3.

45 Nayır, "Milli Temsil Akademisi", *Varlık* (15 Temmuz 1933), 1.

46 Nayır, "Tiyatroda İzdiham", *Ulus* (19 Nisan 1937), 5.

47 Nayır, "Balkanlarda Tiyatro", *Uyanış Servet-i Fünun* (İlk teşrin 1935), 31.

yazısında da Bulgarların istiklallerine kavuştuktan sonra tiyatroya nasıl önem verdiklerini nakletmiş, mütevazı belediye bütçelerinden ayırdıkları parayla orta halli kasabalarda bile güzel ve canlı bir tiyatro hayatı meydana getirdiklerini ifade etmiştir.⁴⁸ Yine “Balkanlarda Tiyatro” makalesi de bütün Balkan ülkelerinde tiyatro, halk kültürünün yükselmesine yarayan bir kurum sayıldığından tiyatroya gitmek bir lüks olmaktan çıkmış, Bükreş’te sinemadan daha ucuz bir hale getirmenin bir yolu bulunmuştur. Sofya’da ise tiyatro alanında ne kadar ileri olduklarını anlatmak için en modern ve en pahalıya mal olmuş bir tiyatro binası yapılmıştır. Yaşar Nabi, Belgrad, Üsküp ve Atina gibi şehirlerde seyrettiği oyunlardan da bahsederek tiyatro faaliyetlerinin ne kadar ilerlemiş ve canlılık kazanmış olduğuna işaret etmiştir. Verdiği bu örneklerden sonra yazısının sonunda da tiyatronun memleketimiz için mutlaka başarılması gereken bir iş olmasına dikkati çekmiş, “Tiyatrosuz bir hükümet merkezi, akla sığar bir hadise değildir” demiştir.⁴⁹

1935 yılında Devlet Tiyatrosu kurulması için Kültür Bakanlığı bütçe tasarısına 70.000 lira konulmuştur. Bu, her şeyden önce sevindirici bir gelişmedir. Çünkü devlet bu işi sahiplenmiştir. Yaşar Nabi, bu tiyatronun çağdaş tiyatro düzeyinin gerektirdiği en ileri teknik ve vasıtalarla kurulmasından yanadır. Bu durumda 70.000 lira yeterli olmayacaktır. Uzman raporlarına göre bu iş için 300-600 bin arasında bir kredi tasarlandığı belirtilmiştir. Öncelikle kurumun binasının yapılması gerekmektedir. Orta halli bir binadan da kaçınmak şarttır.

Bütçeye konulacak tiyatro kredisinden özel topluluklar da yararlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Yaşar Nabi, bunu yanlış bulmakta, devlet tiyatrosu ile mevcut tiyatro truplarının korunmasının ayrı işler olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Ankara’da Müzik Öğretmen okulunun modern binası içinde Türk Tiyatro ve Opera Mektebi’nde derslere başlamasına çok sevinmiştir. Temeli atılmış olan yeni tiyatro mektebi ona şunu düşündürmüştür: Bu mekteple sanatkâr resmen devlet himâyesi altına girmekte, barem derecesine tabi olmaktadır. Geleceği temin edilmiş olan gerçek tiyatro sanatkârı, başka sahalarda heder olmaktan kurtulacaktır.

Yine Yaşar Nabi’ye göre böyle bir mektebe kavuşmak Türk gençliğinin hakkıdır. Kendisinde kuvvetli bir sahne kabiliyeti sezen her Türk gencinden beklenen şey, bu mektebin sıralarında yerini almasıdır.⁵¹

Tiyatro, medeni bir memlekette mutlaka olması gereken hayati bir kurumdur. Modern Türkiye’nin kalkınmasının en güzel sembollerinden birisidir. Başkent Ankara’da yeniden organize edilen Ankara Konservatuari’ndeki tiyatro şubesinden Yaşar Nabi çok umutludur. Mektebin kuruluşu sayıları oldukça sınırlı tiyatro severleri çok memnun etmiştir. Bu modern kültür ve sanat yuvasına girebilenlere gelecekte çok çalışmak düşmektedir.

Öte yandan Yaşar Nabi, İstanbul Şehir Tiyatrosunun 1935 yılında Ankara’ya turne yapmadığını hatırlatmakta, senede bir iki ay olsun, bu güzide kurumun hükümet merkezinde, temsiller vermesini önermektedir. Ankara’ya modern tiyatro mektebini kazandıranlardan bu imkânın sağlanmasını istemektedir.⁵²

Yeni mektebin nazari dersleri en sağlam ve en modern usullerle verilmektedir. Ancak bir aktörün yetişmesi için nazari dersler, bilgiler yeterli değildir. Ankara’nın genç tiyatro öğrencileri için, büyük aktörleri izleme şansı yoktur. Öğrencilerin görgülerini, bilgilerini, arttırma imkânı bulunmamaktadır. Yeni tiyatro mektebi öğrencilerinin bu eksikliğini gidermek, meslekî olgunlaşmaları sağlamak amacıyla, onlara çok yararlı olabilecek yüksek değerde sahneleri seyretme imkânı vermek gerekmektedir.

Yaşar Nabi’nin gözünde bu, sanıldığı kadar güç bir iş değildir. Çünkü Ankara’ya her kış mevsimi tiyatro sahasında ön safta bulunan birkaç memlekette, meselâ Fransa, Rusya ve Almanya’dan beş on temsil vermek üzere truplar getirtilebilir. Bunu Maarif Vekâleti, Güzel Sanatlar Direktörlüğü ile Halkevleri organize edebilirler. Batının yüksek sahnelerini getirmek, bunlara vergi muafiyeti tanımak en yararlı yoldur. Böyle bir teşebbüs, çalışma devresine yeni girmiş olan tiyatro mektebinin müstakbel aktörlerine son derece yararlı olduktan başka Ankara halkı için de büyük bir hizmet teşkil edecektir.⁵³

48 Nayır, “Bulgarlar”, *Ulus* (24 Eylül 1935), 1-2.

49 Nayır, “Balkanlar’da Tiyatro”, *Ulus* (2 Ekim 1935), 1/6.

50 Nayır, “Devlet Tiyatrosu Sorumu”, *Ulus* (21 Nisan 1935), 4.

51 Nayır, “Tiyatro”, *Ulus* (23 Aralık 1936), 2.

52 Nayır, “Tiyatromuz Kuruluyor”, *Ulus* (9 İlkteşrin 1936), 2.

53 Nayır, “Ankara’ya Yabancı Sahneler Getirmeliyiz”, *Ulus* (26 Aralık 1936), 2.

Yazar, devletin memlekette kuvvetli bir temaşa hayatı yaratmak istemiş olduğunu, bu maksatla hükümet merkezinde modern tiyatro mektebi kurduğunu bildirmektedir. Gelecekteki tiyatronun sağlam bir temel üzerinde kurulması işini bizzat üstlendiğini ifade etmektedir. Yaşar Nabi'nin dediğine göre tiyatro mektebinin ilk mezunları ancak iki, opera mektebi ise dört yıl sonra verecektir. O zamana kadar inşa edilmekte olan milli tiyatro binasının biteceği ve binanın bir Türk operasıyla açılacağı bildirilmiştir. Bütün bu işler neticeleninceye kadar Ankara'da, iki kıymetli sanatkârın(Şadi ve Raşit Rıza'nın) önderliğinde, İstanbul Şehir Tiyatrosundan iki kadın, üç erkek artistin katılması ve Halkevinde çalışmış amatör gençlerin en kuvvetlilerin de kadroya dâhil edilmesiyle bir tiyatro heyeti oluşturulmuştur. Bu tiyatro heyetine ileride tiyatro okulu mezunlarından birkaçının eklenmesiyle kadronun genişleyeceği bildirilmiştir. Sözü edilen tiyatro önce Ankara Halkevi'nde haftada iki gece ve bir gündüz temsiller verecek, ileride imkânlar ve halkın göstereceği ilgi artınca, bu etkinlikler de çoğalacaktır. Yaşar Nabi'nin bu heyetin kurulup işe başlayacak olmasını, Ankara'nın tiyatro ihtiyacını karşılamak yolunda atılmış önemli bir adım saymaktadır.⁵⁴

Yaşar Nabi, dikkatle izlediği tiyatro bölümü öğrencilerini kabiliyetli ve anlayışça olgun bulmuştur. Temsili anlayarak oynamışlardır. Ayrıca kültürlü ve sanatın gerçek anlamını kavramış oldukları izlenimi vermişlerdir. Tiyatroda başarının şahsi tuhafıklarda değil, eserin ruhuna intibak kabiliyetinde aranması gerektiğini kavramışlardır.

Yine Yaşar Nabi'ye göre gençlik ve yetişme yıllarının büyük önemi vardır. Bu gençleri, kötü örneklerle karşı korumak ve kollamak şarttır. Zira onlar, Ankara'da tiyatro olmayışı yüzünden iyi örneklerden mahrumdurlar. Fakat gerçek sanat yolunda kabiliyetlerini geliştirirlerse, bugünün mütevazı öğrencileri olan bu gençlerin, yarının usta sanatkârları arasına karışmaları işten bile değildir.⁵⁵

Sonuç

Yaşar Nabi; bir sanatçı, araştırmacı, eleştirmen ve dergi sahibi olarak Türk edebiyat tarihinin en etkili şahsiyetlerinden biridir. Bu sebeple tiyatroya dair yazıları da son derece önemlidir.

Varlık dergisi sahibinin tiyatro konulu yazıları dar bir sahada kalmamıştır. Aksine, bizzat manzum, mensur oyunlar yazmış, tiyatro eleştirileri yayımlamış, anketler, soruşturmalar, açık oturumlar düzenlemiş, tiyatro yazarlarını ve kitaplarını tanıtıcı yazılar kaleme almıştır. Hatta bunlarla yetinmemiş, Türk tiyatro seyircisini/okuyucusunu yetiştirmeye yönelik oyunlar tefrika etmiş, tiyatro üzerine ilgiyi çekmek için uğraşmış, batılı yazarlardan tiyatro eserleri çevirmiştir. *Varlık* Yayınevi'ni kurduktan sonra tiyatro kitapları basarak bunları okuyucuyla buluşturmuştur.

Yaşar Nabi'nin tiyatro yazılarının bir kısmını, kaynaklarda da görüleceği gibi edebî dergilerde, bazı gazetelerde ve çoğunu ise kendisinin çıkardığı *Varlık*'ta yayımlamıştır. *Varlık* dergisinde tiyatro eserlerinin tanıtılmasına; tiyatro yazarlarının görüşlerinin alınmasına, Türk tiyatrosunun gelişmesine yönelik faaliyetlere, bilgilendirmelere, incelemelere yer verilmiştir.

Sanatçı tiyatronun her yönüyle ilgili yazılar kaleme almış, 1930'ların başından itibaren tiyatro kurumlarına dair yazılar yayımlamıştır. Yaşar Nabi, bu yazıların bir kısmını modern hükümet merkezinde henüz bir tiyatro olmadığı zamanlarda yazmıştır. O sıralarda sadece İstanbul'da Darülbeydi adındaki tiyatrodan başkası yoktur. Ancak para kazanmaktan başka bir gayesi olmayan tuluatçı ve yarı tuluatçı kumpanyalarla, teknik ve yetişmiş elemanlardan mahrum olarak kendi yolunu arayan Halkevlerinin amatör tiyatrolarını da buna eklemek gerekmektedir.

O, Türk tiyatrosunun gelişmesini desteklemiş, tiyatro eserlerinin artmasını istemiştir. Şehir Tiyatrosunun sorunlarını gözler önüne sermiş, bunların halledilmesi gerektiğini hatırlatmış, oyunlarını izleyerek eleştirilerde bulunmuştur. İstanbul'un, dolayısıyla Türkiye'nin bu en büyük ve köklü tiyatrosuna yönelik eleştirilerinde bir kasıt aramak yanlıştır. Çünkü Yaşar Nabi, bu kuruma ve tiyatroya çok değer vermektedir. Ülkenin gözbebeği durumunda olan bu kurum, ona göre ne kadar huzur içinde işini yaparsa, o ölçüde gelişecektir. Bu yüzden çalışmalarını dikkatle takip etmiştir.

İstanbul Şehir Tiyatrosu (Darülbeydi'in) geçirdiği gelişme ve aşamaları, hatta krizleri, buhranları o yıllarda memleketin yegâna bir temaşa kurumu olduğundan, bütün Türk aydınları gibi Yaşar Nabi'yi de ilgilendirmiştir. Bu yüzden Darülbeydi eksik kadrosu, eksik sahne imkânları, çok ağır şartlar altında bulun-

54 Nayır, "Ankara Tiyatrosuna Kavuştu", *Ulus* (29 İllkânun 1937), 2.

55 Nayır, "Gerçek Türk Tiyatrosuna Doğru", *Varlık* (1 Şubat 1940), 3-4.

masına rağmen, uzun yıllar Türk kültürüne büyük hizmetlerde bulunmuştur. Koyunda yetenekli insanları toplamış olan bu kurumun bir avuç insanla Türk kültürüne yaptığı katkıyı görmezlikten gelmek, onun mesaisini küçümsemek, büyük bir kadirbilmezlik olur, diye düşünmüştür.

Ne var ki onun 1930'lu yıllardaki şekli ve izlediği yolu memlekete faydalı bulmamış olan Yaşar Nabi, onu daha verimli kılabilmek için neler yapılması gerektiği, hatta neler yapılabileceği hususundaki düşüncelerini dile getirmiştir.

İstanbul Şehir Tiyatrosunun büyük bir geçmişi ve birikimi vardır. Gerçek tiyatro zevkinin memlekette yerleşmesine büyük hizmeti geçmiştir. Ama bu tarihî görevini göz önünde tutarak, sonradan düştüğü iç açıcı olmayan durumları görmezlikten gelmek mümkün değildir. Yaşar Nabi bu kanaatini *Şakacı* temsili vesileyle yazdığı eleştirisinde özellikle belirtmiştir.

Eleştirilerden de anlaşıldığı gibi Şehir Tiyatrosunun sorunlarına ışık tutan görüşler ileri sürmüş, bu sorunların çözüm için yol gösterici bir tavır takınmıştır. Sorunlarının kaynağının neler olduğunu gözler önüne sermiş, bu tarihî kurumun Muhsin Ertuğrul, Orhan Hançerlioğlu gibi idarecilerle attığı ileri adımları da değerlendirmiştir. Hatta onları desteklemiştir. Sözgelisi Eminönü Sahnesi'nin kurulmasını alkışlamıştır. Şehir Tiyatrosunun ilkeli ve kararlı adımlar atmasını istemiş, gününbirlik uygulamalardan kaçınmasını tavsiye etmiştir.

Varlık dergisi sahibi, Halkevlerini her zaman desteklemiştir. Bir kültür kurumu olarak onlardan beklentileri bulunduğunu saklamamıştır. Halkevlerinin özellikle temâşa sanatına katkı yapacağına ve tiyatro sevgisinin yayılmasına ön ayak olabileceklerine inanmıştır. Ancak Halkevlerinin gösteri kolunun yanlışları da göstermekten geri kalmamıştır. Özellikle onlardan pek çok maddi imkânsızlığa rağmen faaliyetlerini sürdürmelerini ve kaliteden ödün vermemeleri istemiştir.

Sanatçının tiyatro ile ilgili değerlendirmelerine bakıldığı zaman, yüzünü batıya döndüğü ve Türk tiyatrosunun hem eser hem sahneleme imkânları hem de kurumlar açısından dünya standartlarına ulaşmasını hedeflediği görülür.

Görüldüğü üzere Yaşar Nabi, Türk tiyatrosunun güncel durumunu tespit etmek ve tiyatronun gelişimine katkıda bulunmak için çaba sarf etmiş, dönemin tiyatro kurumlarına dair tespitleriyle hem kurumların faaliyetlerini duyurmuş ve değerlendirmiş hem bu kurumların sorunlarını, yaşadıkları aksaklıkları gündeme getirmiş hem de tiyatro tarihi çalışmalarına kaynaklık edecek yazılar kaleme almıştır.

Kaynakça

1. Süreli Yayınlar

- Nayır, Yaşar Nabi. "Hazin Bir Manzara", *Varlık* (1 Eylül 1951), 374.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatromuzun Baş Derdi", *Varlık* (1 Kasım 1946), 316.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İstanbul Şehir Tiyatrosuna Dair", *Varlık* (1 Nisan 1934), 18.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Gerçek Türk Tiyatrosuna Doğru", *Varlık* (1 Şubat 1940), 158.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatronun Derdi Esersizliktir", *Ulus* (12 Şubat 1935), 4856.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İstanbul'da Yeni Mevsim", *Varlık* (15 Kasım 1964), 634.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İstanbul'da İki Oyun", *Varlık* (15 Mart 1965), 642.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatromuz Islah ve Kontrole Muhtaçtır", *Varlık* (15 Mayıs 1934), 21.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Milli Temsil Akademisi", *Varlık* (15 Temmuz 1933), 1.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Ankara Halkevinde Kız Lisesinin Müsameresi", *Hâkimiyet-İ Milliye* (16 Mayıs 1934), 4601.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatromuza Dair", *Hâkimiyet-İ Milliye* (17 Eylül 1934), 4725.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatroda İzdiham", *Ulus* (19 Nisan 1937), 5647.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Balkanlar'da Tiyatro", *Ulus* (2 Ekim 1935), 5095.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Halkevi Gençlerinin Bir Temsili", *Ulus* (2 Şubat 1935), 4856.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Türk Tiyatro ve Sineması Ve Milli Temsil Akademisi", *Milliyet* (21 Haziran 1933), 2643.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Halkevleri Ve Türk Tiyatrosu", *Milliyet* (21 Mayıs 1933), 2622.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Devlet Tiyatrosu Sorumu", *Ulus* (21 Nisan 1935), 4931.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatro", *Ulus* (23 Aralık 1936), 5533.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Halkevleri ve Tiyatro", *Ulus* (23 Mart 1935), 4902.

- Nayır, Yaşar Nabi. "Dünkü Kutlama", *Ulus* (23 Şubat 1935), 4877.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Bulgarlar", *Ulus* (24 Eylül 1935), 5087.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Halkevlerinin Değerlendirilmesi", *Ulus* (24 Mayıs 1935), 4964.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Ankara'ya Yabancı Sahneler Getirmeliyiz", *Ulus* (26 Aralık 1936), 5536.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Ankara Tiyatrosuna Kavuştu", *Ulus* (29 İkkânun 1937), 5897.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatro ve Müzik İşlerinde Halkevlerine Düşen Ödev", *Ulus* (29 Mayıs 1935), 4969.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İstanbul Şehir Tiyatrosu Ankara'da", *Varlık* (30 Nisan 1935), 17.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Sahne ve Telaffuz", *Ulus* (5 Nisan 1938), 5993.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Halkevleri ve Tiyatur", *Hâkimiyet-İ Milliye* (7 Mayıs 1934), 4592.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Raşit Rıza Tiyatrosunda", *Ulus* (7 Şubat 1935), 4861.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İ. Galip Jübilesi", *Ulus* (9 İkinci Kânun 1935), 5163.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatromuz Hakkında Birkaç Söz", *Yeni Sabah* (9 İkinci Teşrin 1941), 1263.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Tiyatromuz Kuruluyor", *Ulus* (9 İlkteşrin 1936), 5461.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Balkanlarda Tiyatro", *Uyanış Servet-İ Fünun* (İlk Teşrin 1935), 31.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Darülbedayi", *Yeni Türk Mecmuası* (Kânunuevvel 1932), 3.
- Nayır, Yaşar Nabi. "Goethe Gecesi: Stella-Saatçi Ve Mevsimin Bilançosu", *Muhit* (Mayıs 1932), 43.
- Nayır, Yaşar Nabi. "İstanbul'da Üç Oyun", *Varlık* (1 Şubat 1965), 639.
- Reşit, Muzaffer. "İstanbul'da Küçük Sahne'de Fareler ve İnsanlar", *Varlık* (1 Mayıs 1951), 370.
- Reşit, Muzaffer. "Yenilikler-Eskilikler: Dram Tiyatrosunda", *Varlık* (1 Şubat 1953), 391.
- Reşit, Muzaffer. "İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda", *Varlık* (1 Ocak 1952), 378.
- Reşit, Muzaffer. "İstanbul Şehir Tiyatrosu", *Varlık* (1 Aralık 1951), 377.
- Reşit, Muzaffer. "Son Temsiller", *Varlık* (1 Aralık 1952), 389.
- Reşit, Muzaffer. "Tiyatro Yazarı Nasıl Yetişsin?", *Varlık* (1 Ekim 1953), 399.
- Reşit, Muzaffer. "Küçük Sahne'de Her Yerde Bulut", *Varlık* (1 Haziran 1953), 395.
- Reşit, Muzaffer. "Küçük Sahne'de: Örümcek", *Varlık* (1 Mayıs 1953), 394.
- Reşit, Muzaffer. "Oynanmayan Oyun Yahut Bize Oynanan Oyun", *Varlık* (1 Nisan 1952), 381.
- Reşit, Muzaffer. "Ayın Hareketleri", *Varlık* (1 Nisan 1953), 393.
- Reşit, Muzaffer. "Son Temsiller: Fransız Komedi Trupunu", *Varlık* (1 Ocak 1953), 390.

2. Kitaplar

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006.

3. Makaleler

Çetin, Gizemnur. "Varlık Dergisi Ekseninde Yaşar Nabi Nayır'ın Tiyatroya Dair Görüşleri". *International Journal of Language Academy*, 9/4 (2021), 331-355.

ÖRGÜTSEL ÇATIŞMA TÜRLERİ VE ÇATIŞMANIN ÖRGÜT AÇISINDAN OLUMLU VE OLUMSUZ ETKİLERİ

Aray MUKAZHANOVA*

Özet

Literatüre bakıldığında geçmişten günümüze kadar çatışma konusunda birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu konu üzerinde bu denli durulması çatışma konusunun neden önemli olduğu sorusunu akla getirmektedir. Çünkü çatışma günlük yaşamın bir parçası olduğu gibi örgütsel yaşamı da etkileyen bir olgudur. Bir örgütte bulunan, fakat farklı algı ve düşüncelere sahip bireylerin bir araya gelmesi, birbirleriyle iletişim kurması doğal olarak bazı uyumsuzluklara yol açmaktadır. Meydana gelen bu uyumsuzluklar da bireyler arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır. Çatışma, insanların birbirleriyle iletişim ve etkileşimleri sonucunda oluştuğundan dolayı insanların yaşamlarını doğrudan etkilemektedir. Bu durum örgütler açısından da aynı yönde ilerlediği görülmektedir.

Genellikle örgütlerde yaşanan çatışma olumsuz bir durum olarak görülmekte ve kaçınılması gereken süreç olarak değerlendirilmektedir. Oysa doğru yönetim modellerini kullanarak yapıcı çatışmaları maksimize etmek, yıkıcı çatışmaları minimize etmek mümkündür. Bu çalışmada örgütlerde yer alan çatışmaların türleri dört kategori içerisinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar ise kendi içinde farklı türlere bölünmüştür. Ek olarak çatışmaların örgüt açısından olumlu ve olumsuz etkileri teorik olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Çatışma Türleri, Çatışmanın Etkileri, Çatışmanın Olumlu ve Olumsuz Etkileri.

TYPES OF ORGANIZATIONAL CONFLICT AND POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF CONFLICT ON THE ORGANIZATION

Abstract

While examining the literature it is seen that many studies have been conducted on the conflict from the past to the present. Such a focus on this issue brings to mind the question of why the topic of conflict is so vital to us. That is because conflict is a phenomenon that affects organizational life as well and it is considered to be a part of daily life. The togetherness and communication of individuals with each other who are in the same organization, but have different perceptions and thoughts, naturally may lead to some misunderstandings between these people. These misunderstandings sometimes may cause conflict situations between individuals. Conflict directly affects people's lifestyles because it occurs as a result of people's communication and interaction with each other. It is mentioned that this situation is moving in the same direction from the point of view of organizations as well.

Generally, conflict in organizations is seen as a negative situation and is evaluated as a process that should be avoided. However, it is possible to maximize constructive conflicts and minimize destructive conflicts by using the right management models. In this study, the types of conflicts in organizations are classified into four categories. These categories are divided into different types within themselves. In addition, the positive and negative effects of conflicts from the point of view of the organization have been theoretically examined.

Keywords: Types of Organizational Conflict, Effects of Conflict, Positive and Negative Effects of Conflict.

* Dr. Öğr. Gör., Kazakh-American Free University, Öskemen, Kazakistan, mukazhanova.aray@gmail.com, ORCID 0000-0002-4633-6736

Extended Abstract

A person spends all his life in social relations and interaction. Individuals who have different perceptions and values continue their lives under these values. The togetherness of these kinds of individuals with different thoughts and values may cause some disagreements and misunderstandings. These disagreements and misunderstandings may lead to conflicts between two parties. Conflict is a universal concept that occurs as a part of social life, when individuals do not adapt within themselves or with other individuals, groups within themselves, or in their relationships with other groups, when each owns his or her individual goals, perceptions, thoughts and beliefs; it is a natural phenomenon that occurs as a result of dynamic interaction. As it is known, conflict occurs as a result of people's communication with each other and it directly affects their lives.

These kinds of misunderstandings and conflict situations take place in organizations as well. The fact that all the factors that ensure the life of an organization are in harmony are important elements for the organization to maintain its existence and effectiveness. It is essential to have effective management to ensure sensitive balances in the organization. When any conflict situation occurs, it is important to notice it and use it as a tool to achieve the goals of the organization, group or individual by applying the necessary strategies or management models.

Because, as a result of the negative effects of conflict, relations between the members of the organization may be damaged, and cooperation and teamwork may be faded. In the end, managers and employees are forced to use their time for fighting and hostility rather than working. Therefore, it is beneficial for all members of the organization to conclude conflicts positively. For this reason, the main goal of an organization's management team is to guide the organization in accordance with its determined goals without dissipating the conflict energy that occurs in the institution. In order to do this, it is necessary to find and apply ways of using organizational energy directed towards positively resolving conflict situations. If it is noticed that conflict in an organization increases towards a crisis, then there should be constructive conflict management strategies and models rather than destructive ones. While examining literature it is occurred that most of the researchers claimed that conflict advances organizational life, that conflict is not a problem, that it is part of the solution, and that conflict is a helpful tool that shows the right way to solve problems in the organization. However, the same researchers quoted that when conflict increases, no one wins, and poorly managed conflicts are very costly for both individuals and organizations as well. Analyzing many research studies on conflict, this exact study aims to reduce conflict situations and transform conflict into achieving positive results by providing theoretical information about the conflict to the members of the organizations in order they may have general knowledge about the topic. The study provides theoretical information about the types of conflicts and the positive and negative effects of conflict.

Giriş

Her örgüt canlı bir mekanizmadır. Örgütteki insanların düşüncesi, tavrı, inancı, bazı davranışları ve değerleri farklı olabilmektedir. İnsanlar yaşamları boyunca çatışmadan uzak durmayı tercih etseler de söz edilen farklılıklar çatışmasızlığın neredeyse imkânsız olduğunu göstermektedir. Gümüşeli'ne¹ göre çatışma birey ya da grupların içinde veya arasında çeşitli nedenlerden kaynaklanan anlaşmazlık, zıtlık, uyumsuzluk, birbirine ters düşme biçiminde ortaya çıkan ve iyi yönetilmediği durumda örgüte zararları olabilen dinamik bir etkileşim sürecidir. Bir örgütte meydana gelen çatışmayı örgütün amaçlarına ve hedeflerine değer katacak şekilde yönetebilmek örgüt yöneticisi için en önemli

unsurlardandır. Birey ya da grup üzerinde olumsuz etkileri olabilecek çatışma türünün azaltılması gerekmektedir. Dolayısıyla, çatışma yönetimi becerilerini geliştirmek tüm örgüt üyeleri için faydalıdır. Bu nedenle, bu çalışmada örgütlerde meydana gelebilecek farklı çatışma türleri ve bunları anlamak ve çatışmanın yıkıcı etkisini azaltıp çözümlenmesini sağlama konusunda yardımcı olabilmek amacıyla çatışmanın olumlu ve olumsuz etkileri konusu araştırılmıştır.

1. Örgütsel Çatışma Türleri

Çatışmanın sınıflandırılması genellikle çatışmaya yol açan öncül koşullar temelinde yapılmaktadır. Çatışma görevler, değerler hedefler ve bunun gibi farklı nedenlerden kaynaklanabilir. Çatışmanın doğasını ve etkilerini doğru anlayabilmek için, çatışmayı bu kaynaklar temelinde sınıflandırmak uygun görül-

1 Ali İlker Gümüşeli, *İzmir ortaöğretim okulları yöneticilerinin öğretmenler ile arasındaki çatışmaları yönetme biçimleri*. (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 28

müşür.² Alanda yapılan araştırmalara göre örgütlerde meydana gelen çatışmalar dört kategori olarak sınıflandırılmaktadır:

1.1 Çatışmanın niteliğiyle ilgili sınıflandırma

1.2 Çatışmaya taraf olanlarla ilgili sınıflandırma

1.3 Çatışmanın ortaya çıkış şekliyle ilgili sınıflandırma

1.4 Çatışmanın örgüt içindeki yerleri ile ilgili sınıflandırma

Çalışmada bu dört sınıflandırma içerisinde yer alan farklı çatışma türlerinden söz edilmiştir.

1.1. Çatışmanın Niteliğiyle İlgili Yapılan Sınıflandırma

Fonksiyonel olan çatışma: örgütsel amaç ve hedeflerin gerçekleşmesine katkıda bulunan çatışma türüdür. Bu tür çatışmaların örgütsel yapının değişik birim ve gruplarında ortaya çıkması yönetimin dikkatinin oralara yoğunlaşmasına neden olur. Yönetim bu çatışma sayesinde meydana gelen ya da gelebilecek çatışmaların farkına vararak gerekli önlemleri kısa sürede alır. Böylece örgüt, kişi ya da kişiler fazla zarar görmeden çatışma çözümler. Örneğin, eğer çatışma kaynakların azlığından ortaya çıkmışsa yönetim bunun kısa sürede farkına vararak hemen kaynak aktarımını sağlayarak çatışmayı ortadan kaldıracaktır.³

Fonksiyonel olmayan çatışma: bu çatışmaların önemli nedenleri belirsizlik veya iletişimsizlikten kaynaklanmaktadır. Özellikle çalışanların yetki ve sorumluluklarındaki belirsizlikler, çalışanlar arasında yetki kargaşası ya da görevlerin aksaması gibi olumsuz durumlar fonksiyonel olmayan çatışmanın sebeplerinden olabilir.⁴

1.2. Çatışmaya Taraf Olanlarla İlgili Sınıflandırma

Taraf olanlara göre çatışma türlerini birey içi, bireyler arası, grup içi ve gruplar arası çatışma, bölümler arası ve örgütler arası çatışma olmak üzere altı şekil-

de incelemek mümkündür.⁵ Alan yazı incelendiğinde örgütsel çatışmanın bu türlerine ek olarak bölümler arası ve örgütler arası çatışma türleri de bulunmaktadır.⁶

Birey içi çatışma: bireyler içinde meydana gelen çatışmalardır, genellikle bu tür çatışmalar amaç çatışması veya bilişsel çatışmayı içermektedir.⁷ Bu tür çatışma bireyden kendi uzmanlığı, ilgileri, çıkarları, amaçları ve değerleri ile uyuşmayan görevler, uygulamalar istenildiğinde ortaya çıkar. Bireyin birbiri ile çelişen roller üstlenmesi de birey içi çatışmalara neden olabilir.⁸

Bireyler arası çatışma: Karip'e⁹ göre bu çatışma türü ast- üst arası ilişkilerde uyuşmazlıkların sonucu olabileceği gibi, aynı düzeyde çalışan personel arasında oluşan uyumsuzlukları da içerebilir. Çözümlemediği zaman, bu çatışmalar bireyler arası etkileşimi olumsuz yönde etkilediği görülmüştür.¹⁰ Bireyler arası çatışmanın başlıca nedenlerini Luthans şöyle ifade eder:

1. Kişilik farklılıkları: bazı insanlar birbirleriyle geçinmekte ve anlaşmakta zorlanırlar. Bu tamamen psikolojik bir sorundur ve iş gereksinimleri veya resmi etkileşimleri ile ilgisi yoktur.
2. Algı farklılığı: farklı geçmişler, deneyimler ve eğitim düzeyleri bireylerin farklı algılar geliştirmesine neden olur. Bunun sonucu bazı durumlarda kişilerarası çatışma olasılığını yükseltir.
3. Değerlerin ve çıkarların çatışması.
4. Güç ve statü farklılığı.
5. Kıt kaynaklar: bireyler arası çatışma, kaynaklarda kıtlık olduğu zaman neredeyse kaçınılmazdır. Kıt kaynaklar üzerindeki an-

5 Emin Karip, *Çatışma yönetimi (6.baskı)*. (Ankara: Pegem Akademi, 2000), 24

6 M. Afzalur Rahim, *The management of organizational intergroup conflict: a contingency model*. (Cleveland, Ohio: Proceedings of the 8th Annual Meeting of the Midwest American Institute for Decision Sciences, 1977), 22

7 Don Hellriegel vd., *Organizational behaviour*. (Manchester: West, St. Paul, Minn, 1989), 215

8 Emin Karip, *Çalışma Yöntemi*, 24

9 Emin Karip, *Çalışma Yöntemi*, 24

10 Kenneth W. Thomas, Thomas. Conflict and conflict management: Reflections and update. *Journal of Organizational Behavior*, 13/3 (1992), 267

2 Adnan, Ghaffar, Conflict in chools: Its causes & management strategies. *Journal of Managerial Sciences*, 3/2 (2000), 215

3 Salih Güney, *Örgütsel davranış*. (Ankara: Nobel, 2011), 116

4 Selçuk Öztay, *İlköğretim okulu yöneticilerinin çatışma yönetimi stilleri (Bağcılar ilçesi örneği)*. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 21

laşmazlıklar örgütlerde fazlasıyla yaygındır. Örneğin, eğer örgütteki işinin uzmanı sayılan üç kişi için üst pozisyonda ayarlanan sadece tek bir yer varsa, bireyler arası çatışma kontrol dışı bir seviyeye gelebilir.¹¹

Grup içi çatışma: bir grup ya da birim içinde grup üyeleri arasında grubun amaçları, görevleri, prosedürler vb. üzerinde uyuşmazlıklardan kaynaklanan çatışmalardır. Çatışma bireyler arasında olabileceği gibi, grup üyeleri ile grup lideri ya da grup içinde alt gruplar arasında da olabilir.¹² Bu nedenle, bu alanda yapılan araştırmalar çatışmanın başarılı bir şekilde çözülmesine yol açan koşulları belirlemeye çalışmıştır. Jehn¹³ iki tür grup içi çatışma arasında ayırım yapmıştır: görev çatışması ve ilişki çatışması. Görev çatışması, grup üyeleri veya bireyler arasında kararlarının içeriği konusunda bir anlaşmazlık algısıdır. Bakış açıları, fikirler ve görüşlerdeki farklılıkları içerir. İlişki çatışması kişilerarası uyumsuzluk algısıdır ve bireyler arasında sıkıntı ve düşmanlık içerir. İlişki çatışması örnekleri, değerler, kişisel veya aile normları veya kişisel zevkler hakkındaki anlaşmazlıkları içerir.¹⁴ Bu tür çatışmaların bazı kaynakları şunlardır: örgütteki liderlik stili, görev yapısı, grup büyüklüğü, grup düşüncesi, dış tehditler ve onların sonuçları. Grup içi çatışmaların teşhisi ise bu çatışmanın davranışsal ve yapısal kaynaklarını tanımlamaktan ve grup içi çatışma ile ilişkilerini anlamaktan ibarettir.¹⁵

Gruplar arası çatışma: bir örgütte birimler arasında ya da birim içindeki gruplar arasında yaşanan çatışmalardır. Örneğin, yönetim ile personel, muhasebe ile brans öğretmenleri ya da zümreler arasında yaşanan çatışmalar gruplar arası çatışmalar olarak değerlendirilmektedir.¹⁶

Bölümler arası çatışma: aynı örgüt içinde bulunan fakat görev ve sorumlulukları farklı olan bölümler mevcuttur. Bu bölümler arasında çatışmalar yaşanabilir. Bazen bir bölümün aldığı karar diğer bölüm tarafından uygulanmayabilir. Dolayısıyla, bölümler arasında çatışma kaçınılmaz hâle gelir.¹⁷ Örneğin, finans bölümü ile üretim bölümünün bazı yatırımlar için kaynak bulma ve zamanlama yapma bakımından görüş ayrılıklarına düşmeleri, çalışanların terfi plan ve uygulamalarının bazı bölümler tarafından örneğin, pazarlama bakımından uygun bulunmaması da çatışmanın bu türüne örnek olabilmektedir.¹⁸

Örgütler arası çatışma: bir örgütün başka bir örgüt ile yaşadığı çatışmalardır. İki rakip firmanın, birbirleriyle görüş ayrılıklarına düşmeleri örgütler arası çatışmalara örnek gösterilebilir. Burada bir örgütün kendi dışında bulunan diğer örgütlerle olan çatışmaları söz konusudur. İki rakip işletmenin birbiriyle çatışması ya da bir işçi sendikası ile bir işletmenin uyguladığı çeşitli personel politikaları yüzünden görüş ayrılıklarına düşmeleri bu tarz çatışmalara örnektir.¹⁹ İlgili literatür incelendiğinde pazarlık modelinin bu çatışma türünü çözümlemede önemli rol aldığı savunulmaktadır.²⁰

1.3. Çatışmanın Ortaya Çıkış Şekliyle İlgili Sınıflandırma

Gizli (Potansiyel) çatışma: amaçlar konusunda farklılıklar ve yetersiz kaynaklar için rekabet gibi nedenleri içeren çatışma türüdür.²¹ Başka bir deyişle, örgütsel ortamda daha belirginleşmemiş ancak çatışmaya neden olacak durumlar söz konusu olduğunda potansiyel çatışmadan bahsedilebilir. Yetersiz kaynaklar, iletişim yetersizliği, bir örgüt çalışanları arasındaki amaç, düşünce, fikir, inanç, değer ve işlerin yapılışı konusundaki teknik farklılıklardan ortaya çıkan çatışmaları örnek vermek mümkündür.²²

Algılanan çatışma: kişilerin birbirlerini yanlış anlamaları ve iletişim bozukluklarının devam etme-

11 Fred Luthans, *Organizational behaviour*. (Irwin: McGraw – Hill, 1998), 127

12 Emin Karip, *Çalışma Yöntemi*, 24

13 Karen Jehn -Elizabeth Mannix, The Dynamic Nature of Conflict: A Longitudinal Study of Intragroup Conflict and Group. *The Academy of Management Journal*, 44/2 (2001), 238

14 Francisco Medina vd., Types of intragroup conflict and affective reactions. *Journal of Managerial Psychology*, 20/4(2005), 219-230.

15 M. Alfazur Rahim – Thomas V. Bonoma, Managing organizational conflict: A model for diagnosis and intervention. *Psychological Reports*, 44 (1979), 1332

16 Emin Karip, *Çalışma Yöntemi*, 25

17 Erol Eren, *Yönetim ve organizasyon*. (İstanbul: Beta, 2003), 139

18 Aydın Yılmaz – Cemal Eroğlu. *Davranış bilimleri ve örgütsel davranış (3.baskı)*. (Ankara: Detay, 2012), 187

19 Erol Eren, *Yönetim ve organizasyon*, 140

20 Evan William – John MacDougall. İnterorganizational conflict: A labor- management bargaining experiment. *The Journal of Conflict Resolution*, 11/4 (1967), 399

21 Ali İlker Gümüşeli, *İzmir ortaöğretim okulları yöneticilerinin öğretmenler ile arasındaki çatışmaları yönetme biçimleri*, 57

22 Güney, *Örgütsel davranış*, 116

si sonucunda algılama farkları meydana gelir. Burada kişilerin ve küçük grupların durumu kendilerine göre algılamaları söz konusu olur. Bu aşamada çatışma kişiler tarafından bazen iyi bir şekilde algılanırken bazen de buna karşın doğru anlaşılabilir.²³

Hissedilen çatışma: bu tür çatışmaya taraf olanlar, diğer gruba karşı negatif hisler besler ve birbirleriyle kinli olan her iki taraf da “biz” ve “onlar” tutumu geliştirerek birbirlerini suçlama eğiliminde bulunmuşlar. Dolayısıyla, hissedilen çatışma esnasında örgütte iş birliği ve eşgüdümün azaldığı görülmüştür. Bu nedenle, bu tür çatışmanın örgütsel performansı olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.²⁴

Açık çatışma: çatışmaya taraf olanların birbirlerine karşı olan olumsuz tutum ve davranışlarının tamamen çatışmaya dönüşmesidir. Kısaca, bu çatışma, tarafların olumsuz düşüncelerini birbirlerine karşı eyleme dönüştürmesi olarak tanımlanabilir.²⁵

1.4. Çatışmanın Örgüt İçindeki Yerleri ile İlgili Sınıflandırma

Dikey çatışma: bu tür çatışmalar yönetim hiyerarşisindeki çatışmayı ifade etmektedir, aynı zamanda resmiyet derecesi yüksek olan kuruluşlar ve örgütlerde görülmektedir.²⁶ Her kuruluşta, emir-komuta sistemi olmasına rağmen, ast ve üst arasında bazen çatışma durumu oluşabilir, ast ve üst her zaman her konuda aynı fikri paylaşmayabilir. Hatta birçok yönetici, örgütteki astlarıyla sık sık çatışmaya girdiği görülmüştür. Günümüzde astların bilgi ve beceri düzeyinin artması, onların güçlendiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla, bu durumun yönetenler ile yönetilenler arasındaki hiyerarşik çatışmanın artışına neden olduğu fark edilmiştir.²⁷

Yatay çatışmalar: çatışmanın bu türü aynı organizasyon kademesinde bulunanlar arasındaki çatışmayı ifade etmektedir. Halil Seval'e göre²⁸, genellikle

aynı seviyede bulunan kişiler veya birimler arasındaki rekabetin iyi yönetilememesi sonucu yıkıcı bir çatışmaya dönüşmektedir. Buna karşın, yatay çatışmanın iyi yönetilmesi halinde örgüte dinamizm kazandıracığı savunulmuştur.

Emir komuta-kurmay çatışması: çatışmanın bu türü, kişi ya da birimlerin iş yaşamında üstelendikleri rollerden kaynaklanmaktadır. Emir komuta birimleri sadece emir verme, mal ve hizmet üretiminden sorumludur. Kurmay birimler ise mal ve hizmet üretimi ile ilgilenmez. Yalnızca alınan kararlara olumlu katkılar sağlayacak bilgilendirme ve tavsiyelerde bulunurlar. Kurmay birimlerin, emir komuta birimleri üzerindeki etkisi ve konumu çatışmalara neden olabilmekte. Yine bu iki birimin farklı düşüncelere sahip olmaları, olay ve durumları değerlendirmeleri farklı çatışmalara neden olabileceği görülmüştür.²⁹

2. Çatışmaların Etkileri

Çatışma konusu ile ilgili eski yazılmış literatür incelendiğinde yazarların çatışmanın örgüt üzerinde yalnızca olumsuz ve zarar verici etkiye sahip olduğunu iddia ettikleri görülür. Geçmişte çatışmalara olumsuz bakılmış ve yıkım ve şiddetle ilişkilendirilmiş.³⁰ Dolayısıyla, geleneksel görüşe göre çatışmalardan kaçınılmalıdır. Günümüzde yazılmış literatür incelendiğinde ise modern görüşlere göre çatışmanın örgüt için doğal bir olgu olduğu ve çatışmadan kaçınmadan onun çözümlenmesi gerektiği görüşünün yaygın olduğu görülmüştür. Ayrıca, çatışmaları çözümlemek için çalışanlar bir araya geldiğinde örgüt üyeleri arasında iş birliği ve takım çalışması ruhunun geliştiği de belirtilmiştir.³¹ Bu bilgiler dikkate alınarak çatışmanın devamında çatışmanın olumlu ve olumsuz etkileri incelenmiştir.

2.1. Çatışmanın Olumlu Etkileri

Alanyazın taraması sürecinde çatışmanın yaratabileceği olumsuz etkilerine rağmen, olumlu etkilerinin olduğunu da savunulara rastlamak mümkündür. Çatışmanın iyi yönetilmesi olumsuz ve yıkıcı sonuçları

23 Didem Paşaoğlu vd., *Yönetim ve organizasyon*. (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 55

24 Yıldız Dilek Ertürk, *Halkla ilişkiler alanına örgütsel davranış yansımaları*. (Ankara: Nobel, 2007), 125

25 Güney, *Örgütsel davranış*, 116

26 Şebnem Aslan, Bireylerarası çatışmayı çözümleme yöntemlerinin algılanan stres düzeyiyle ilişkilerinin araştırılması. *KMU İİBF Dergisi*, 15 (2008), 45

27 Yılmaz – Eroğlu. *Davranış bilimleri ve örgütsel davranış*, 149

28 Halil Seval, “Çatışmanın Etkileri ve Yönetimi”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (Mayıs 2006), 246.

29 Güney, *Örgütsel davranış*, 116

30 Abdul Fattah Farea vd., Conflicts: their types and their negative and positive effects on organizations. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 8/8 (2019),11

31 Stephen P. Robbins, *Essentials of organizational behavior*. (New Jersey: Prentice Hall, 2005), 98

azaltır ve olumlu sonuçları yükseltir.³² Tjosvold³³ çalışmasında çatışmanın olumlu yönlerini belirtirken çatışmanın potansiyel olarak çok üretken olduğunu, ancak bu potansiyeli gerçekleştirmek için ustalıklı kullanılması gerektiğini belirtmiştir. İlgili literatür incelendiğinde çatışmanın iyi yönetildiği zaman sonuçların şu şekil iyi sonuçlar gösterdiği belirtilmiştir: ilişkiler gelişmiş, daha fazla güven oluşmuş, saygı, yaratıcılık ve verimlilik artmış ve iş doyumu artışı gözlemlenmiştir.³⁴ Dolayısıyla, çatışmanın olumlu etkileri olarak aşağıdaki durumlardan söz edebiliriz:

- Çatışma sonucunda taraflar kendi haklılıklarını kanıtlamak için tüm yaratıcılıklarını göstermeye çalışırlar, orijinal ve güzel fikirler ortaya çıkaracak ve bu fikirlerden örgüt yönetiminin de yararlanma fırsatı olacak.
- Uzun zamandır çözilemeyen örgütsel ve bireysel sorunlar incelenir, bu sorunların üzerine daha fazla enerji ve dikkat çekilerek bir sonuca varılır ve dolayısıyla gerilim azalır.
- Örgütsel yaşamı ve verimliliği uzun zamandır olumsuz etkileyen sorunlar su yüzüne çıkacak, tansiyon, ilgi ve çözüm bir araya gelerek tarafların motivasyonunu arttıracak.
- Çatışma bir denge ve kararlılık kaynağı olabilir. Çatışma grubu aynı eksenler üzerinde değillense, bir grup içindeki çatışmalar dayanışmayı, iş birliğini artırır. Bu yolla küçük çıkar çatışmalarını özendirerek, sistemi giderek düzelterek ve örgütteki gizli düşmanlıkların birikmesini sağlamak mümkün olur.
- Örgütün kaynaklarının daha dengeli dağılmasına sebep olur. Bilgi akışının hızlanmasına yol açar, örgüt içindeki yetki dağılımının dengelenmesini sağlar. Örgütlere yeni amaçlar kazandırır, eski amaçları modernize eder. Böylece çatışma bir örgüt için yenilenmenin en önemli kaynağı olur.³⁵

32 Gebretensay Tesfay, *A study of factors that generate conflict between government secondary school teachers and educational managers in Addis Ababa administrative region*. (Addis Ababa, Ethiopia: Addis Ababa University Faculty of Education, 2002), 31

33 Dean Tjosvold, (1992). *The conflict-positive organization. stimulate diversity and create unity*. (New York: Addison-Wesley Publishing Company, 1992), 25

34 Robert J. Edelman, *Interpersonal conflicts at work*. (Great Britain: Orient BlackSwan, 1993), 41

35 Bülent Tokat, Örgütlerde çatışma ve çatışmanın yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1999), 26

2.2. Çatışmanın Olumsuz Etkileri

Çatışmanın olumlu etkileri olduğu kadar olumsuz etkileri de vardır. Bir örgüt için çatışmanın olumsuz etkileri şunlardır: daha verimli şekilde harcanabilecek yönetsel zaman ve enerjiyi tüketir, psikolojik bozukluklara neden olur, iş sabotajına, düşük moral ve hizmetteki düşüşe sebep olur, sonuç olarak verimlilik kaybına yol açar.³⁶ Diğer yandan örgütsel çatışmanın olumsuz etkileri örgütteki çalışanlar arasında düşmanlık duygularının oluşmasına neden olur, taraflar kendi çıkarlarını daima ön planda tutmaya çalışır, ekip ruhu kaybolur, örgütsel imaj bozulur, örgüt ikliminin olumsuz olmaya başlar, işten ayrılmalar fazlalaşır ve taraflar arasında ön yargıların oluşması çoğalır.³⁷

Scott'a³⁸ göre bir örgütteki sık ve güçlü kişilerarası çatışmaların insanların hem fiziksel hem de psikolojik olarak geri çekilmesine neden olduğu belirtilmiştir. Psikolojik geri çekilme ayrıca yabancılaşma, ilgisizlik ve umursamazlığa dönüştüğü görülmüştür.³⁹ Araştırmalar sonucunda ortaya çıkan çatışmanın diğer olumsuz etkisi olarak sınırlı bireyin çatışmanın nedeni olan bireye karşı doğrudan saldırganlık gösterdiği durumlar belirtilmiştir.⁴⁰

Sonuç

Bu çalışma çatışma türlerini çatışmanın niteliğine göre, çatışmaya taraf olanlara göre, çatışmanın ortaya çıkış şekline göre ve çatışmanın örgüt içindeki yerlerine göre dört temel başlık altında sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmalar kendi içinde farklı çatışma türlerini barındırmaktadır. Bunlar, fonksiyonel olan çatışma ve fonksiyonel olmayan çatışma; birey içi, bireyler arası, grup içi ve gruplar arası çatışma, bölümler arası ve örgütler arası çatışma; diğer çatışma türleri ise gizli (potansiyel) çatışma, algılanan çatışma, hissedilen ve açık çatışma; dikey çatışma, yatay çatışma ve emir komuta- kurmay çatışmasıdır.

Çatışmanın olumlu ve olumsuz etkileri incelendiğinde uygun bir biçimde yöneltilen çatışmanın örgüte önemli katkılar sağlayacağı görülmüştür. Buna zıt olarak çatışma etkili bir biçimde yöneltilmediğinde kaynakla-

36 Bernard Omisore – Ashimi Abiodun, Organizational conflicts: Causes, effects and remedies. *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*, 3/4 (2014), 124

37 Güney, *Örgütsel davranış*, 119

38 William R. Scott. *Institutions and organizations*. (CA: Sage, 2001)

39 Scott, *Institutions and organizations*, 118

40 Richard Cole, *Organizational behaviour and human performance*. (New Jersey: Associate, 1998), 65

rın verimsiz kullanımı, tarafların stres düzeyinin yükselmesi ve enerjinin yanlış yönde kullanılması gibi birçok olumsuzluğa neden olabilir. Çatışmanın sonuçlarının birey ve örgüt için olumsuz olması şu şekilde sıralanır: çatışma örgütsel amaçların sapmasına yol açar, tarafları yoran bir mücadele hâline gelir, işyerinde zaman, emek ve paranın boşa harcanmasına yol açar, stres ve işten bıkkınlığa neden olur, iletişimin azalmasına neden olur ve örgütte güvensizlik ve şüphecilik hâkim olduğu bir havanın oluşmasına neden olur. Çatışmanın sonuçlarının olumlu olması için çatışmanın birey ve örgüt için yararlı sonuçlar sağlaması, taraflar arasında karşılıklı güven ve saygıya dayalı olması gerekir. Örgütlerde çatışmanın olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurması çatışmanın bireylerce algılanmasına, çatışma yoğunluğuna, çatışma yönetim strateji ve yönetmelerine göre değişmektedir. İyi yönetilemeyen bir çatışmanın maliyeti yüksek olur. İlişkileri zedeleyebilir, iş birliği ve takım çalışmasına engel olur. Sonuç olarak, örgütler çatışmadan kaçınmamalı, yönetebilmeli ve çözümlemeye çaba göstermelidir.

Kaynakça

1. Kitaplar

- Cole, R. *Organizational Behaviour And Human Performance*. New Jersey: Associate, 1998.
- Edelmann, R. *Interpersonal Conflicts At Work*. Great Britain: Orient Blackswan, 1993.
- Eren, E. *Yönetim Ve Organizasyon*. İstanbul: Beta, 2003.
- Ertürk, Y. *Halkla İlişkiler Alanına Örgütsel Davranış Yansımaları*. Ankara: Nobel, 2007.
- Güney, S. *Örgütsel Davranış*. Ankara: Nobel, 2011.
- Hellriegel, D., Slocum, J. W., & Woodman, R. W. *Organizational Behaviour*. Manchester: West, St. Paul, Minn, 1989.
- Karip, E. *Çatışma Yönetimi (6.Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi, 2000.
- Luthans, F. *Organizational Behaviour*. Irwin: Mcgraw – Hill, 1998.
- Rahim, A. *The Management Of Organizational Intergroup Conflict: A Contingency Model*. Cleveland, Ohio: Proceedings Of The 8th Annual Meeting Of The Midwest American Institute For Decision Sciences, 1977.
- Robbins, S. P. *Essentials Of Organizational Behavior*. New Jersey: Prentice Hall, 2005.
- Scott, W. *Institutions And Organizations*. CA: Sage, 2001.
- Tesfay, G. *A Study Of Factors That Generate Conflict Between Government Secondary School Teachers And Educational Managers In Addis Ababa Administrative Region*. Addis Ababa, Ethiopia: Addis Ababa University Faculty Of Education, 2002.

Tjosvold, D. *The Conflict-Positive Organization. Stimulate Diversity And Create Unity*. New York: Addison-Wesley Publishing Company, 1992.

Yilmazer, A., & Eroğlu, C. *Davranış Bilimleri Ve Örgütsel Davranış*, Ankara: Detay, 2012.

2. Makaleler

- Aslan, Ş. Bireylerarası Çatışmayı Çözümleme Yöntemlerinin Algılanan Stres Düzeyiyle İlişkilerinin Araştırılması. *KMU İİBF Dergisi*, 15 (2008), 45-56.
- Evan, W. M., & Macdougall, J. A. Interorganizational Conflict: A Labor- Management Bargaining Experiment. *The Journal Of Conflict Resolution*, 11/4 (1967), 398-413.
- Farea, A., & Salem Al-Mamaary, Y. Conflicts: Their Types And Their Negative And Positive Effects On Organizations. *International Journal Of Scientific & Technology Research*, 8/8 (2019),10-13.
- Ghaffar, A. Conflict İn Chools: Its Causes & Management Strategies. *Journal Of Managerial Sciences*, 3/2 (2000), 212-227.
- Jehn, K., & Mannix, E. The Dynamic Nature Of Conflict: A Longitudinal Study Of Intragroup Conflict And Group. *The Academy Of Management Journal*, 44/2 (2001), 238-251.
- Medina, F., Munduate, L., Dorado, M., Martinez, I., & Guerra, J. Types Of Intragroup Conflict And Affective Reactions. *Journal Of Managerial Psychology*, 20/4(2005), 219-230.
- Omisore, B., & Abiodun, A. Organizational Conflicts: Causes, Effects And Remedies. *International Journal Of Academic Research İn Economics And Management Sciences*, 3/4 (2014), 118-137.
- Rahim, A., & Bonoma, T. Managing Organizational Conflict: A Model For Diagnosis And Intervention. *Psychological Reports*, 44 (1979), 1323-1344.
- Seval, H. Çatışmanın Etkileri Ve Yönetimi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (Mayıs 2006), 245-246.
- Thomas. Conflict And Conflict Management: Reflections And Update. *Journal Of Organizational Behavior*, 13/3 (1992), 265-274.
- Tokat, B. Örgütlerde Çatışma Ve Çatışmanın Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1999), 23-40.

3. Tezler

- Gümüşeli, A. *İzmir Ortaöğretim Okulları Yöneticilerinin Öğretmenler İle Arasındaki Çatışmaları Yönetme Biçimleri (Yayımlanmamış Dotor Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosya Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Öztay, S. *Lköğretim Okulu Yöneticilerinin Çatışma Yönetimi Stilleri (Bağcılar İlçesi Örneği)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

ÖZBEK KİMLİĞİNİN OLUŞUM SÜRECİ VE LAKAYLAR*

Nurettin HATUNOĞLU** , Görkem TOMARCA***

Özet

Siyasi hayatları boyların birleşmesi ve dağılması ile şekillenen Türkler, farklı isimler adı altında farklı coğrafyalarda varlıklarını günümüze kadar devam ettire gelmişlerdir. Günümüz Türkistan coğrafyasında da farklı isimler ile varlıklarını devam ettiren Türk cumhuriyetlerinin varlığı bu süreç ile ilgilidir. Yakın dönemde ortaya çıkarak siyasi açıdan devlete adını veren Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen boyların terkinde ortak alt uruğ isimlerine rastlanması şaşılabilecek bir durum değildir. Benzer uruğlara en çok Özbek ve Kazaklarda rastlanması yaşanan tarihsel süreç ile ilgilidir. Bu uruğlardan biri de Lakaylardır. Günümüzde ağırlıklı olarak Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan sınırları içinde yaşayan Lakaylar, bu bölgelerde yaşanan siyasi gelişmeler yüzünden sayıları az olsa da İran, Arabistan ve Türkiye gibi ülkelere de dağılmışlardır. Türk milletinin Özbek boyunun bir uruğu olarak kabul ettiğimiz Lakayların etnik durumları ile ilgili tartışmalar, tarih sahnesine çıkışları ve bu süreçteki yaşamları, tarihsel olaylar içindeki rolleri, Özbek kimliği ve bu kimlikteki yerleri, yaşadıkları bölgelerdeki mevcut durumları gibi konular bu çalışmanın kapsamı içindedir. Bu çalışmada Lakayların geçmişleri ile ilgili bilgiler tarih disiplini çerçevesinde verilmeye çalışılsa da, onların etnik ve etnografik durumları ile ilgili tartışmalara da kısmen yer verilmektedir. Mevcut durumları ile ilgili saha çalışması yapma imkanı bulamadığımız Lakaylar ve mensubu oldukları Özbeklerin etnik terkinde ilgili Z. Veldi Togan, Nasriddin Nazarov, Olcobay Karatayev, Muhammed Alim Feyzzad, Karim Şaniyazov, Oral Nasırov, Ahmedali Askerov, Adhamjan Asirov gibi araştırmacıların çalışmaları başta olmak üzere, konu ile ilgili Özbekistan, Türkiye ve Afganistan literatüründe yer alan diğer çalışmalardan istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lakay, Özbek, Türkistan, Uruğ, Şibani.

THE FORMATION PROCESS OF UZBEK IDENTITY AND LAKAYS

Abstract

Turks, whose political life was shaped by the unification and dispersion of tribes, have continued their existence in different geographies under different names until today. The existence of the Turkish republics, which continue their existence under different names in today's Turkestan geography, is related to this process. It is not surprising to find common sub-national names in the composition of the Uzbek, Kazakh, Kyrgyz and Turkmen tribes that emerged in recent times and gave their political name to the state. The fact that similar elements are mostly encountered in Uzbeks and Kazakhs is related to the historical process. One of these tribes is the Lakays. Today, the Lakais, who mainly live within the borders of Tajikistan, Uzbekistan and Afghanistan, have also dispersed to countries such as Iran, Arabia and Turkey, although their numbers are small, due to the political developments in these regions. Discussions about the ethnic status of the Lakays, whom we accept as a member of the Uzbek tribe of the Turkish nation, their emergence on the stage of history and their lives in this process, their roles in historical events, Uzbek identity and their place in this identity, and their current situation in the regions they live in are within the scope of this study. Although this study tries to give information about the past of the Lakays within the framework of the discipline of history, discussions about their ethnic and ethnographic situations are also partially included. Especially the works of researchers such as Z. Veldi Togan, Nasriddin Nazarov, Olcobay Karatayev, Muhammed Alim Feyzzad, Karim Şaniyazov, Oral Nasırov, Ahmedali Askerov, Adhamjan Asirov on the ethnic composition of the Lakays, whose current situation we could not find the opportunity to conduct fieldwork on, and the Uzbeks to whom they belong, other studies on the subject in the literature of Uzbekistan, Turkey and Afghanistan were used.

Keywords: Laqay, Uzbek, Turkestan, Urug, Sheybani.

* Bu çalışmada İRTAD dergisinin 2021 yılındaki 7. Sayısında Farsça olarak yayınlanan, "Yek Uruğ-ı Özbek ki Meşhur be Nam-ı Amazonhay-ı Özbek Est: Lakayha" adlı makale genişletilmiş ve Lakaylar Özbek kimliğinin oluşum sürecinde değerlendirilmiştir.

** Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi ABD, hatunoglu.nurettin@gmail.com ORCID: 0000-0003-4196-3076.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, gorkemtomarca@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3702-3209.

Extended Abstract

Turks, whose political life was shaped by the unification and dispersion of tribes, have continued their existence in different geographies under different names until today. The existence of the Turkish republics, which continue their existence under different names in today's Turkestan geography, is related to this process. It is not surprising to find common sub-national names in the composition of the Uzbek, Kazakh, Kyrgyz and Turkmen tribes that emerged in recent times and gave their political name to the state. The fact that similar elements are mostly encountered in Uzbeks and Kazakhs is related to the historical process. One of these tribes is the Lakays.

Lakais came to the fore in recent Turkestan history, especially in the anti-Soviet Basmachi movement in Eastern Bukhara. It emerges as one of the important elements in the formation process and composition of the Uzbek identity. The emergence of the concept of Uzbek is related to Uzbek Khan, the ruler of the Golden Horde, who accepted Islam. Apart from this ruler, two names related to Uzbeks stand out. These are Ebulhayr Khan and Sheybani Khan. The arrival of Uzbek tribes to the territory of today's Uzbekistan and the adoption of this name as a political name by other Turkish communities is related to the formation process of the Uzbek identity. With Sheybani Khan, the period of khanates began in the Turkestan geography, which would last until the occupation of the Emirate of Bukhara by Soviet Russia in 1920. These issues are discussed under the title of "The Emergence of the Uzbek People and Uzbek Tribes" in the study.

In the study, different opinions are included about what the word Lakay means. In this study, apart from the history of the Lakays, answers were sought to some questions about them. Because the emergence of the Lakays with this name is directly related to the emergence of the Uzbeks. Are the Lakays, who are considered Uzbeks, an ethnic group (community)? Or is it an ethnographic group? The answer to the question has been different. The answer to this question varies in terms of Uzbek identity in the process of national identity formation or the Turkish concept in general. In the context of these discussions, concepts such as ethnology, ethnogenesis, ethnic history, ethnography, ethnolinguistics, and ethnonyms, which are important in Uzbekistan, were briefly evaluated on the scale of the discipline of ethnology.

Under the title of "Lakays as an Uzbek Nation", which constitutes one of the important parts of the study, the geography where the Lakays are spread today is emphasized. It is seen that they are concentrated in the triangle of Uzbekistan, Tajikistan and Afghanistan. It is observed that they are divided into different subunits among themselves. It can find a place in the recent lists of 92 Uzbek tribes. Pashtuns grew stronger after Nadir Shah and took over the lands of today's Afghanistan, which also led to the occupation of the Southern Turkestan region, where Turks live densely. Their current distribution is closely related to this political process.

In the conclusion of the study, evaluations were made about the Lakays and the geography they live in today. The republics in the Turkestan geography found a place for themselves in the world political arena as independent states and identities after the collapse of the Soviets. This situation has made the existence of the existing identities of the Turkestan republics an undeniable reality. In the coming period, these states need to complete their nationalization processes healthily for their political stability. Otherwise, they will be more likely to fall into the trap of ethnic conflict and segregation and become a source of instability for themselves and their region. The existence of common tribes in the composition of these states should be considered as a positive argument in developing a common cultural and historical awareness. Otherwise, clan or Uğurism affiliations, which are one of the obstacles to the nationalization process in the Turkestan geography, will strengthen.

Today, the Lakais, who mainly live within the borders of Tajikistan, Uzbekistan, and Afghanistan, have also dispersed to countries such as Iran, Arabia and Turkey, although their numbers are small, due to the political developments in these regions. Discussions about the ethnic status of the Lakays, whom we accept as a member of the Uzbek tribe of the Turkish nation, their emergence on the stage of history and their lives in this process, their roles in historical events, Uzbek identity and their place in this identity, and their current situation in the regions they live in are within the scope of this study. Although this study tries to give information about the past of the Lakays within the framework of the discipline of history, discussions about their ethnic and ethnographic situations are also partially included. Especially the works of researchers such as Z. Veldi Togan, Nasriddin Nazarov, Olcobay Karatayev, Muhammed Alim Feyzzad, Karim Shaniyazov, Oral Nasırov, Ahmedali Askerov, Adhamjan Asirov on the ethnic composition of the Lakays, whose current situation we could not find the opportunity to conduct fieldwork on, and the Uzbeks to whom they belong, other studies on the subject in the literature of Uzbekistan, Turkey and Afghanistan were used.

Giriş

Yakın dönem Türkistan tarihinde yaşanan siyasi gelişmeler bu coğrafyanın ikinci kez Sovyet adı altında Ruslar tarafından işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Çarlık döneminde resmi kayıtlara geçmiş olan ve bölgede farklı isimler altında yaşayan Türk boylarının ortak kimliğini ifade eden Türkistan adı Sovyet yönetimi tarafından kasıtlı olarak kullanımdan kaldırılmıştır. 1924 sonrası Kazak, Kırgız Türkmen ve Özbek adları siyasi olarak devletin ismi, etnik açıdan ise kurucu unsur olarak ön plana çıkarılmıştır. Yaklaşık yetmiş yıllık zaman diliminde üst kimlik olarak kabul edilen Sovyet Rus kimliğinin baskısına rağmen kendine özgü edebi dil ve folklor gibi unsurlarla yerel düzlemde gelişimini sürdüren boy kimlikleri, Sovyetlerin yıkılması sonrası bağımsız devlet ve kimlikler olarak dünyadaki siyasi arenada kendilerine yer bulmuşlardır. Bu durum Türkistan Cumhuriyetleri'nin mevcut kimliklerinin varlığını yadsınamaz bir gerçekliğe kavuşturduğu gibi yeni cumhuriyetlerin ulus kimlik oluşturma çabalarını da gündeme getirmiştir. Yakın dönemde yaşanan bu süreçte de, eskiden olduğu gibi boy parçalanmaları ve birleşmeleri ile yeni siyasi ve etnik oluşumların ortaya çıktığı gözlemlenebilmektedir.

Önümüzdeki süreçte bu devletlerin uluslaşma süreçlerini sağlıklı şekilde tamamlamaları siyasi istikrarları için hayati önem arz etmektedir. Aksi takdirde etnik çatışma ve ayrışma tuzağına düşerek kendi ve bölgeleri için istikrarsızlık kaynağına dönüşme ihtimalleri güçlenecek ve tekrar yabancı bir güç tarafından kolayca işgal edilmelerinin yolu açılacaktır. Bu devletlerin terkinde ortak boy ve uruğların olması ortak kültür ve tarih bilinci geliştirmede olumlu unsurlar olarak görülebildiği gibi, etnik temelli çatışma alanları oluşturacak fay hatları olarak değerlendirilme potansiyeline de sahiptir. Mevcut cumhuriyetlerde ortak boy ve uruğların varlığı olumlu olarak değerlendirildiğinde, Türkistan coğrafyasında uluslaşma sürecinin önündeki engellerden biri olan boyculuk veya uruçculuk aidiyetlerini de ortak kültürel kimlik ve ortak tarih bilinci lehinde törpüleyecektir. Diğer Türkistan devletlerin hepsi ile daha fazla ortak paydası bulunan Özbeklerin etnik kimliklerinin oluşum sürecinin iyi anlaşılması bölge ülkelerinin de kimlik gelişiminin iyi anlaşılmasına katkı sağlayıp ortak bilinci geliştiren tarihi ve kültürel ortaklığı ön plana taşıyacaktır.

Yakın dönem Türkistan tarihinde özellikle de Doğu Buhara'daki Sovyet karşıtı Basmacılık hareketinde ön plana çıkan Lakaylar, Özbek kimliğinin oluşum süreci ve terkinde önemli uruğlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Lakay kelimesinin ne anlama geldiği konusunda kesin bir görüş olamamakla birlikte Nasriddin Nazarov, Kazakistan halk destanlarından biri olan "*Alakay Batır*" destanından hareketle Lakay isminin bu halk kahramanından geldiğini, onun Deşt-i Kıpçak'ta yaşadığını Lakayların, Kazak topraklarından Kalmuk saldırıları sonucu 18. Yüzyılda Buhara Emirliği topraklarına göç ettiklerini söylemektedir¹. Yine Nazarov'un, H. Şafakov'un "*Ecdatlar Hatırası*" adlı çalışmasına atıfta bulunarak bu kelimenin aslının "*Kay*" olduğu fakat daha sonra bu ismin Lakay'a dönüştüğü, bu sürecin de Arapların Maveraünnehir'i işgali esnasına denk geldiği, birinci gelişlerinde onlar ile mücadele eden Lakayların ikinci gelişlerinde Müslüman olarak İslam'ın koruyucusu olarak karşılına çıkınca "*Bunlar Kay Değil*" anlamında onlara Lakay adını verdikleri görüşü², bilimsellikten uzak ve kaynak bakımından da eksik bir değerlendirme olmuştur. Lakayların kökeni ile ilgili Arapların bölgeyi işgal ettiği devirde (7-8. yy.) Karluklar ile birlikte doğudan (tahminen günümüz Tarbagatay bölgesinden), Şibani Han (16. yy.) önderliğinde Aral Denizi'nin kuzeyinden (Altın Orda, Kök Orda) Zerafşan bölgesine göç eden Göçebe Özbekler ile birlikte ve 13. yüzyılda Cengiz Han ile doğudan geldikleri ve isimlerinin de onun komutanlarından biri olan Lakay'dan aldıklarına dair farklı iddialar söz konusudur³.

Anlaşılan Lakay adının anlamı ve ortaya çıkışları ile ilgili bir belirsizlik söz konusudur. Ama Lakay olarak adlandırılan topluluğun yakın tarihi ile ilgili konular, bazı tartışmalara rağmen kısmen de olsa ortaya konabilmektedir. 19. asrın ilk yarısında Buhara'ya seyahat eden ve Zeki Velidi'nin "*Borns*" olarak ifade ettiği İngiliz Alexandır Burnes'in Lakaylar ile ilgili düştüğü not, hem bu adın en erken geçtiği eser olması (bizim ulaşabildiğimiz) hem de sarf ettiği ifade açısından önem arz etmektedir. Kunduz ve Belh'ten geçerek Küçük Hacı Salu köyü mevkiinden Ceyhun'u geçtikten ve Türkistan olarak adlandırdığı bölgeye girdikten sonra Kız Kuduk ve

- 1 Nasriddin Nazarov, "Lakayler Degen Kimler?", *Sır Boyı (Erişim 2021)*.
- 2 Nasriddin Nazarov vd., "Lakaylar ve Dilleri" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 48, Güz (2019), 271.
- 3 Olcobay Karatayev "Kırgızlar ve Lakayların Etnik İlişkileri", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 4. (2016), 107.

Şor Kuduk mevkilerinden bahseden Burnes, akabinde Lakay amazonları başlığıyla şu ifadeleri kullanmıştır; *“Şimdi girdiğimiz ülkenin yakınında, yağma eğilimleriyle ünlü Lakay adında bir Özbek kabilesi var. Aralarındaki bir söz, yatağında ölen herkesi lanetliyor. Bu söze göre, gerçek bir Lakay hayatını bir baskın ya da “chupao” da bırakmalı. Yağma seferlerinde kadınların bazen kocalarına eşlik ettikleri söylense de, büyük olasılıkla genç hanımların evlerinin yakınından geçen kervanları yağmaladıkları kast ediliyor. Bu kabile romantik bir mahalle olan Hisar yakınlarında yaşıyor. Lakay Amazonlarının yanı sıra, Büyük İskender’in soyundan geldiklerini iddia eden üç veya dört komşu kabile de yaşıyor”⁴*

Günümüzde Özbek uruğları içerisinde değerlendirilen Lakayların tarihleri ile ilgili değerlendirmelere geçmeden önce, çalışmanın öznesi olan Lakayların tarihleri dışında onlarla ilgili bazı sorulara cevap aranması ve bazı kavramlara açıklık getirilmesi konunun daha iyi anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Çünkü Lakayların bu isimle ortaya çıkmasının Özbeklerin ortaya çıkış süreciyle doğrudan ilintili olduğu kanaatindeyiz. Özbek olarak kabul edilen Lakaylar Etnik bir grup (topluluk) mu? Yoksa etnografik bir grup mudur? Sorusunun cevabının, Sovyet idaresinin yıkılması sonrası Özbekistan’ın “Özbek” kimliği etrafında şekillendirmeye çalışılan ulus devlet inşa etme süreci bağlamında veya Umumi Türk Tarihi bağlamında değerlendirilmesine göre değişiklik göstermesi milli kimlik oluşturma sürecinde karşılaşılan zorluklar ile ilgilidir. Hangi grupta değerlendirilirse değerlendirilsin mevcut durumlarının ortaya konması için bağımsızlık sonrasında da Özbekistan’da önemsenen etnoloji, etnogeneze, etnik tarih, etnografya, etnolinguistik, etnonim gibi kavramların etnoloji disiplini ölçeğinde derinlemesine olmasa da konu ile ilgili kısaca bir değerlendirilmesinin yapılması gerektiği açıktır. Ayrıca Sovyet öncesi ve sonrasında Özbek kavramının şekillendirilmesi sürecine de göz atmak gerekmektedir. Zira Sovyetlerin dağılması sonrası sadece Özbekistan’da değil, Türk cumhuriyetlerinin hepsinde ulus devlet inşa etme süreci Sovyet işgali döneminde hayata geçirilen uygulamaların mirasının üzerinde yürütülmektedir. Coğrafi bir tanımlamadan ziyade tarihi, etnik ve kültürel birliği ifade eden Türkistan kavramının sadece coğrafi bir anlam taşıyan Orta Asya olarak tevil edilmesi, farklı ulusal kimliklerin ortaya çıkmasına

sebeplere olmuştur. Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen kimlikleri içerisinde farklı uruğ ve boy isimlerini görmek de mümkün olmaktadır.

Günümüzde ağırlıklı olarak Özbekistan, Tacikistan, ve Afganistan’da yaşayan Lakaylar Özbek olarak kabul edilse de, Kazak ve Kırgız kimlikleri içinde de kendine yer bulabilmektedir. Zira 155 Lakay alt uruğundan 69’una başka göçebelere rastlanması ve 69 alt uruğ isminden 38’inin Kazaklarda da görülmesi, O. Karatajev tarafından Kırgızların ve Lakayların uruğ isimleri arasındaki bağları gösteren 70’den fazla benzer alt uruğ adının tespit edilmesi⁵ yukarıda bahsi geçen kimliklerin oluşum süreci dikkate alındığında şaşılacak bir durum değildir. Türkistan tarihinin son beş asırda geçirdiği tarihi süreç ve yakın dönemde Sovyetler tarafından dayatılan kimlik -sınır projeleri bu durumla yakından ilgilidir. Bu nedenle çalışmanın tarihsel ve mekânsal sınırları bu bağlamda çizilmiştir.

1. Türkistan’da Kimlik İnşa Süreci ve Lakaylar

Sovyetlerin dağılması sonrası siyasi varlıklarını aynı isimler ile devam ettirmekte olan Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız etnik kimliklerinin varlığı günümüzdeki kadar belirgin olmamakla birlikte, Sovyet öncesi dönemde de var olduğu bilinen bir gerçektir. Ama Sovyetler, Çarlık dönemi bilim adamları tarafından başlatılan göçer ve yerleşik yaşam tarzına dayalı etnik sınıflandırmayı geliştirmişlerdir. Nikolay İlminski gibi uzmanlardan oluşan bir ekibin ilk defa Ruslaştırma veya milletleştirme politikasını bilimsel bir yolla ele alması Çar II. Aleksandr dönemine denk gelmektedir. Rus olmayan halkların kendi tarihlerini unutturmak ve özellikle Türk halklarının tarihlerini yeniden yazmak üzere harekete geçilmiş ve bu amaçla çalışmalar yapılmıştır. Dil, etnik kimliğin ana belirleyicisi kabul edilerek Orta Asya’nın etnik karışımı arındırılmaya çalışılmış ve yeni etnik kimlikler oluşturulmuştur⁶. Çarlık idaresinin başlattığı bu süreç, sözde Çarlık idaresine karşı olan ama Türkler söz konusu olunca benzer ayrıştırıcı politikaları güden Sovyetler tarafından olgunlaştırılmıştır. Dil farklılıklarının ön plana çıkarılarak her şiveye bir

4 Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara vol I*, (London: Printed By A. Spottiswood, 1834), 255.

5 Nasriddin Nazarov, “Some Historical Aspects of Development of Uzbek Ethnos in The Afghanistan”, *International Scientific Journal Theoretical and Applied Science*, Issue 11 Vol. 79, (2019), 278.

6 Altynbek Joldoshev “Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar”, *OAKA*, Cilt: 8, Sayı: 15, (2013), 121-122.

boy, her boya bir devlet kurarak dil üzerinden farklı kimliklerin ortaya çıkarılma projesi kapsamında Türk boylarının üst kimliklerini ortaya koyacak Türkistan ve Türk dili gibi kavramların kullanımını Sovyetler döneminde yasaklamışlardır. 14 Ekim 1924 tarihi Türkistan kelimesinin siyasi ve coğrafi terminolojiden çıkarılma günü olmuştur⁷. Bu tarihin Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin Moskova'nın baskısı ile kendilerini lağvedip yerlerine Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin kurulacağı günlere denk gelmesi tesadüf değildir. Oysa ki, bu tarihten birkaç yıl önce lağvedilen bu cumhuriyetlerden Buhara Halk Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı gazetesinin 19 Ekim 1922 tarihli 103 sayısında "*Türklerin Galebesi Münasebetiyle Buhara'da Bayram*" başlıklı haberinde "*Rus temsilcilerin konuşmaları Ata Hoca tarafından Türki dile tercüme edilerek halka anlatıldı*" ifadesi kullanılmaktadır⁸. Aynı gazetede Özbek ve Özbek dili kavramlarının görünür olmaya başlaması da 1924 yıllarına denk gelmektedir. 1920'lerin ilk yarısında Orta Asyalı komünistler arasında etnik kökene dayalı ulusallaşmaya yönelik siyasi söylemin ortaya çıkması, Sovyet siyasetinin desteklediği Özbek, Kazak, Kırgız gibi ulusal adlandırmaların siyasallaştırılmasına ve kavramsallaştırılmasına yol açmıştır. Bu kavramsallaştırmalar sınırların çiziminde önemli ölçüde etkili olmuş ve yeni kurulan Birlik cumhuriyetleri büyük ölçüde bu ayrıştırıcı kavramsallaşmanın devamlılığını temsil etmişlerdir. Etnik milliyetçiliğe dayalı ulusal sınırların çizilmesi Orta Asya toplumlarına uzun süreli ve kalıcı bir miras bırakmıştır⁹.

1924 sonrasında birleştirici kavramların ortadan kaldırılarak yeni milletler meydana getirme projesi kapsamında idari yapılar oluşturulmuştur. Sonuçta, içerdiği etnisite sayısı dönemlere göre değişen bir milliyetler listesi ortaya çıkarılmıştır. 1991 yılları dikkate alındığında, 14 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 20 özerk cumhuriyet, 8 özerk bölge ve 10 ulusal bölge ile¹⁰ Sovyet ve sosyalist bir karakter taşımaları hedeflenen bu

idari birimler, SSCB anayasası 72. maddesine göre birlikten ayrılma hakkına sahip olsalar da, 75. maddedeki "*SSCB'nin toprakları bölünmezdir*"¹¹ ifadesiyle bağımsız olmayan federal cumhuriyetlere dönüştürülmüştü. Cumhuriyetlerin oluşturulmasındaki temel amaç "*anakronik*" kimliklerin geride bırakılması ve "*Yeni Sovyet İnsanın*" yaratılmasıydı. Bu durumu özetleyen en açık ilke "*biçimde milliyetler özde sosyalist*" ilkesi olmuştur. Kısacası ulusal temele dayanan sosyalist cumhuriyetlerin zaman içerisinde hem sosyalizmi benimsemiş hem de ulusal kimliğini "*Sovyet*" kimliği içinde eritmiş ve geride bırakmış sosyalist vatandaşlardan oluşması hedeflenmişti¹². Bu millet oluşturma projesi Ruslar hariç tüm toplulukları sıkıntıya sokacak bir yapıyla bağımsızlık sürecine girmesi sebep olsa da, en çok Türkistan Türklerini olumsuz etkilemiştir.

Özbekistan özelinde bakıldığında 1924'teki siyasi müdahale, sadece bir sınır değişikliği olarak kalmamış, yeni millî kimliklerin oluşumunu etkilemiştir. Türkistan coğrafyasını yeniden biçimlendiren Sovyet yetkililer sınırlarını kendilerinin çizdiği Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan ve Özbekistan devletlerini kurmuşlardır. Bu devletlerin başta kültürün devamı kabul edilen dilleri ve alfabeleri değiştirilerek birbirlerine yabancılaşmaları sağlanmış ve Türk boyları arasında var olan anlaşmazlıkları daha da körükleyerek birleşmeleri engellenmeye çalışılmıştır. 1926'da Özbek kimliği, Özbek SSC sınırları içindeki Tacikler ile Sartlar ve Çağatay, Türk, Lakay gibi bazı küçük toplulukların önemli bir kısmı tarafından benimsenerek genişlemiştir. Sonuçta, Sovyet öncesi dönemde farklı aidiyetler kimlik olarak telaffuz edilirken, 1926'dan sonra pek çok topluluk Özbek olarak sınıflandırılmaya başlanmış, Özbek adının kapsamı genişletilmiş ve bir milletin adı olmuştur. Yapılan müdahalelerle oluşturulan yapay aidiyetler, yetmiş yıllık Sovyet deneyiminin sonucunda büyük ölçüde benimsenmiş ve dayanıklı kimliklere dönüşmüştür¹³.

Özbekistan'da ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde folklorik değerler öne çıkarılarak gündelik yaşamda

7 Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987) 215

8 Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Ahbarı Gazetesine Göre Türkiye Milli Mücadelesinin Buhara'daki Yansımaları", *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara V. Cilt-II. Kısım*) 562.

9 Joldoshev, "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite", 123.

10 Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. M. Morali, (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 105

11 Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, 171.

12 Pınar Köksal, "Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma" *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Sayı: 21. (2020), 24.

13 Yunus Emre Gürbüz, "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/2 Kış, (2019), 284.

kiyafet üzerinden dahi farklı kimlikler oluşturulmuştur. Bir aksesuar olarak kullanılan şapka tarzı giyim malzemelerinin renk, biçim ve desen olarak farklı şekilde yaygınlaştırılmasına ortak Türkistan kültürünün bütünlüğünü bozması adına müsaade edilmiştir. Bu sebeplerdir ki, Türkistan Türklerinin başlarına taktıkları doppi, kalpak, telpek, ayır kalpak ve boric gibi baş giyimlerinden hangisinin Özbek, Kırgız, Türkmen ya da Kazak olduğunu anlamak mümkün olmaktadır.

Bağımsızlık sonrası ulus devlet inşa etme süreci Sovyet dönemi problemlerinin gölgesinde devam etmiştir. Bu bağlamda Türkistan kimliğini, bir Özbek etnik kimliği lehine ortadan kaldırarak, bu kimliğe Özbekistan'ın, Orta Asya'nın meşru birleştiricisi olarak ortaya çıkma iradesini ekleme yoluna gidilmiştir. Bu durumda Rusların ulus üretme modelinin temel kavramlarını kabul etmekten başka seçenek kalmamış, bu modelle etnik grupla "milliyetçilik" arasındaki özdeşleşme güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu özdeşleşme de yeni devletin meşruiyetinin temel dayanağı olmuştur. Özbekistan gibi diğer bağımsız cumhuriyetlerin tarihçileri de cumhuriyeti kuran halkın etnik gelişimine dair kavramlaştırmayı tamamen sahiplenmişlerdir. Yeni devletleri kaynaştıran tarih görüşü kuşkusuz Marksist olmamakla birlikte, Sovyetik kalmıştır. Bu kavramlaştırmadaki en önemli öge egemen etnisitenin hep bugünkü topraklarda yaşamış olduğunu göstermek olmuştur. Genellikle bu iş, bugünkü ülke topraklarında yaşamış olan farklı toplulukları kendine katarak yapılmıştır. Bir toprakla bir halkı özdeşleştirme yolundaki bu irade, Özbek tarih yazımındaki bir "unutkanlığı", yani Şibaniler döneminin niye görmezden geldiğini de açıklayabilmektedir. Oysa ki, Özbek kavramının şu anki Özbekistan topraklarına taşıyıcısı olarak Şibaniler, 1500 yılında bugünkü Özbekistan topraklarında ilk gerçek Özbek hanedanını kurmuştur. Şibaniler bölgeye ancak 1500 yılında geldiklerinden, Özbekistan topraklarında evvelce başkalarının bulunması gerçeği bağımsızlık sonrası Özbek kimliğinin ilk oluşumunu milattan önceki yıllara götürme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple Özbek tarihçiler, yeniden kurgulamaya çalıştıkları uluslarına tarih içinde kökler bulmak için, 16. yüzyıla kadar kısım veya tamamen Orta Asya'ya egemen olan iki önemli hükümdarı, Timur ve Babür'ü "Özbekleştirme" yolunu seçmişlerdir. Oysa bu hükümdarların hiçbiri Özbek değildir¹⁴ Bu çelişkinin sebebi Özbekistan'da ulus devlet

inşa sürecinde ağırlıklı olarak egemen olunan toprağa dayalı bir millet oluşturmanın tercih edilmesidir. Ortak bir tarihi geçmiş sadece belli bir toprak parçası ile sınırlandırılmıştır. Zira Türk tarihinin bir parçası olan Özbekler bu kimlikle sadece Özbekistan sınırlarında yaşamamakla birlikte kimlik olarak merkeze aldıkları Özbek kavramı da Deşt-i Kıpçak bölgesinde ortaya çıkmıştır. Özbekistan SSCB kurulmadan önce sınırlar dâhilinde ve haricinde Özbek olarak adlandırılanların daha çok Şibanilerin tarihi süreçleri ile ilgili olması da bu durum ile ilgilidir.

Sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma hakkına sahip ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek, ortak kültür, simgeler, değerler yaratarak, gelenekler ile köken mitlerini canlandırarak birleştirmeyi amaçlayan bir tür devletin oluşumuyla tanımlanan modern bir olgu olan ulus devletin¹⁵ Özbekistan'da inşa sürecinde en önemli aparatlardan biri olan dil alanında yapılan reformlar da önem arz etmektedir. Anayasasının 4. maddesinde diğer cumhuriyetlerden farklı olarak Özbekçenin tek resmi devlet dili olarak seçilmesi¹⁶ bu süreç ile ilgilidir. Togan'ın ifadesine göre "Maveraünnehir'i işgalden önce Özbeklerin dili Kazak ve Nogay lehçesiyle birdi"¹⁷ sözü Lakayların mevcut dil özelliklerinin Özbek dilinin Kıpçak grubuna ait olmasının¹⁸ tarihsel sebepleri hakkında bize ip uçları vermektedir.

Özbekistan'da Özbek kimliği ve onu meydana getiren boyların veya uruğların varlığı, yukarıda özetle izah edilmeye çalışılan mevcut durum çerçevesinde ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda kimliklerin ortaya konulmasında Sovyetlerin mirası olarak etnik çalışmalara ağırlık verilmesi ve etnoloji çalışmalarının tarih enstitülerinde tarih disiplini içinde yer bulabilmesinin sebebi hakkında da bize ip uçları vermektedir.

15 Hakan Özdemir, "Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk", *Sosyal Bilimler Dergisi* / Cilt: XIV, Sayı 1, Haziran (2012), 40-41.

16 Nurbek Khairmukhanmedov, *Ulus-Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara (2008), 263.

17 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, (İstanbul: Enderun Yayınları 1981), 47.

18 Nasriddin Nazarov, *Lakaylar; Dialektoloji ve Frazzeologiya*, (Taşkent: 2010), 2.

14 Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 226.

A. A. Aşirov'un; "Hayat ve kültürün dil ve din gibi maddi ve manevi unsurlarının kendine has özelliklerini koruyan halk ya da milletin farklı bir kısmıdır. Etnik bir grup halk yada milletin başka millî gruplar ile asimilasyonu ya da halkın kendine özgü karakteristik hususiyetlerini koruyarak katılması, asıl etnik unsurdan mekânsal olarak uzun süre uzaklaşması, göçler, sınırların değişmesi, yeni coğrafik şartlara maruz kalması neticesinde kendine özgü yaşam tarzı ve kültüre sahip olması ile ortaya çıkar" şeklinde tanımladığı "Etnik grup kavramı" ile "Belli bir etnik grubun halkın ya da milletin ayrılmaz kısmı olarak, onun oluşumundaki bölümlerden biri olup kendine has özellikleri ile lehçe, üretim ve yaşam tarzlarının bazı yönleri ile farklılaşan kısmıdır. Etnografik grup bir kabilenin, halkın ya da milletin başka bir halk ile birleşip başka bir yere gidip o yerdeki halk terkiğine girip o halk ile yaşaması neticesinde ortaya çıkar"¹⁹ şeklinde tanımladığı "Etnografik grup" kavramı dikkate alındığında Türk, Özbek ve Lakay kimliklerinin bir birinden nerede ayrılıp nerede birleştiğini kestirmek güç olmaktadır. Bu durumun sebebi Sovyet idarecilerinin yeni kimlikler oluşturma projesini dayandırdıkları "bilimsel bir metot olarak da" sunulan "Etnogenez" teorisinin Özbek kimliğini oluşturma sürecinde uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Aşirov'un "Halkların ortaya çıkışı önceden var olan katmanlar temelinde yeni etnik birliğin ortaya çıkış sürecidir. Halkların etnogenezini öğrenmede onların çıkış dönemini değil, şekilleniş süreci ve mevcut etnografik, dil ve antropolojik özellikleri esas alınır. Böylece karışık bir süreci ortaya koymak etnografya, arkeoloji, antropoloji, tarih, dil bilimi gibi disiplinlerin yardımı ile yapılır. Disiplinler arası çalışın bir alandır"²⁰ şeklinde tanımladığı Etnogenez kavramının Özbek halkının oluşumu konusunda parlatılarak ön plana çıkarılması ve Etnoloji biliminin tarih bölümlerinin idari olarak alt dalı olarak örgütlenmesinin, bağımsızlık öncesi ve sonrasında ortaya konmaya çalışılan Özbek kimliği oluşum süreci ile doğrudan ilintili olduğu görülmektedir.

Kerim Şaniyazov'un "Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı" adlı kitabının dönemin cumhurbaşkanı İslam Kerimov tarafından kaleme alınan ön sözünün ilk iki paragrafında geçen; "Özbek halkının etnogenez ve etnik tarihinin öğrenilmesi tarih ilminin zorlu meselelerinden biri olarak kabul edilir. Bununla birlikte bu durum gü-

nümüzün hal edilmesi gereken önemli sorunlarından da biridir. Özbekistan'ın bağımsızlığı ve Özbek halkının etno-medeni açıdan ayağa kalkması şartlarında, onun millî benliğinin güçlendirilmesi için tarihin derinliklerinde ve tarihi sürecin etnik mozağinde halkın kendine uygun yerini kesin olarak idrak etmesi çok önemlidir... Cumhuriyette ciltlerce Özbek halkı tarihi yazılmıştır. Fakat onlarda halklar tarihinin asıl konusu olan etnogenez ve etnik tarih yansıtılmamıştır"²¹ şeklindeki ifadeler, bu ve benzer çalışmalarda Özbek halkının ortaya çıkışının şu anki sınırları esas alınarak milattan önceki asırlara dayandırılmaya çalışılması yukarıda özetlemeye çalıştığımız hususlar ile ilgilidir.

Şu anki Özbekistan topraklarında çok eskiden beri farklı milletlerin yaşadığı ve bu coğrafyaya tarihsel süreçte Türk topluluklarının gelerek yerli halklar ile kaynaştığı yadsınamaz bir gerçektir. Gayri ilmi olan nokta Özbek kimliğinin ve tarihinin Türk kimliği ve tarihinin bir parçası değil de, ondan bağımsız olarak sadece mevcut belirli bir coğrafya esas alınarak gayri Türk unsurlarına gereğinden fazla vurgu yapılarak ortaya konmaya çalışılmasıdır. Etnogenez kavramı hakkında Zeki Velidi Togan'ın; "Kendi emperyalist siyasetlerini yürütmek için Sovyetlerin uydurduğu bir ilmi araştırma prensibi. Ruslar, Almanlar gibi ırkla, etnik safiyet hülyalarıyla uğraşmazlar. Onlar toptancı insanlardır. Gayeleri Rusya'yı bir Sovyet kazanı yapmaktır. Bu memleket içinde ne gibi ırklar varsa hepsi tek bir Rus dili konuşan bir sosyalist camia olsun bitsin. Bunun için her millete kendisinin eski mazisini unutturmak, onu menfi taraftan izah edip milletleri kendi mazilerine karşı düşman, hiç olmazsa indifferant yapmak, din zaten kalkmış, bu milletleri bir tek ekmek meselesi ve bir tek ırk Rus dili etrafında toplamak. Bu maksatla Rusya'nın her tarafında Rusluk namına inkılabı "kaçınılmaz tarihi zaruret" milletlerin mazilerinde geçirdikleri devirleri "karanlık esaret devirleri" olarak tasvir edecek yerli "millî" propagandistleri yetiştirmek ve onların eliyle Rus planlarını tatbik etmektir. İşte bu propagandaistlerin eline verilecek birkaç veciz döviz vücuda getirilmiştir. Onların birisi de "etnogenez" dir. Çuvaş, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Başkurt, Tatar, ve Yakut cumhuriyetlerinin tarihine dair yine komünist Merkez Bürosunun verdiği planlar üzerine neşrolunan tarih kitaplarında bu etnogenez nazariyeleri zalimane bir şekilde tatbik edilmektedir. Yalnız Ermeni, Gürcü ve Tacik

19 Adhamjon Ashirov, *Etnologiya*, (Tashkent: Yangi Nashr 2014), 540-541.

20 Ashirov, *Etnologiya*, 542.

21 Kerim Şaniyazov, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, (Tashkent: Shark Neshriyatı, 2001), 3.

Cumhuriyetlerinde bu hususta müsamahalı davranılıyor. Tatar Cumhuriyeti tarihinde bu faslı İmadiyev adlı bir profesöre yazdırmışlar, Kazan Türklerinin etnik menşei Fin ve Slav karışımı olarak göstermek için azami gayret sarf edilmiştir. Umumiyetle doğu Avrupa Türk kavimleri İranlı, Sarmat, Slav, As ve Alan karışımı olarak göstermek gayretleri ile berbat bir hale getirilmiştir"²² ifadeleri Sovyetler dağılmadan önce etnogeneze kavramının Türk coğrafyasında uygulanma amacı ve sonrasında ortaya çıkaracağı olumsuzlukları özetler niteliktedir. Etnogeneze denilen süreci Türklerin farklı milletler ile karışarak farklı bir kimlik kazanması olarak değil de, Türk topluluklarının birbiriyle ve az da olsa diğer unsurlar ile karışarak Türklüğün bir şubesi olarak günümüz siyasi kimliklerine kavuşması şeklinde kabul etmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Bu bağlamda Özbekleri Etnik bir grup mu yoksa Etnografik bir grup olarak mı kabul etmek gerekir? Aynı soruyu çalışmamızın konusu olan Özbek Lakaylar için de sorduğumuzda yukarıdaki tanımlara göre farklı cevapları bulmak mümkün gözükmektedir. Türk Milleti kavramını tarihsel ve coğrafi açıdan üst kimlik olarak düşündüğümüzde Özbekler Etnografik Grup tanımına girerken, Özbek kimliğini üst kimlik olarak düşündüğümüzde bu sefer de Lakaylar Etnografik grup tanımına girmektedir. Bu sorunun cevabındaki tutarsızlık yukarıda Özbek kimliğinin inşası ile ilgili izah edilmeye çalışılan Sovyet ürünü hususlardan kaynaklanmaktadır. Oysaki tarih boyunca henüz Türk kimliği Göktürkler döneminde siyasi ve etnik bir kimlik olarak Türk topluluklarına mal edilmeden önce dahi, Türklerin sosyal yapısı gereği boy birliklerinin birleşme ve ayrışmalarda farklı isimler alabileceği ve bu boyların tarihsel süreçte farklı coğrafyalarda yaşayabildikleri bilinen bir durumdur.

2. Özbek Halkının Ortaya Çıkışı ve Özbek Boyları

Çalışmanın bu kısmında, Özbeklerin tarihin en kadim dönemlerden beri şu anki Özbekistan topraklarında yaşayan Türk ve gayri Türk unsurların etno genetik karışımları ile ortaya çıktığını ifade eden, Kerim Şaniyazov, Ahmedali Askerov, A.H. Daniyarov - O. Boriyev - A.A. Aşirov, D.A. Alimov - A.A. Aşirov, Oral Nasirov gibi bilim insanlarının çalışmalarında zikrettiği Deşt-i

Kıpçak'tan Özbeklerin gelerek bu toprakları ele geçirmesinden önceki kısımlarına ve bu bölümlerdeki tartışmalara (çalışmanın sınırları kapsamında) değinmeden, Özbek kavramının ortaya çıkışı ve Özbeklerin tarihi süreci üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Halkların adının ortaya çıkışı ve anlamı ile uğraşan alan Etnonim kavramı açısından bakıldığında Özbek adının ortaya çıkışı ve anlamı ile ilgili farklı görüşlerin olduğu gözükmektedir. Anlamı ile ilgili "Ozi Ozige Bek" (kendi kendisine bey) yani özgür insan ya da insanlar anlamında olduğuna dair değerlendirmeler ağırlık kazanmasına karşın bu adın nerede ve nasıl ortaya çıktığına dair farklı görüşler öne sürülmektedir. Bu adın Oğuz Han veya İskit hükümdarı İspek'ten türediği gibi değerlendirmeler yapılmakla birlikte, bir halkı ifade etme bağlamında, Altın Orda hanı Özbek Han'dan dolayı ona tabi olan halka bu adın verildiği, Ebulhayr ve torunu Şibani Han etrafında toplanan uruğ ve boyların genel adı, Akorda'da bir grup Türk- Moğol boylarının genel adı ya da tüm Cuci ulusunun değil de Akorda kısmında kalanların adı şeklinde değerlendirmeler yapılmaktadır²³.

Altın Orda devletinde Berke Handan sonra İslamiyet'i kabul eden ikinci hükümdar olan Özbek Han (1313-1340)²⁴ döneminde ilk defa Özbeklerden bahsedilmiştir. Yakubovskiy'e göre 14. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacılarından Hamdullah Kazvini, Azerbaycan üzerine yapılan seferden söz ederken Özbek Han'ın askerlerinden "Uzbekân" olarak bahsetmiştir. Kazvini eserinde Altın Orda'ya da Mamlakat-i Uzbekî, yani Özbek devleti adıyla anmıştır²⁵. Ayrıca 14-15. yüzyıllarda Arapça ve Farsça yazılmış tarihi eserlerde, daha doğrusu Nasiriddin ibn el-Furat (1334 - 1404), El-Esedi (1377 - 1447), Nizamiddin Şami (15.yy.), Abdurazzak Semerkandi (1413 - 1482), Handamir (1475 - 1535), Muiniddin Natanzi (15.yy.) gibi tarihçiler de Deşt-i Kıpçak'ın doğu kısmında: Aral ve Hazar Denizi'nden Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine kadar, İtil ve Yayık Nehri'nin kuzey kıyılarından Balkaş Gölü ve Çu Havalisi'ne kadar ki hudutta varlıklarını sürdüren Türk-Moğol kabilelerini Özbek ismiyle anmışlardır²⁶.

23 Oral Nasirov, *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihe Halis Nezer)*, (Extremum Pres Neşriyatı, 2012), 326-327.

24 Mustafa Kafalı, "Özbek Han" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 34, (2007), 108.

25 A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, (Ankara: TTK Yayınları 2000), 53.

26 Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık (2017), 166.

22 Zeki Velidi Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, (İstanbul: Yağmur Yayınları,1977), 23-25.

Özbek adı bu şekilde Deşt-i Kıpçak'taki Altın Orda devletinin en önemli hükümdarlarından birinin adı ile özdeşleşmesine karşın, şu anki Özbekistan topraklarına gelmeden önce ve sonrasında Özbeklerin siyasi tarihi açısından iki isim daha ön plana çıkmaktadır. Bunlar Ebulhayr Han ve Şibani Hanlardır.

Şibaniler olarak bilinen hânedan adını, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Şeybân (Şiban) ismindeki oğlundan alır. Şibân 1241'de Macaristan'a yapılan sefer sırasında dikkat çekmiş, dönüşte Irgız, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölge kendisine yazlık; Arakum, Karakum, Siriderya, Çu ırmağı ve Sarısu boyları kışlık yurt olarak verilmiştir. Şibân'ın soyundan gelenler uzun süre bu bölgelerde hâkimiyetlerini devam ettirdikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen ve Tobolsk bölgelerine göç edip burada yaşayan kabileleri egemenlikleri altına almışlar, zaman zaman Türkistan'a seferler yapmışlardır. Bu soydan gelenlerin Batı Sibirya bölgesindeki ilk hanı Ebulhayr Han (1428-1468) olmuştur²⁷. Bu bölgede Özbek olarak anılan unsurları birleştirebilen ve Özbeklerin gücünü gerçek anlamda sağlayan Ebulhayr Han, Siriderya'nın kuzeyinde kalan Çağatay topraklarını ele geçirmekle kalmamış Maverâünnehir'e de müdahale ederek Timuroğullarının iç işlerine de karışmıştır. Ebulhayr'ın etrafında bulunan Kıyat, Mangıt, Uterçi, Nayman, Ugrış Nayman, Tubay, Taymas, Çet, Hitay, Barak, Uygur, Karluk, Kineges, Uşsun, Kurlavut, Yemçi, ve Minglere, Harezmi bölgesinin ele geçirilmesi sonrası Siriderya'nın kuzeyinde yaşayan Nayman, Uygur, Kongurat, Durmen, Tangut, Çımbay, Burkut, Uşsun, Kineges, Kuşçi boylarının da eklenmesi ile tüm Deşt-i Kıpçak bölgesine egemen olmuştur²⁸. Ebulhayr'ın sağladığı birlik uzun sürmemiş Özbek hanlığı dağılma emareleri göstermiştir. Z. Velidi Togan'ın; "*Özbek topluluğu 15. asrın son yarısında Özbek, Kazak, Mangıt - Nogay şeklinde tamamıyla üç gruba bölündü*"²⁹ ifadesinde anlattığı gelişme Özbeklerin bu dönemi ile ilgilidir. Günümüzde Kazak ve Özbek, Kırgız, Nogay, Başkirt boylarında aynı veya benzer uruğların varlığı ve bazı Özbek uruğlarında (Kongurat-Lakay- Tatar vb) şive olarak Kazak-Kırgız (Kıpçak) şivesine benzerliklerin de sebebi bu dönemler ile ilgilidir.

Özbek birliğinin yeniden ortaya çıkması ancak torunu Muhammed Şibani (1500-1510) sayesinde olmuştur³⁰. Şibani Han'ın ortaya çıktığı dönem Timurilerin dağılma dönemine denk geldiği için Şibani Han komutasında Özbek boyları Maverâünnehir bölgesine girerek kısa sürede yönetimi ele geçirmişlerdir. Böylece Maverâünnehir ve Harezmi bölgesinde Özbek adı resmi bağlamda ilk kez gözükmeye başlamıştır. Deşt-i Kıpçak Özbeklerinden Celayir, Arlat, Nayman, Saray, Uygur, Katagan, Durmen, Kineges, Kırk, Yüz, Bahrin Mangıt, Kongurat, Ming, Kuşçu, gibi boyların bir kısmı daha 14 ve 15. yüzyılda bu bölgelere gelmeye başlamışlardı. Fakat bunlar merkezi bir idareden yoksun olarak kendi boy adları ile yaşamaktaydılar. Altın Orda'nın mirası Türk Moğol kabilelerinin ilk defa Özbek uruğları adı altında bir han liderliğinde Maverâünnehir ve Harezmi bölgelerine gelişi Şibani Han ile olmuştur. Bu göçebe Özbeklerin ağırlıklı olarak Zerefşan vadisi ve ülkenin güney bölgelerinde etkileri daha fazla olup bu bölgelerde yerli ahali de Özbek adını ile anılmaya başlanmıştır³¹.

Şibani Han ile birlikte Türkistan coğrafyasında 1920 yılında Buhara Emirliği'nin Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesine kadar sürecek olan hanlıklar dönemi başlamış oldu. Bu dönemde başat güç olarak farklı isimler ile anılan Özbek boylarının siyasi varlığı söz konusu olmuştur. Şeybânî Han'ın dedesi Ebulhayr'a nisbetle Ebulhayrîler de denilenlerin yanında, Şeybân'ın soyundan gelen başka bir kol Arabşah b. Pûlâd'a nisbetle Arabşâhîler (Yâdigârîler) adıyla tanınmıştır. Ebulhayrîler 16. yüzyıl boyunca bugünkü Güney Kazakistan, Güney ve Doğu Özbekistan, Tacikistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm sürmüşler, Arabşâhîler 16. ve 17. yüzyıllarda zamanımızdaki Türkmenistan, Batı Özbekistan ve Aşağı Amuderya'ya hâkim olmuşlardır³². Bu bölgelere gelenler farklı hanedan ve uruğ adlarına rağmen Deşt-i Kıpçak'ta yaşadıkları ortak tarihi sürecin sonucu umumi isimleri haline gelen Özbek adıyla anılmışlardır.

Özbek hanedanların ön planda olduğu ve yaklaşık beş asır devam eden Hanlıklar döneminde Deşt-i

27 İsmail Türkoğlu, "Şeybaniler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 39, (2010), 45.

28 Nasırov, *Özbekler Seçeresi*, 333.

29 Togan, *Bugünkü Türk İli*, 36.

30 Jean-Paul, Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, (İstanbul: AD Yayıncılık, 1997), 203-204.

31 Ahmedali Askerov, *Ozbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, (Taşkent: Universitet Neşriyatı, 2007), 265-266; A.H. Haydarov. - O. Boriyev- A.A. Ashirov, *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, (Taşkent: Yangı Nashr, 2011), 60.

32 Türkoğlu "Şeybaniler", 46.

Kıpçak'tan gelen Özbek uruğları ile daha öncesinden burada yerleşik veya yarı göçebe halinde yaşayan Çiğil, Kanglı, Uz, Argun, Tuhsi, Yağma, Duğlat, Karluk, Halaç, Türkeş, Çığrak, Kıpçak, Oğuz, Barlas, Tarhan, Celayir, Tulkıçı, Dulday, Moğul, Sildus, Turay, Kıpçak, Arlat ve Tatar v.b.³³ adlarla anılan Türk ve Türkleşmiş Moğol boyları ile hiçbir boya mensup olmayıp öteden beri bu topraklarda yaşayıp Çağatay Han ve oğullarına nispetle Çağatay dili denilen edebi dile yakın bir lehçenin muhtelif şivelerini konuşan batı ve doğu Türkistan şehir ve kasabalarında oturan "*Kentli Türklerin*"³⁴ kaynaşması neticesinde Özbek halkı ortaya çıkmış, Özbek terimi 1924 sonrası siyasi ve milli bir anlam kazanarak bölgedeki Türklerin genel adına dönüşmüştür. Günümüzde Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın Özbekistan'a yakın sınır bölgelerinde 1924 yılında çizilen sınırların dışında kalmalarına rağmen Özbek olarak tanımlanan kalabalık toplulukların varlığı, özetlemeye çalışılan bu süreç ile ilgilidir.

Özbek boyları denilince ilk akla gelen "*92 Özbek boyu*" diye adlandırılan bilgidir. Fakat, farklı dönemlerde kaleme alınan eserlerde bu listenin benzerliği yanında boy adları bakımından tam anlamı ile yeknesaklığı söz konusu değildir. Özbekistan'da yayınlanan Yaşlık Dergisi'nde Molla Seyfeddin Aksikendi'nin Mecmuat'ül Tevarih, Nesefname, Avaz Muhammed'in Tuhfet'ül Tevarih-i Hani, Şakşınaslık Enstitüsü'nde 4330 numarayla kayıtlı el yazma, Kitmir kitabı ve Özbek boyları konusunda önemli isimlerden biri olan Rus araştırmacı A. Haraşhin'in yerel halk ile yaptığı görüşmeler ile tamamladığı çalışmanın, H. Daniyarov'un çalışmasından alınan bilgiler kullanılarak hazırlanan tabloda, 92 Özbek boyu ile ilgili bir liste hazırlanmıştır. Tabloda en erken eser olarak 16. yy kaydı düşülen Mecmuat'ül Tevarih'e, yakın dönem olarak da Haraşhin'e ait bilgilere yer verilmiştir³⁵.

Bu tabloya bakıldığında birçok boyun altı eserde de var olması yanı sıra, bir listede olan boyun başka bir listede yer almadığı görülmektedir. Bazen de diğerlerinde olmayıp sadece bir listede olan boyların da varlığı söz konusudur. Listelerdeki bütün boyların listesini vermek bu çalışmanın sınırlılıkları dışında olduğu için, tablo sadece konumuz ile ilgili olan Lakaylar ve Katagan boyları ile ilgili bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Katagan isminin ilk eser hariç hepsinde geçtiği, Lakay-

ların ise en son yer alan tabloda geçmesine karşın diğer eserlerde geçmediği görülmektedir.

3. Bir Özbek Uruğu olarak Lakaylar

Özbekistan Milli Ansiklopedisi'ne göre Lakaylar, Özbek halklarından biri olup, önceden ağırlıklı olarak Buhara Emirliği'nin Hisar ve Belcuvan Beglikleri sınırlarında, günümüzde ise Surhanderya vilayetinin Denov, Tacikistan'ın Samaniyan, Kafirnihan, Hisar ilçelerinde Haltan vilayetinin Korgantepe ve Kullap bölgelerinde ikamet etmektedirler. Ayrıca Afganistan'ın Bağlan, Kunduz, Bağlan ve Belh vilayetlerinde, Pakistan'ın Karaçi, Suudi Arabistan'ın Mekke, Medine, Türkiye'nin Antakya, (Ovakent), Şanlıurfa (Ceylanpınar) ve İstanbul'da (Zeytinburnu), İran'ın başkenti Tahran'ın Kızıl Hisar, Şiraz, Zayidan, Kirman, Kazvin ve Hurmuzgan vilayetlerinde yaşamaktadırlar. Tacikistan'daki sayılarının 500 bini diğer ülkelerdeki toplam nüfuslarının da 500 binin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Kunduz'daki Lakayların İbrahim Beg Lakay hadisesinden dolayı baskıdan korkarak kendilerini üst kimlikleri olan Özbek olarak tanımlamaları ve Afganistan'da Türklerin sayıları ile ilgili objektif bir çalışma yapılmadığı için Lakayların nüfusunun daha da fazla olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir³⁶.

Lakayların yaşadığı yerlerden bahsederken Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan'da yaşayanlar ile diğer ülkelerde yaşayanlar arasında bir farkın olduğunu da belirtmek gerekir. Yukarıda zikredilen ülkelerdeki Lakaylar bu toprakların yerli halkları iken, diğer ülkelerde yaşayanlar için aynı tabiri kullanmak mümkün değildir. Yakın dönemde Sovyetlerin Afganistan'ı işgali sonrası yaşanan siyasi olaylar neticesinde 1982 yılında Türkiye'ye Bakanlar Kurulu kararı ile getirilerek kendilerine vatandaşlık hakkı ve bazı ekonomik destekler verilen Afganistan Türkleri içindeki Lakaylar ile diğer ülkelere dağılanlar sayı olarak az olup, yaşadıkları ülkelere göçmen olarak yakın dönemde gitmişlerdir. Bu açıdan Lakaylar ile ilgili bir çalışma yaparken bir zamanlar tamamının Buhara Hanlığı'na bağlı olduğu topraklarda iken, günümüzde Afganistan, Özbekistan, Tacikistan gibi devletlerinin ortaya çıktığı ve Lakayların bu ülkelerin sınırdaş bölgelerinde yerli halk olarak yoğun olarak yaşadıklarının göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

33 Şaniyazov, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, 393-399.

34 Togan, *Bugünkü Türk İli*, 48

35 Yaşlık Curneli, 1997:39-43.

36 Özbekistan Milli Ansiklopediyası, "Lakaylar" (Taskent: 2013) 58-59; Nazarov vd. "Lakaylar ve Dilleri", 273; Nazarov, Sır Boyu).

Lakaylar Esenhoca, Badrahli, Bayram ve Törtaul gibi dört büyük uruğu vardır. 1920'li yıllara kadar Buhara emirliğinin Hisar beyliğinde yaşayan Lakayların Esenhoca ve Badrahli uruğu Hisar Lakayları, Balcuvan beyliğinde yaşayan Lakayların Bayram ve Törtaul uruğu Balcuvan Lakayları olarak adlandırılmaktadır³⁷. Günümüzde bu sınıflamaya bir de Katagan Lakaylarını eklemek kanımızca yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Zeki Velidi, Afganistan'daki Türk boyları ve Lakaylar ile ilgili Hintli Mir İzzetullah'ın, "*Ahval-i Sefer-i Buhara*" adlı eserini kaynak göstererek Kunduz vilayetini tamamen Katagan olarak göstermiştir. Ona göre Katagan uruğu Beş Kaban, Salcavut ve Tört Ata olmak üzere üç oymağa ayrılmaktadır. Beş Kaban oymağının da Lakay, Yangı Katagan, Kesmever, Kayan ve Manas adında beş arısı vardır³⁸. Günümüzde Afganistan'daki Lakaylar, Bağlan ve Kunduz vilayetlerinde çoğunlukta olmak üzere, Hilmend Vilayeti'nin Leşkerghah şehri etrafında, Tahhar vilayetinin İşkemiş, İmam Sahib ve Rustak, Kunduz'un, Alçın Damşah, Kaleçe, Aliabat, Tahhar'ın, Hoca Bahuidin, Bağlan'ın Hacıbabanazar, Pulhumri gibi yerleşimlerde yaşamaktadırlar³⁹.

Tacikistan ve Özbekistan bölgesindeki Esenhoca uruğu Kurdek, Narın, Aksarı, Otarçi, Özden, Tuyaçi, Kulbaççe, Mirzağul, Âlmiş, Malış, Kuntuv, Kulumbet gibi arılardan; Badrahli boyu Kızılbaş, Kelekey, Parça, Cunnus, Katte Mergen, Kiççi Mergen gibi arılardan; Bayram uruğu Tört Ata, Şakey, Davet, Çegene gibi uruğlardan; Törtaul uruğu ise Üçuvul, Süyündük, Burunduk, Çal ve Köse gibi⁴⁰ arılardan oluşmaktadır.

Lakayların etnik durumu ve tarihi süreçlerini yukarıda özetlemeye çalıştığımız Özbek Türklerinin etnik ve tarihi süreci içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Lakaylar yukarıda 92 Özbek boyu ile ilgili bahsi geçen listelerde ancak yakın dönemde yapılan tabloda kendine yer bulabilmektedirler. Lakaylar ile ilgili olduğu düşünülen Katagan isminin aynı listede yer alması bu iki boyun birbirinden bağımsız boylar gibi anlaşılmasına sebep olsa da, Zeki Velidi Togan'ın Afgan Türkistan'ındaki Özbek aşiretleri hakkında 19. asır başlarında Hindistanlı Mir İzatullah tarafından tertip edilen bir listeden hareketle, Lakay-

ları, Katagan uruğunun alt kolu olarak göstermesi⁴¹, bu iki boyun ayrı boylar olamayacağı ya da Lakayların, Katagan boyundan ayrılarak zamanla farklı bir isim aldığı ihtimalini düşünmemize sebep olmaktadır. En azından Afgan bölgesindeki Lakaylar için böyle bir durumun olduğu düşünülebilir.

Güney Türkistan, Afganistan'ın kuzey vilayetlerini içeren bölgeyi kapsamaktadır. Afganistan'daki Türklerin de büyük çoğunluğu Afgan Türkistan'ı ya da kısaca Türkistan denilen bu bölgede yaşamaktadırlar. Resmi düzlemde olmasa da halk arasında Türkistan zemin ve Semti Şemal olarak da bilinen bu bölge, kendi içinde Türkistan ve Katagan olmak üzere ikiye ayrılır. Özbek boylarının bir adı olan Katagan, ülkenin Tacikistan ile de sınır olan kuzey doğusuna denk gelmektedir⁴². Türkistan bölgesinde Fayrap, Cüzcan, Seripul, Belh ve Semengan adlı şehirler bulunurken, Katagan bölgesinde Bağlan, Kunduz, Tahhar ve Bedeşşan vilayetleri bulunmaktadır. Bu bölgede resmi bir kayıt olmasa da yaklaşık 8 milyon civarında Türk yaşamakta olup büyük bir çoğunluğu Özbek boyuna mensuptur⁴³. Lakaylar ile de ilgisi olan Katagan isminin Özbekler dışında bu bölge ile coğrafi olarak yakınlığı olmayan Nogay, Kazak ve Kırgızlarda da geçmesi⁴⁴ Özbeklerin oluşumunda Deşt-i Kıpçak bölgesindeki gelişmelere bağlanabilir.

Özbeklerin bu bölgedeki tarihlerinin başlangıcı na bakıldığında Şibani Han ve kurmuş olduğu Buhara Hanlığı öne çıkmaktadır. Şibani Han'ın Timur topraklarını ele geçirmesi sonrası kurulan Buhara Hanlığı, Mangıtlar döneminde Buhara Emirliği olarak tanınmaktadır. Daha öncesinden de Türklerin yaşadığı Güney Türkistan'da Özbek fetihleri Şibani Han döneminde başlamıştır. Timurluların son kalesi Herat'ı 1507 yılında ele geçirmeden önce Amu Derya nehrini geçerek kuşatıp ele geçirmediği Belh şehrinin 1506'da ele geçirilmesi ile bölgede takriben iki asır sürecek Özbek hâkimiyeti de başlamıştır. Şibani Han bu bölgeye ikinci oğlu Hürrem Şah Sultan'ı atamıştır. Şibani'nin 1510 yılında Şah İsmâ-

41 Togan, *Bugünkü Türk İli*, s. 45.

42 Fevzi Firuz, "Afganistan'da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma", *Batman University Journal of Life Sciences*, Vol. 1 Number 1. (2012), 551; , Mehmet Seyfettin EROL vd, "Afganistan Özbekleri", *Avrasya Dosyası* 3(Sonbahar), (2001), 106.

43 Nazarov, *Afganistan Özbekleri*, 7.

44 Arzu Akpunar, "Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)* Cilt 03, Sayı 02. (2008), 35.

37 Nazarov vd, "Lakaylar ve Dilleri" 278.

38 Togan, *Bugünkü Türk İli*, 45.

39 Nasriddin Nazarov, *Afganistan Özbekleri*, (Taşkent 2011), 15-16.

40 Nazarov vd, "Lakaylar ve Dilleri"278.

il'e yenilip ölümü ile hâkimiyet bir süre Safevilerin eline geçmiştir. Fakat kısa süre sonra Özbeklerin bölgeye akınları tekrar başlamış, 1526 yılından itibaren Buhara Hanlığı'nın Semerkand, Buhara ve Taşkent'ten sonra dördüncü ana yönetim bölgesi Belh şehri olmuştur⁴⁵.

Buhara Hanlığı'nın tarihinde Amu Derya'nın güneyinde kalan Belh bölgesi farklı bir tarihi seyir ve özelliğe sahip olmuştur. Özbeklerin ve Lakayların yaşadığı günümüz Tacikistan topraklarından daha erken bir dönemde yabancı işgale uğramıştır. İşgal öncesi Buhara Hanlığı'nın bir parçası olan bu bölgede, Gubarın değişine göre, merkezi yönetimin gücüne göre ona tabi merkezi idarenin olmadığı bir yapı oluşmuştur. Buhara Hanlığı'nda yaşanan gerileme sonrası Kandahar'da kurulan Abdali (Dürrani) devleti bu coğrafyayı ele geçirmiştir. 1749 yılına kadar, Özbekler boyları Cüzcan, Belh, Faryab, Meymene, Tahhar ve diğer vilayetlere yerleşerek, zamanla bölgenin yerli halkına dönüşmüşlerdi⁴⁶. Siyaseten de tam olarak Afgan devletinin hâkimiyetinde olmayıp mahalli idareler şeklinde varlıklarını uzun süre devam ettirmişleridir. Bu mahalli idareler içinde en güçlüsü Kunduz Beyliği olup 19 asrın ilk çeyreğinde Kabil ile elçilik düzeyinde ilişkiler kurmuştur. 1850'li yıllarda Afgan Şahı Dostmuhammed Han (1826-1863) döneminde kendi içinde birlikten yoksun olarak yaşayan bu Özbek begliklerini birer birer ele geçirilerek tamamıyla Kabil yönetimine bağlamıştır. Abdurrahman Han döneminde (1880-1901) bu bölgelere Peştunlar yerleştirilip, Özbeklerin başka bölgelere sürgün edilmesi ayaklanmalara sebep olsa da bir neticeye ulaşmamıştır⁴⁷. 1921 yılının Ağustos ayında başkent Kabil'i ele geçirerek yönetimi tamamen ele geçiren Taliban yönetiminin ilk uygulamalarından biri General Abdurresit Dostum'un gayretleri ile resmiyet kazanan Özbekçe'nin resmi statüsünün ortadan kaldırılması olmuştur. İktidarını pekiştirmesi sonrası Türkler ile meskûn kuzey bölgelerine gayri hukuki bir uygulama ile geçmekteki Peştun hükümetleri gibi Peştun aşiretlerini yerleştirmeye başlanmıştır. Bu durum bölgedeki Türk varlığı için olumsuz bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

45 Muhammed Bilal Çelik, "Buhara Hanlığı ve Afganistan", *Akademik Bakış*, Cilt 13, sayı 26, Yaz, (2020), 330-332.

46 Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afghanistan Der Mesir-i Tarih*, (Afganistan: Devlet-i Matba-i Kabil, 1967), 276.

47 Nazarov "Some Historical Aspects of Development of Uzbek Ethnos in The Afghanistan", 409.

Sonuç

Türkistan coğrafyasındaki cumhuriyetler Sovyetlerin yıkılması sonrası bağımsız devlet ve kimlikler olarak dünyadaki siyasi arenada kendilerine yer bulmuşlardır. Bu durum Türkistan cumhuriyetlerinin mevcut kimliklerinin varlığını yadsınamaz bir gerçekliğe kavuşturmuştur. Önümüzdeki süreçte bu devletlerin uluslaşma süreçlerini sağlıklı şekilde tamamlamaları siyasi istikrarları için hayati önem arz etmektedir. Aksi takdirde etnik çatışma ve ayrışma tuzağına düşerek kendi ve bölgeleri için istikrarsızlık kaynağına dönüşme ihtimalleri güçlenecektir. Bu devletlerin terkinde ortak boyların olması ortak kültür ve tarih bilinci geliştirmede olumlu argümanlar olarak değerlendirilmelidir. Aksi takdirde Türkistan coğrafyasında uluslaşma sürecinin önündeki engellerden biri olan boyculuk veya uruçculuk aidiyetleri güçlenecektir. Bölgede istikrarı bozacak bu iç çatışma kaynağı, bölge ülkelerinin birbirlerine karşı tutumunu da olumsuz etkileyecek ve beraber iş yapabilme kabiliyetlerinin gelişmesine engel olacaktır. Tarihsel sebeplerden dolayı diğer bölge devletlerin hepsi ile daha fazla ortak paydası bulunan Özbeklerin etnik kimliklerinin oluşum sürecinin iyi anlaşılması, bölge ülkelerinin de kimlik gelişiminin iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu durum ortak bilinci geliştirdiği için Sovyetler tarafından unutturulan ortak tarih ve ortak kültür gerçeğini ön plana taşıyacaktır.

Günümüzde Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan'ın kuzey vilayetlerinde yaşayan Lakaylar, gerek tarihi süreçleri gerekse dil özellikleri bakımından Özbek Türklerini oluşturan uruçlardan biri olarak karşımıza çıksalar da diğer Türk devletlerinin terkinde de yer almaktadırlar. Kendi içinde farklı alt gruplara ayrılan Lakaylar günümüzde coğrafi yer adı bakımından Belcuvan ve Hisar Lakayları olarak adlandırılmaktadırlar. Bu sınıflamaya ek olarak, coğrafi açıdan Afgan sınırlarında kalan Lakaylara "Katagan Lakayları" adıyla bir sınıflama eklenebilir. Özbek boyları içinde zikredilen Katagan'dan adını alan bu bölge coğrafi olarak diğer bölgelere yakınlık göstermektedir. Lakayların büyük bir çoğunluğu Tacikistan'ın Hisar, Kulap, Korgantepe isimli yerleşim yerlerinde yaşasa da, Özbekistan'ın Surhanderya ilinin Denov ilçesi ve Afganistan'ın Katagan bölgesinde de yaşamaktadırlar. Bir zamanlar Buhara Emirliği'ne bağlı olan ve coğrafi olarak bir birlerine yakın olan bu bölgede yoğunluk göstermelerinin tarihi arka planını da, Özbeklerin Deşt-i Kıpçak'tan gelerek şu

an yaşadıkları topraklara yerleşme sürecinde aramak gerekir.

Tarihi kaynaklarda yakın dönemde adından bahsedilen Lakaylar 92 Özbek boyu içinde gösterilseler de erken tarihli listelerde değil de günümüze en yakın tarihli listede kendine yer bulmaktadır. Fakat özellikle günümüz Afganistan sınırlarında kalan kısmının Katagan boyu ile ilişkilendirilmesi Lakayların onların bir alt kolu olarak ortaya çıktığı ihtimalini gündeme getirmektedir. Özbekistan'da Sovyet öncesi ve sonrası ulus devlet inşa etme sürecinde Özbeklerin Deşt-i Kıpçak bölgesinden geliş süreçleri göz ardı edilerek açıklanmaya çalışıldığından Lakaylar ile ilgili, Özbek kimliği içinde Etnografik bir grup mu? Yoksa etnik bir grup mu? Sorusu tam olarak cevaplandırılmamaktadır. Çünkü Özbeklerin dahil olduğu Türk kimliği dikkate alındığında Özbek kimliği, Lakayların Özbek kimliği içindeki konumuna yerleşmektedir.

Ulus devlet inşa etme sürecinde Sovyet dönemi Etnogenez çalışmaları toprağa dayalı bir kimlik inşa etme gayretleri ile birleşince Özbeklerin oluşumu tarih öncesi dönemlere götürülerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu durumda henüz Özbek kavramı yok iken yaşamış olan tarihi şahsiyetlerin Özbekistan milli kahramanları olarak kabul edilmesi gibi bazı tutarsızlıkları ortaya çıkarmaktadır. Oysa ki Lakayların da Özbek kimliğine dahil oldukları Deşt-i Kıpçak'tan gelmeye başladıkları süreçte Maveranünehir bölgesine gelen göçebe Özbek boyları ile asırlardır buralarda yaşayan yerleşik veya göçebe Türk unsurlarının kaynaşmasından ortaya çıktığını ve bu süreçte bir çok Özbek boyunun kendine yer bulabildiğini unutmamak gerekir. Lakaylar da bu sürecin sonucunda bu isimle ortaya çıkmışlardır. Özbek kimliği de sadece günümüzde resmi olarak çizilen sınırların çok ötesinde bir coğrafyada yaşayan boyların bileşkesinden oluşmaktadır. Bazı boy isimlerinin farklı coğrafyaları sahiplenen Kazak, Kırgız ve Özbek boylarının içinde yer alması mevcut coğrafyadan bağımsız ortak tarih ve ortak köken ile ilgilidir. Bu gerçek göz ardı edildiğinde, Göktürkler ile siyasi açıdan mücadele eden ve daha sonra Seyhun'un aşağı bölgelerine, oradan da Anadolu'ya kadar gelerek bu coğrafyalarda farklı isimlerle devletler kuran ve günümüzde Göktürklerin mirası Türk kimliği ile bir zamanlar Bizans toprakları olan Anadolu'da devlet sahibi olup tarihi ve etnik köklerini Asya Hun devletine bağlayan Oğuz Türklerinin (Türkiye) durumunu nasıl izah edebiliriz? Benzer bir anlayış

Türkistan cumhuriyetlerinin ulus kimlik süreçlerinde de dikkate alınmalıdır. Mevcut Özbek Kazak, Kırgız gibi günümüzde resmi statü kazanan kimlikler yanında, Türkistan coğrafyasına adını veren üst kimlik etrafında ortak bir bilincin güçlenmesi boyculuk veya uruçculuk esaslı çatışmalara engel olacaktır.

Kaynakça

1. Kitaplar

- Ashirov, Adhamjon. *Etnologiya*, Tashkent: Yangı Nashr, 2014.
- Askerov, Ahmedali. *Ozbek Halkının Etnogenez ve Etnik Tarihi*, Taşkent: Universitet Neşriyatı, 2007.
- Burnes, Alexander. *Travels Into Bokhara Vol. I*, London: Printed By A. Spottiswood, 1834.
- Gubar, Mir Gulam Muhammed. *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Afganistan: Devlet-i Matba-i Kabil, 1967.
- Haydarov, A.H. - O. Boriyev- A.A. Ashirov. *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenez ve Etnik Tarihi*, Taşkent: Yangı Nashr, 2011.
- Hayit, Baymirza. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.
- Nasırov, Oral. *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihçe Halis Nezer)*, Taşkent: Extremum Pres Neşriyatı, 2012.
- Nazarov Nasriddin, *Afganistan Özbekleri*, Taşkent 2011.
- Nazarov, Nasriddin. *Lakaylar; Dialektologiya ve Frazzeologiya*, Taşkent 2010.
- Özbekistan Milli Ansiklopediyası, "Lakay Maddesi"*, Taşkent: Devlet İlimi Neşriyatı, 2013.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, İstanbul: AD Yayıncılık, 1997.
- Roy, Oliver. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. M. Morali, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Şaniyazov, Kerim. *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Taşkent: Şark Neşriyatı, 2001.
- Togan, Zeki Velidi. *Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Endurun Yayınları. 1981.
- Togan, Zeki Velidi. *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1977.
- Yakubovskiy, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

2. Makaleler

- Akpınar, Arzu. "Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)* 3/2 (2018), 29-44.
- Çelik, Muhammed Bilal. "Buhara Hanlığı ve Afganistan", *Akademik Bakış*, 13/26 (2020), 327-354.

- Erol, Mehmet Seyfettin ve Fazıl Ahmet Burget. "Afganistan Özbekleri", *Avrasya Dosyası* 3, Sonbahar (2001), 781-800.
- Firuz, Fevzi. "Afganistan'da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma", *Batman University Journal of Life Sciences*, 1/1 (2012), 549-553.
- Gürbüz, Yunus Emre. "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/2 (2019), 277-301.
- Joldoshov, Altynbek. "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar", *OAKA*, 8/15 (2013), 101-133.
- Joldoshov, Altynbek. "Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar", *OAKA*, 8/15 (2013), 101-133.
- Kafalı, Mustafa. "Özbek Han" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, 34 (2007), 107-109.
- Kamalova, Zebiniso. "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, 1/2 (2017), 160-173.
- Karatayev, Olcobay. "Kırgızlar ve Lakayların Etnik İlişkileri", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2016), 104-117.
- Köksal, Pınar. "Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma" *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 21 (2020), 21-52.
- Nazarov, Nasriddin - Ercan Petek - Serdar Dağıstan. "Lakaylar ve Dilleri" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4 (2019), 269-288.
- Nazarov, Nasriddin. "Some Historical Aspects of Development of Uzbek Ethnos in The Afghanistan", *International Scientific Journal Theoretical and Applied Science*, 11/79 (2019), 407-411.
- Özbekistan Milli Ansiklopediyası (2013), "Lakay Maddesi", Taşkent: Devlet İlmi Neşriyatı.
- Özdemir, Hakan. "Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/ 1 (2012), 39-59.
- Türkoğlu, İsmail. "Şeybaniler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, 39 (2010), 45-47.

3. Bildiriler

- Hatunoğlu, Nurettin. "Buhara Ahbarı Gazetesine Göre Türkiye Milli Mücadelesinin Buhara'daki Yansımaları", *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014)*, 547-568, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

4. Tezler

- Khairmukhanmedov, Nurbek. *Ulus-Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

5. İnternet Yayınları

- Nazarov, Nasriddin. Lakayler Degen Kimler?, *Sır Boyu*, Erişim 15 Ekim 2023, <https://old.syrboyi.kz/negizgi-news/12624-laaylar-degen-kmdr-.html>.

İSLAMOFOBİ OLUŞUMUNDA İSLAM DÜNYASININ SORUMLULUĞU ÜZERİNE ÖZ ELEŞTİREL YAKLAŞIM

Ali GÜR*

Özet

İslamofobi oluşumunda Batı dünyasının önemli rolü olduğu tartışmasız bir gerçektir. Ancak Batı'ya bu alt yapı malzemelerini verenin Müslümanlar olduğu ve bunun irdelenmesinin gerektiği de açıktır. Çalışmalarda genellikle Batı, Müslümanları suçlar-ken; İslam dünyası da Batı'yı suçlayarak İslam'a olumsuz bakışı üzerinden değerlendirmeler yapmaktadır. İslam dünyasının her şeyden önce başkalarını suçlayarak sorumluluğu üzerinden atmak kolaycılığına kaçmak yerine sorunlarla yüzleşmesi ve özeleştiri yaparak bir imaj restorasyonuna gitmesi gerekir. Literatüre dayalı yapılan bu çalışmada, Batı'da İslamofobi'nin İslam dünyasına bakan yönü ve Müslümanların sorumluluğu öz eleştirel bir yaklaşımla irdelenerek çözüm önerileri sunulmaya çalışıldı. İslamofobi oluşumunda İslam dünyası açısından bazı temel sorunlar şunlardır: kişi veya kurumların kutsallaştırılması; taassup, cehalet ve din istismarı; İslam'ın maziye hapsedilerek yenilenmeye kapatılması; vahiy ve akıl birlikteliğinin kaybedilmesi; evrensel bir ahlak anlayışının üretilmemesi; İslami cihad adına sergilenen bombalama ve infaz görüntüleri; adet ve geleneklerin din olarak sunulması; kadının değersizleştirilmesi ve şiddet; hak ihlalleri ve düşünce özgürlüğü sorunları; güven, adalet, ehliyet, liyakatin kaybolması. Sıraladığımız öz eleştiri başlıklarının ve mücadele yöntemlerinin başka çalışmalarla da farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi İslam dünyasına yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Medeniyetler Çatışması, İslamofobi, Anti-İslamizm, Öz Eleştiri.

A SELF-CRITICAL APPROACH ON THE RESPONSIBILITY OF THE ISLAMIC WORLD IN THE FORMATION OF ISLAMOPHOBIA

Abstract

It is an undisputed fact that the Western world has an important role in the formation of Islamophobia. However, it is clear that it was Muslims who gave these infrastructure materials to the West and this needs to be examined. In studies, the West generally blames Muslims; The Islamic world also makes evaluations based on its negative view of Islam, blaming the West. First of all, the Islamic world needs to face the problems and go for an image restoration by self-criticism, instead of escaping the responsibility by blaming others. In this study based on literature, the aspect of Islamophobia in the West towards the Islamic world and the responsibility of Muslims were examined with a self-critical approach, and solution suggestions were tried to be offered. Some basic problems for the Islamic world in the formation of Islamophobia are the sanctification of persons or institutions; bigotry, ignorance, and abuse of religion; Islam is imprisoned in the past and closed to renewal; loss of unity of revelation and reason; failure to produce a universal understanding of morality; Images of bombings and executions displayed in the name of Islamic jihad; presentation of customs and traditions as religion; devaluation of women and violence; rights violations and freedom of thought issues; Loss of trust, justice, competence and merit. Evaluating the self-criticism topics and struggle methods we have listed from different perspectives with other studies will be a guide for the Islamic world.

Keywords: History of Islamic Sects, Clash of Civilizations, Islamophobia, Anti-Islamism, Self-Criticism

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi.; Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, aligur1970@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9680-6268

Extended Abstract

It is an undisputed fact that the Western world has an important role in the formation of Islamophobia. However, it was Muslims who gave these infrastructure materials to the West and this needs to be examined. Therefore, to understand Islamophobia, the behavior of both Westerners and Muslims should be evaluated together, avoiding a reductionist logic. The responsibilities of Muslims have not been mentioned much in the studies coming out of the Islamic geography.

Our real problem socially is not criticism, but our inability to criticize ourselves. Because it is easy to criticize others and pass the blame on them. Self-criticism skills and courage are also important components of the capacity for tolerance and understanding. We are aware that self-criticism is hard to tolerate and hurtful. Therefore, we will try to pay attention to these principles as much as possible in our self-criticisms on Islamophobia.

In this study based on literature, the aspect of Islamophobia in the West towards the Islamic world and the responsibility of Muslims were examined with a self-critical approach, and solution suggestions were tried to be offered.

Some basic problems for the Islamic world in the formation of Islamophobia are as follows: Moving away from the essence of Islam; sanctification of persons or institutions; bigotry, ignorance, and abuse of religion; Islam is imprisoned in the past and closed to renewal; failure to produce a universal understanding of morality; Images of bombings and executions displayed in the name of Islamic jihad; presentation of customs and traditions as religion; devaluation of women and violence; loss of trust, justice, competence, merit; It is known for corruption, nepotism and nepotism.

Self-criticism by Muslims, who have the irresponsibility to absolve themselves of responsibility by constantly blaming the West, will contribute to their strategies to combat Islamophobia. Is the West putting pressure on Muslims to deceive each other and covet each other's lives and property? Is the West forcing Muslims who are addressed to the verse "Be upright as you are commanded" (Quran, Hud 11:112) to lie? Why does the West apply the universal moral norms of Islam while the Islamic world does the opposite? How come the believers of a religion that wages war on ignorance and bigotry are condemned to such darkness of bigotry and ignorance? In the context of strict traditions, domestic violence and honor killings are legitimized by which religious commandments and concepts? Why do immigrants risk their lives to go to the West rather than to Islamic countries? How can the believers of a prophet who said, "I was sent to perfect good morals" (Hadith, Ibn Hanbel, II, p. 381) get caught up in such a vortex of moral corruption?

The main topics that we have listed, which suggest that Muslims may be responsible for the formation of Islamophobia, are the main reasons why the Islamic world has become static and even backward. If these can be corrected, there will be no such problem as Islamophobia. Evaluating the self-criticism topics and struggle methods that we have listed comprehensively in other studies from different perspectives will be a guide for the Islamic world.

Giriş

En açık şekliyle İslam karşıtlığı ve nefreti olarak tanımlanabilecek İslamofobi, Batı'nın kendi İslam algısının bir yansıması olarak gelişmiştir. Bu bakış açısıyla oryantalizm, medeniyetler çatışması, medyanın oluşturduğu algı veya göçmenlik, yabancı düşmanlığı, uyum problemleri, şiddet, terör gibi gerekçeler Batılıların ön yargularını meşrulaştırmak için sığındığı bahaneler olarak kabul edilebilir.¹ Hatta Max Blumenthal², 11 Eylül travmasından sonra oluşan Müslüman karşıtlığının kendiliğinden gelişmediğini, aksine sağ kanat aktivist-

leri tarafından koordine edilen uzun süreli bir kampanyanın sonucu olduğunu açıkça dile getirmiştir.

İslam konusunda ön yargılı olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa'da siyasi erk ve medyanın türettiği bir mit olarak "*İslami tehdit*" 11 Eylül sonrası süreçte devamlı gündemde tutulmaktadır.³ Böylece ürettiği şiddet ve terör imajı üzerinden Batı toplumunu genelde Müslümanlara özelde ise aslında İslam'a karşı kıskırtmaktadır. Amaç da terör ve İslam sözcüklerini sürekli beraber kullanarak Hristiyan Batı gözünde İslâm'la korkuyu özdeşleştirmektir. Özellikle 11 Eylül sonrası Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ve ABD'de yurt içi güvenlikle ilgili alınan tedbirlerin meşru sınırları aşarak kasıtlı bir şekilde birtakım olaylara zemin hazırlan-

1 Hüsnü Ezber Bodur, "Batı'da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslamofobi (Çatışmacı Sosyolojik Perspektif)", *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 72.

2 Max Blumenthal, "The Great Islamophobic Crusade", *CBS News* (2010), 10.

3 John L Esposito, *İslam tehdidi efsanesi*, çev. Ömer Baldık vd. (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002).

dığını ve daha sonra meydana gelen olayların “İslami terörizm” şeklinde sunulduğunu unutmamak gerekir.⁴

Kendisini haklı, diğerini öteki olarak etiketleyip sorunların karşı taraf üzerinden analiz edilmeye çalışılması hem Hristiyan Batı hem de Müslüman Doğu açısından bir nevi sorumluluktan kurtulmaya çalışma kolaylığıdır. Günümüzde hakim güç olarak her alanda hegemonyasını kurmaya çalışan Batı'nın kendisini ve yaptıklarını meşrulaştırmak adına öncelikle kendi toplumunun daha sonra da geniş coğrafyaların zihin dünyasını etki altına almak için farklı alanlarda çalışmalar yürüttüğü bilinmektedir. ABD başta olmak üzere Batı dünyası, yaptığı sistematik saha çalışmaları ile öncelikli stratejik hedeflerini belirlemekte ve daha sonra bu hedeflerini gerçekleştirmek için de tarihsel referanslarını güncelleyerek yeni kavramlar üretmektedir. Bu kavramları oluştururken belirli bir mantık kurgusuna göre hareket etmekte ve bu kavramları temellendirmek için de ya sahadaki uygulamaları örnekletmekte ya da bizzat kendisi sahada uygulama örnekleri oluşturabilmektedir. Öncelikle raporlarda ve arkasından da akademik çalışmalarda bu kavramları kullanmaktadır. Daha sonra bunları iletişim kanalları ile yaygınlaştırarak bilimsel bir gerçeklik savıyla hafızalara yerleşimini sağlamaktadır. İslamofobi de bu kavramlardan biridir. Korkunun işlenip, algının yönetilmesinde medya önemli rol üstlenmektedir. Zira medya, İslam düşmanlığını “korku” ve “manipüle edilmiş yorumlar” olmak üzere iki şekilde gündeme taşımakta⁵ ve yapay gündemlerle bu korkunun sürekli canlı kalmasını sağlamaktadır.⁶ Ne düşünüleceğini söylemede yeterince başarılı olmasa da medyanın ne hakkında düşünüleceğini söylemede son derece başarılı olduğunu dile getiren Bernard Cohen'in ifadesi, İslamofobi'nin sürekli gündemde tutulmasının amacını izah eder niteliktedir.⁷

Bu açıdan bakıldığında İslamofobi, Batı toplumları için bir taraftan İslam dünyasındaki işgalleri ve sömürü hareketlerini meşrulaştırma fonksiyonu görürken diğer taraftan da Batı ülkelerindeki Müslümanları

ötekileştirerek düşmanlaştırmaktadır. Ancak Batı, İslamofobi oluşumunda kullandığı alt yapı malzemelerini de yine Müslümanların eylem ve söylemleri üzerinden şekillendirmektedirler. Bu yüzden de Kirman, Müslümanların kendi içlerinde ve dışarıya karşı iletişim ve/veya iletişimsizlik sorunu yaşadıklarını, kendilerini temsil noktasında yeterince başarılı olamadıklarını dile getirmiş ve İslamofobi konusunda Müslümanların çok da masum sayılmayacağını vurgulamıştır.⁸

Amerikalı iki akademisyenin yaptığı 2018 “İslâmîlik Endeksi” nde ilk sırayı Yeni Zelanda alırken ilk 44'te Müslüman nüfusu çoğunlukta olan hiçbir ülkenin bulunmaması⁹ İslam dünyasında çok ciddi sorunlar yaşandığını ve İslam dünyasının öz eleştiri yapması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Washington merkezli PEW Araştırma Merkezi'nin “Batılılar ve Müslümanlar Birbirlerini Nasıl Görüyorlar” araştırmasında; Türkiye, Lübnan, Mısır, Ürdün, Pakistan, Endonezya, Filistin, Fransa, Almanya, İspanya, İngiltere, ABD ve Rusya'nın dahil edildiği ülkelerden 14.000 kişiyle yapılan anket sonuçlarına göre her iki taraftan da kaynaklanan sorunların olduğu görülmüştür. Müslümanların çoğunluğuna göre Batılılar egoist, görgüsüz, ahlaksız, şiddet yanlısı ve fanatik olarak görülürken; Batıların çoğunluğuna göre ise Müslümanlar bağnaz, hoşgörüsüz ve şiddet yanlısı olarak tanımlanmıştır.¹⁰

Batı'nın önyargılarına yönelik düşünceler bir kenara bırakılacak olursa asıl konu, Müslümanların Batı'nın elini güçlendiren ancak İslam'ın ruhuyla da bağdaşmayan sahadaki eylem ve söylemlerinin göz ardı edilmesidir. Zira Batı her ne kadar önyargılı olsa da sahada yeterli malzeme bulunmadığı takdirde bir süre sonra stratejiler çökecek ve kavramları silinip gidecektir. Bir taraftan İslam coğrafyasındaki kendisini tek hakikat görme üzerinden ötekini tekfirciliğe varan fikri dağınıklık ve radikalizme savrulmuşluk diğer taraftan çok sayıda sivil masumların da ölümüne yol açan canlı

4 Ejder Okumuş, “Küresel Durum Problemi, Evrensel Barış ve İslam”, (Uluslararası Din ve Dünya Barışı Sempozyumu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007).

5 Hossam Shaker, “Will Europe Surrender to Selective Discrimination?”, *Arches Quarterly: Islamophobia and Anti Muslim Hatred: Causes & Remedies* 4/7 (2010), 87.

6 Suphi Ertaş, *İslamofobi* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2017), 13.

7 Erkan Yüksel, *Medyanın Gündem Belirleme Gücü* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001), 24.

8 Mehmet Ali Kirman, “İslamofobi Üzerine Söyleşi”, *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 198.

9 Enis Günaydın, “2018 İslamilik Endeksi: Yeni Zelanda Birinci, Türkiye 95'inci Sırada”, <https://tr.euronews.com/2019/05/19/2018-islamilik-endeksi-yeni-zelanda-birinci-turkiye-95-inci-ilk-40-ta-musulman-ulke-yok> (2019).

10 PEW Research Center, “Müslümanlarla Batılılar Birbirini Sevmiyor” (<https://www.bloomberght.com/haberler/haber/926893-pew-musulmanlarla-batililar-birbirini-sevmiyor>, 2011).

bombalar ve kameralar önünde sivillerin kafasını kesmeye varan şiddet ve terör eylemleri oluşurken Müslümanların yeterince seslerini yükseltmemeleri ve öz eleştiri yapmamaları sorunun büyümesine ve daha kaotik bir hal almasına yol açmaktadır. Tüm bunlar olurken “ben ne yapıyorum?” gibi öz eleştirel sorgulamalar yapılmadığı ve sadece ötekinin yaptıkları sorgulandığı için İslam dünyasındaki aşırılıklar ve savrulmalar devam etmekte ve İslamofobi gibi konulara sürekli alt yapı malzemesi oluşturmaktadır.

İslamofobi günlük siyasetin bir parçası haline geldikçe, Batı’da İslamofobi’ye yönelik akademik çalışmalar da hız kazanmıştır.¹¹ Türkiye’de de özellikle 2015’ten itibaren İslamofobi’ye dair çalışmalar yayınlanmaya başlamakla birlikte yeterli ilginin gösterildiği söylenemez.¹²

İslamofobi’ye yol açan faktörler ve süreçler detaylı değerlendirildiğinde; Batılılardan ve Müslümanların bizzat kendisinden kaynaklı olmak üzere iki ana başlıkta ele alınması mümkündür. İslam’dan ve Müslümanlardan bağımsız olarak İslam’ın algılanmasından kaynaklanan ‘Batılı-dışsal’ sebepleri, İslam ve Hristiyanlık arasındaki tarihsel teolojik tartışmalar¹³, oryantalizm, siyaset/medya ve Avrupa’nın önyargıları sonucu gelişen ayrımcılık, dışlama, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, İslam düşmanlığı gibi nedenleri gösterebiliriz.¹⁴ Bu dışsal nedenler uzun zamandır detaylı bir şekilde ele alınırken, ‘Doğulu-içsel’ sebepler yeterince ele alınmamıştır. Bu yüzden İslamofobi’nin anlaşılabilmesi açısından indirgemeci bir mantıktan uzak durarak hem Batı’nın hem de İslam dünyasının davranışlarının birlikte değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.¹⁵ Yapılan alanyazın taramalarında İslamofobi oluşumu açısından İslam dünyasının kendisine yönelik öz eleştirel yaklaşımı üzerine kapsamlı çalışmaya rastlanılamamıştır.

Ancak Aydemir¹⁶ “İslamofobi Karşısında Müslümanların Sorumluluğu (Öz Eleştirel Bir Kimlik ve Kişilik Sorgulaması)” başlıklı makalesinde Müslümanların savunmacı değerlendirmeleri bir yana bırakarak öz eleştiri yapılarının yanı sıra “evrensel insani değerler” ve hukuk sınırları içinde çözüm arama bilinci kazanmaları gerektiği önerilerini yapmış ancak öz eleştiri açısından detaya girmemiştir. Diğer yandan Yanmış da¹⁷ “Müslüman Ahlakı Üretmeyen İslamofobi Üretir” başlıklı makalesinde İslam toplumunun kendi içsel sorunlarını kısmen ele almıştır. Bu yüzden bu çalışmanın hem alandaki bu boşluğu doldurabileceği hem de farkındalık oluşturacağı ve çözüm önerileri sunarak alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bireylerin ve toplumların gelişmesi açısından öz eleştiri önemli bir fırsattır. Yanlışları algılama, düzeltme, daha iyisini yapabilme ve yapılanları kontrol/takip edebilme fırsatları sunmaktadır.¹⁸ Öz eleştiri yapan birey/toplum benmerkezcilikten ve taassuptan uzaklaşır. İçerisinde şüphecilik, kanıt, varsayım, sebep sonucu barındıran öz eleştiri aynı zamanda aklın işlevsellik kazanmasına da katkı sağlar.¹⁹ Daha da önemlisi öz eleştiri, bireyi eylemlerin bilinçli bir uygulayıcısı seviyesine yükseltir ve “hoşgörü” erdemini edinmesini sağlar. İslamofobi ile mücadelede başarı sağlayabilmek için sorunun kökenine inmek gerekmektedir. Literatür incelendiğinde eleştirel düşünme ve öz eleştiri ile ilgili pek çok bilimsel çalışmaya rastlamak mümkündür.²⁰ Ancak İslam coğrafyasından çıkan çalışmalarda İslamofobi oluşumunda Müslümanların sorumluluğuna pek değinilmemiştir. Öz eleştirinın İslam dünyasında durum tespitinin yapılmasına ve mücadele stratejilerinin oluşturulmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Özeleştiriye tahammülün zor ve incitici olduğunun

11 Ahmet Aslan, “İslamofobi Çalışmalarında Kuramsal Yaklaşımlar: Türkçe Makaleler Üzerine Bir İnceleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (2021), 2.

12 Hacı Mehmet Boyraz, “Türkiye’de İslamofobi Çalışmaları: Kitaplar Ve Lisansüstü Tezler Özelinde Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/4 (2021), 97.

13 Ali Gür, “İslamofobi’nin Teo-Politik Kökenleri ve Güncel Yansımaları”, *İlahiyat Akademi* (baskıda) (2023).

14 Vildan Şafak Oktay, *Hristiyan Coğrafyasında İslamofobi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 55.

15 Kirman, “İslamofobi Üzerine Söyleşi”, 199-200.

16 Salih Aydemir, “İslamofobi Karşısında Müslümanların Sorumluluğu (Öz Eleştirel Bir Kimlik ve Kişilik Sorgulaması)/ Responsibility of Muslims Against Islamophobia (A Self-Critical Inquiry of Identity and Personality)”, *هاجيت ني ليدس مل اة يلوؤس م* / “تي اذ تي دن عة ع ج ارم تي ص خ ش ل ا و تي و ط ا عة ج ارم اي ب و ف و م ا ل س ا ل ا ف ر ه ا ط”, *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 180.

17 Mehmet Yanmış, “Müslüman Ahlakı Üretmeyen İslamofobi Üretir”, *Demokratik İslam* 2/2 (2018), 187-202.

18 Teceli Karasu, “Din eğitiminde eleştirel düşünme ve öz eleştiri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/ İDEKTA (2021), 171.

19 Teceli Karasu, “Din Eğitiminde Eleştirel Düşünme ve Eleştiri”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*, ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/446.

20 Karasu, “Din eğitiminde eleştirel düşünme ve öz eleştiri”, 170.

bilincindeyiz. Ancak bir iltihap boşaltılmazsa veya kangrenli bir doku kesilmezse tüm vücuda zarar verir, özeleştiriden kaçınıldığında ise tüm İslam alemi ve hat-ta İslam zarar görür. Gerçeklerle bağdaşmayan aşırı özeleştirici, birey ve toplumları güvensizliğe, ümitsizliğe, suçluluk psikolojisine sürükler, dolayısıyla mutsuzluk ve tükenmişlik sendromuna yol açar.²¹ Her insani olguda olduğu gibi, özeleştiride de ölçülü davranmak esastır. Bu nedenle İslamofobi konusundaki öz eleştirilerde mümkün olduğunca bu ilkelere dikkat edilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada, Batı'da İslamofobi'nin yükseliş nedenlerine kısaca değindikten sonra İslam dünyasına bakan yönünü ve İslamofobi'nin oluşumunda Müslümanların sorumluluğunu öz eleştirel bir yaklaşımla irdelenerek İslamofobi ile mücadelede İslam dünyasının yapabilecekleri ele alınacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Batı kaynaklı bir kavram olan İslamofobiye dair öncü araştırmalar, İslamofobi kelimesinin ilk kez 1910 tarihinde Alain Quellien, Paris'te yayınlanan "*La politique musulmane dans l'Afrique Occidentale Française*" adlı eserde kullanıldığını göstermiştir.²² Bu eserde İslamofobi, "*Batı toplumları ve Hıristiyan medeniyeti nezdinde yaygın olan İslam'a karşı bir önyargı*" şeklinde tanımlanmıştır.²³ Edward W. Said tarafından 1980'lerin ortasında yeniden kullanımı ile güncellik kazanmıştır.²⁴ İslamofobi görece yeni bir kavram olmakla birlikte aslında Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasında on dört asırlık teolojik, iktisadi ve siyasi hegemonya rekabetinin tarihsel bir yansımasıdır.²⁵

Berlin Duvarı'nın yıkılması, Sovyet blokunun çökmesi, komünizmin etkisini kaybetmesi ve Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla birlikte kendisine düşman öteki arayan Batı'da, uluslararası politikalarında yeni küresel düzenin ne olacağına yönelik "*Devletlerin Amipleşmesi*", "*Kaos*", "*Yeni Orta Çağ*", "*Yeni Dünya Düzeni*", "*Medeni-*

yetler Çatışması" ve "*Tarihin Sonu*" gibi tezler ileri sürülmüştür.²⁶

Aslında "*İslami Fundamentalizm*" ve "*Medeniyetler Çatışması*" kavramları ilk olarak Bernard Lewis tarafından "*Müslüman Öfkenin Kökleri*" başlıklı çalışmada kullanılmıştır. Bu çalışmada Lewis, Medeniyetler çatışmasının Müslümanlar ve Batı arasında olacağını belirterek Müslümanların Batı'ya yönelik nefretlerinin sebepleri üzerine dikkat çekici analizlerde bulunmuştur.²⁷ Edward Said'in tanımlamasıyla Bernard Lewis gelmiş geçmiş en büyük oryantalistlerden biridir ve eserlerinde zaman zaman tarafsızmış gibi görünmeye çalışsa da İslam karşıtlığını her fırsatta eserlerine aksettirmiştir. Micheal Rubin, Pamela Geller, Daniel Pipes ve Robert Spencer gibi İslamofobi üzerine yoğunlaşanlar sürekli Lewis'i referans göstermişlerdir. "*Medeniyetler Çatışması*" kavramı, kendisinden çok etkilendiğini açıkça belirten Samuel Huntington'ın 1993 yılında yayınladığı makalesiyle tartışmaların odağına oturmuş ve popüler hale gelmiştir. Huntington'un öğrencisi Fukuyama da tarihin son evresinde herkesin Batı'nın üstün değerlerini kabullenmek zorunda kalacağı tezini ileri sürmüştür.²⁸

Aslında tüm bu tezler, Batı dünyasının yeni düşman algısını güçlendirmeye yönelik altyapı oluşturmak için bilinçli bir şekilde tartışmaya açılmıştır. İngiltere Başbakanı Thatcher, İskoçya'da 1990'da yapılan NATO zirvesinde İslam ve Müslümanları öteki, yani düşman olarak ilan etmiş ve "*Biz NATO'yu Rusya'ya karşı kurduk. Şimdi Sovyetler dağıldı ne yapacağız, NATO'yu lağv mı edeceğiz? Düşmanı olmayan bir ideoloji yaşayamaz ve gelişemez. Yeni bir düşmanımız olmalı. Yeni düşman yaratmamıza da lüzum yok, zaten hali hazırda İslam gibi bir düşmanımız var*"²⁹ ifadeleriyle Batı bilinçaltının oluşturduğu önyargı ve nefret söylemlerini açığa vuran İslamofobi'yi gündeme taşımıştır.

21 Karasu, "Din Eğitiminde Eleştirel Düşünme ve Eleştiri", 1/446.

22 Selçuk Kırtepe - Esra Öztunç, "İslamofobi Kavramı Yerine İslamodiyum Kavramı", *Tokat İlimiyat Dergisi* 8/1 (2020), 161-197.

23 Boyraz, "Türkiye'de İslamofobi Çalışmaları: Kitaplar Ve Lisansüstü Tezler Özelinde Bir Literatür Değerlendirmesi", 99.

24 Edward W Said, "Orientalism Reconsidered", *Cultural Critique* 1 (1985), 99.

25 Charles Lindholm, *İslami Orta Doğu*, çev. Balki Şafak (İstanbul: İmge Kitabevi, 2004), 24.

26 Fred Halliday, "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order", *New Statesman* 126/4328 (1997), 42-43.

27 Bernard Lewis, "The Roots of Muslim Rage", *The Atlantic Monthly* 266/3 (1990), 47-60.

28 Ahmet Davutoğlu, "Fukuyama'dan Huntington'a Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı", *Medeniyetlerin Çatışması*, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: Vadi Yayınları, 2014), 443.

29 Necdet Kutsal, *Batının keskin kılıcı: Doğudan gelen sözde molla: Bir İşgal Hareketi* (İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2018), 214.

Tüm bunların yanı sıra Batı kamuoyunu da derinden sarsan terör eylemleri de eklenince, dışlamacı kültürün yeniden alevlendiği Avrupa’da Müslümanlar öteki olarak etiketlenmeye başlamış ve bu atmosferi fırsata çeviren aşırı sağcı/milliyetçiler tarafından da İslam karşıtlığına dönüştürülmüştür.³⁰ Bu ötekileştirmede kesin inançlı bir Katolik Hristiyan veya ateist olmak farklılık oluşturmamaktadır. Zira “*Batı demek Hristiyan- Helen uygarlıktır*” sloganını kilise müdavimi bir kesin inançlı gibi kiliseye hiç gitmeyen Komünist parti üyesi de tekrarlayabilmektedir.³¹ 11 Eylül saldırıları sonrası Avrupa’nın geleceği için İslam’ı ve Müslümanları ciddi bir tehlike olarak gören İtalyan yazar Oriana Fallaci’nin kendisini Hristiyan bir ateist olarak tanımlaması bu anlamda dikkat çekici³² olduğu kadar İslam’a karşı Avrupa’yı koruyan tek kültürel zırhın Hristiyanlık olduğu vurgusu da önemlidir.³³

Batı merkezli çalışmalarla bir taraftan İslamofobi körüklenirken diğer yandan da İslam dünyasının reaksiyon vererek tahammülsüz ve şiddet yanlısı olduğu algısı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece Müslümanları reaksiyon veremez hale getirerek duyarsızlaşmış bir toplum hedeflenmiştir. Bu çalışmaların temelinde ekonomik ve politik hedefler zemininde oryantalist mantığın devamlılık arzusu olabileceği gibi Batı’nın kurallarına göre oynayarak siyasi zemin kazanan bazı Müslüman siyasetçilerin engellenmesi de hedeflenmiş olabilir.³⁴

Tüm bunların yanı sıra Batı’nın, Doğu’nun geri kalmışlığına sürekli vurgu yapan eleştirisine katılmayan Batılı düşünürler de bulunmaktadır ve John M. Hobson bunlardan biridir. Hobson, altıncı ve on sekizinci yüz yılları arasında on iki asır boyunca Batı’nın Doğu’nun gerisinde kaldığını ve Batı Medeniyetinin temeli olan aydınlanma hareketinin gelişiminde Doğu’nun büyük bir katkı sağladığını ifade ederek “*Batı medeniyeti Doğu’nun birikimleri üzerine inşa edilmiştir*”

tespitinde bulunmuştur.³⁵ Bauer’in “*Mübhemlik Kültürü ve İslam*” kitabı başta olmak üzere İslam’ı tarafsız bir şekilde ele alan bir kısım çalışmalar (itiraz edilecek bazı yönleri olmakla birlikte), İslam’ın özünde çok kültürlülüğün olduğu ve farklı düşüncelere toleransı ile birlikte yaşama imkânı sağladığı tezini işleyerek İslam’a yönelik ön yargıdan kaynaklı korku ve tabuların çoğunluğunun yersiz olduğunu göstermiş ve Batı’daki İslam üzerine yapılan tartışmalara ciddi bir düzey kazandırmıştır.³⁶ Ancak bu tür çalışmalar Batılılar tarafından pek dikkate alınmamış ve Batı, Doğu ile ilgili olumsuz tutumunu devam ettirmiştir.³⁷

Orta Çağ Avrupası, Müslümanları yok edilmesi gereken “*kâfirler*” olarak tanımlayarak Haçlı eylemlerini gerçekleştirmişler ve bunu meşrulaştırmak için de kendilerine göre bir İslam algısı oluşturmuşlardır. Modern Batı dünyası da bunu Müslümanlar “*teröristtir*” tarzındaki son derece ön yargılı bir söylemle günümüzde de devam ettirmektedir. Hatta “*Her Müslüman terörist değildir ancak her terörist Müslümandır*” söylemleri, gittikçe yaygınlık kazanmaktadır.³⁸ Aradan geçen bu kadar uzun süreye ve sözde aydınlanma süreçlerine rağmen Batı’nın ön yargılı zihniyeti değişmemiştir. Aslında Vestfalya Antlaşmasına kadar Avrupa’nın merkezindeki mezhep ve din savaşları, Hristiyanların öteki inanç sahiplerine karşı oldukları gibi kendi içlerindeki farklılıklara da tahammül edemediklerini açıkça göstermektedir.³⁹

Batı’nın zihin dünyası karışıktır. Eylem-söylem birlikteliği olmadığı için bir paradoks yaşamakta ve algılarla inandırıcı olmaya çalışmaktadır. Bir taraftan terör ve şiddet yanlısı cahil insanlardan müteşekkil bir İslam algısı oluşturulurken diğer taraftan dünyada ikinci, ABD’de üçüncü sırada yoğunluğa sahip ve Batı toplumu tarafından tanındıkça kabul gören bir dinin

30 Fatma Yılmaz, *Avrupa’da Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı* (Ankara: USAK Yayınları, 2008), 89.

31 İber Ortaylı, “Avrupa ve Biz”, *Milel ve Nihal* 6/2 (2009), 224-226.

32 Oriana Fallaci, *The Force of Reason* (New York: Rizzoli, 2006).

33 İbrahim Kalın, *Ben, öteki ve ötesi: İslâm-Batı ilişkileri tarihine giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 43.

34 Hakan Samur, “Postmodern Dönemde Batıdaki İslam Düşmanlığının Artması Durumu: İslamofobi”, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/2 (2017), 67.

35 John M Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermerit (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 18.

36 Merdan Güneş, “Euro-Islam’ Mi ‘Avrupalı İslam’ Mi? Avrupa’da Müslümanların Geleceği”, *Kilitbahir (İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 19 (2021), 16.

37 Mustafa Bozkurt, “Doğu Batı Çekişmesinin Bir Aracı Olarak İslamofobi’nin Pragmatik Nedenleri Üzerine Makâsıd’ı-Ş-Şerîa Bağlamında Bir Tahlil Denemesi”, *Kader* 20/2 (31 Aralık 2022), 62.

38 Merve Nur Bolat, “Değişen Dünyada Batı’nın Değişmeyen İslam Düşmanlığı”, *Genç Atebe Dergisi* 3 (2022), 30.

39 Merve Ar, *İslamofobinin Dini Ve Kültürel Kökenleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 5-6.

sosyolojik izahını yapamamaktadır. İslam, cehalet ve şiddet eğilimi ile terör yapılanmalarına zemin hazırlıyorsa nasıl oluyor da Batı dünyası başta olmak üzere bu kadar yoğun ilgi görüp yayılabiliyor. Asıl sorun burada yatmakta ve gerçek ötesi yaklaşımlarla oluşturulan algılarla gerçeklerin üstü örtülmeye çalışılmaktadır. Doğal olarak potansiyel çatışma alanı oluşturan bu yaklaşım da uzlaşma yollarını tıkamaktadır.⁴⁰

Makalemizin ana unsurlarından biri de öz eleştiri olduğu için buna da kavramsal olarak açıklık getirmek uygun olacaktır. Öz eleştiri, Türk Dil Kurumu sözlüğünde kişinin kendini eksikleri ve yanlışları da dahil olmak üzere eleştirmesi, otokritik yapması olarak tanımlanmaktadır. Özeleştiri, içe dönük yapılan bir eleştiridir ve bireyin/toplumun hakikate ulaşmak amacıyla delillere dayalı olarak kendisini değerlendirme sürecidir.⁴¹ Öz eleştiri yapmayan birey ve toplumlar durağanlaşıp zamanla gerilerken öz eleştiri yapabilme cesareti gösteren birey, toplum ve medeniyetler gelişmelerini sürdürmektedirler.⁴² Son zamanlarda Batı merkezli çalışmalarda öz eleştiri terimine olumsuz bir imaj yüklendiğini ve kontrolsüz eleştirinin umutsuzluk ve çöküntü oluşturabileceğini de unutmamak gerekir.⁴³

2. Batı'da İslamofobi Neden Yükseliyor?

Tarihsel teo-politik karşıtlık başta olmak üzere İslamofobi'nin birçok sebebi olabilir.⁴⁴ Zaman içinde sanayi devrimi ve teknolojik üstünlüğü ele geçiren Batı'nın Doğu'ya (İslam Dünyasına) üstünlük taslayarak kendilerini geliştirmiş, modern ve medeni, İslam Dünyasını geri kalmış, şiddet eğilimli ve barbar olarak kategorize edip bunu iletişim araçları ile yaygınlaştırmaları da önemli bir sebep olarak görülebilir. Bir taraftan medeni, gelişmiş ve insan hakları savunuculuğu rolü yapan Batı'nın diğer taraftan üstenci bakışla toplumları nasıl kastlara böldüğünü, kendisi dışındakileri sistemli bir şekilde nasıl ötekileştirdiğini, nefret suçu işlediğini ve eylem-söylem tutarsızlığının olduğunu açıkça vurgulamak gerekir. Bu durum, Batı dışı toplumların gelişiminin ancak Batı'yı takip etmekle mümkün olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Batı'nın dünyayı tek düze

bir şekle sokma düşüncesi bir hakikat tekelciliği olarak karşımızda durmaktadır. Tarihin başlangıcını İsa'ya göre ayarlamak da bu hakikat tekelciliğinin bir göstergesidir. "Tanrı böyle istiyor" sloganlarıyla başlatılan Haçlı Savaşları da bu benmerkezciliğin ve tekelciliğin doruk noktasıdır.⁴⁵

İngiliz düşünür Ernest Gellner'in İslâm'ın her şart ve konumda var olma yeteneğine sahip; maddi-manevi, dünyevi-uhrevi, beşerî dengeleri çok iyi kurabilen bir din olduğunu ve din bağlamında İslâm'ın rakibi olamayacağını dile getirmesi⁴⁶ ve John Kelsay'ın Müslüman göçündeki hıza dikkat çekerek yakın gelecekte İslam ve Batı'dan ziyade Batı'daki İslam'dan bahsedilmek zorunda kalınacağı yönündeki ifadeleri⁴⁷, Batı dünyasının en büyük endişesinin dışa vurumu şeklinde değerlendirilebilir. Müslümanların sayılarının her geçen gün artması, Hristiyan Avrupa'nın önündeki en önemli realitelerden biridir. Avrupa'nın Müslümanlarca istila edileceği ve bu hızla giderse "Eurobia" ya dönüşeceği korkusu da sürekli işlenmektedir. Her ne kadar Müslümanların hızlı nüfus artışı Batı'yı korkutsa da Aliya İzzet Begoviç'in hızla artan nüfusuyla övünen Müslümanları şişmanlığı ile övünen ve kilolarından zevk duyan bir adama benzeterek ruha, akla ve başarılarla ne zaman vurgu yapılacağını sorgulaması dikkat çekicidir.⁴⁸ Bu vurgu aynı zamanda nitelik kazanamamış bir nicel çoğunluğun topluma sadece yük getireceği vurgusu tespiti açısından da önemlidir.

Müslüman nüfusun dünya genelinde diğer inançlara göre iki kat daha hızlı artması, Avrupa başta olmak üzere Batı'nın korkularını arttırmaktadır. Araştırmalarda 2010'da 1.6, 2020'de 1.8 olan Müslüman nüfusun, 2030'da 2.2 milyara çıkacağı⁴⁹ ve 2070'de en fazla nüfusa sahip dinin İslam olabileceği⁵⁰ yönündeki veri-

40 Olivier Roy, *Küreselleşen İslam* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 29.

41 Musa Turşak, "Dini Kişiliğin Oluşmasında Özeleştirmenin Etkisi", *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2017), 130.

42 Karasu, "Din eğitiminde eleştirel düşünme ve öz eleştiri", 170.

43 Karasu, "Din eğitiminde eleştirel düşünme ve öz eleştiri", 171.

44 Gür, "İslamofobi'nin Teo-Politik Kökenleri ve Güncel Yansımaları".

45 Şaban Ali Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar* (Ankara: Lotus Yayınları, 2014), 82-83.

46 Mustafa Aydın, "Krizde Olan İslâm Değil, Ontolojik Güven Bunalımındaki Batı'dır", *Umran Kasım* (2020), 32.

47 John Kelsay, *Islam and War: A Study in Comparative Ethics* (Westminster: John Knox Press, 1993).

48 Emre Dorman, "Daima Barışı Esas Almayı Öğütleyen Din: İslam", <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/emre-dorman/daima-barisi-esas-almayi-ogutleyen-din-islam-40118553> (2016).

49 Jerome Socolovsky, "Müslüman Nüfusu Tüm Dünyada Artacak", <https://www.voaturkce.com/a/musluman-nufusu-tum-dunyada-artacak-114860979/892081.html> (2011).

50 BBC News, "Pew: İslam 2070'e Kadar 'Dünyanın En Büyük Dini Olabilir'", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39127472> (2017).

ler, büyük bir endişeyle değerlendirilmekte ve İslamofobi tirmandırılmaktadır. Tibi'nin de belirttiği gibi Batı, günümüzde Avrupa'da yaşayan 15 milyon Müslümanın büyük çoğunluğunun buradan ayrılmayacağını kabullenerek, farklılıkları bir zenginlik olarak görüp Endülüs tecrübesinde olduğu gibi bir ortam oluşturulmasına katkı sağlayabilir.⁵¹ Ancak tüm bunların olabilmesi için de İslam'ın çatışmalara yol açtığını her fırsatta dile getiren Batı'nın, sosyokültürel entegrasyon adı altında Müslümanları asimile etme amacından vazgeçmesi gerekir.

Batı'nın tarihinde saklı bulunan İslamofobi algısının yansıması olarak "depopulasyon" kavramı altında aslında artan Müslüman nüfusunu baskılamak gerçeği yatabileceğini de unutmamak gerekir. Bu kavramla, dünyada nüfusun çok hızlı arttığını ve nüfus artışının kontrol altına alınmasının zorunluluğu vurgulanmaktadır. İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in eşi Prens Philip'in 25 Ağustos 1997 tarihli Amerikan almanağına verdiği demeçte fazlalık olan popülasyonu itlaf etmeyi önermesi ve Deutsche Press Agentur'un Ağustos 1988'deki haberinde yer alan hızlı nüfus artışı sorununu çözmek için ölümcül bir virüs olarak reenkarnasyonla geri gelme arzusu, "depopulasyon" amaçlı senaryoları da ele vermektedir. Bu durum Hitler'in ari ırk oluşturmak için yaptığı büyük katliamlarda da göze çarpmaktadır. Diğer taraftan William Engdahl'ın "Seeds of Destruction" kitabında bir devlet politikası olarak Henry Kissinger'ın 2000 yıllarına kadar dünya nüfusunun 500 milyon azaltılması ve yıllık ölüm oranınının 10 milyondan 20 milyona çıkarılmasının gerekli olduğunu belirtmesi nüfus planlamasının vahim bir özeti niteliğindedir.⁵² "Depopulasyon" açısından makul mazeret oluşması için de nüfusun bir kısmının ayrıştırılarak değersizleştirilmesi ve yok edilmesi gereken olarak etiketlenmesi planlanmıştır. İslamofobi de bu açıdan "depopulasyon" senaryolarının saha uygulaması olarak değerlendirilebilir.

Renan, Batı dünyasını erdemin, aklın ve gelişmişliğin öncüsü olarak kabul ederken Doğu'yu akılcılıktan, öz disiplinden uzak ve uyum kabiliyeti sınırlı, şiddet ve teröre yatkın olarak tanımlamış ve daha ileri giderek

Doğu'yu (İslam dünyasını) modern bilimle bağdaşmayan ve özgür düşüncenin düşmanı olarak nitelemiştir.⁵³ Schmid⁵⁴ ise Avrupalı kimliğinin oluşmasında İslam'ın etkin bir rolünün olduğu tespitini yapmıştır. Garaudy de⁵⁵ İslam'ın Avrupa medeniyetinin temel bileşenlerinden biri olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Kepel⁵⁶, İslamofobi'nin temelindeki asıl sebebin, daha önce dağınık ve sessiz oldukları için bir tehdit olarak görülmemeyen Müslümanların toparlanmaya başlamalarının ve pazarlık yapabilecek güce ulaşmalarının, Batılılar tarafından hoş karşılanmaması olduğunu dile getirmiştir. Kirman⁵⁷ ise daha genel bir bakış ortaya koyarak İslamofobi'nin sebeplerinin hem Batı'dan hem de İslam dünyasından kaynaklı yönlerine işaret etmiştir. İskoçyalı medeniyet tarihçisi Yaqup Zaki⁵⁸ de İslam ve Müslümanlara düşmanca saldıran yazarların çoğunluğunun Müslüman ülkelerdeki İngiliz kolonilerinde yaşıyor olmasına dikkat çekerek İslamofobi adı altında anti-İslam senaryolarının üretildiğini ve yayıldığını dile getirmiştir. Huntington⁵⁹ ise farklı bir bakış açısıyla soğuk savaş sonrası hedeflenen yeni düzen ile açıklamaktadır. Ona göre soğuk savaş sonrası dünya kültürel bir çatışma dönemi yaşayacak ve genel olarak Batı'nın dışındakiler ama asıl olarak İslâmi değerler ötekileştirilecektir. Çünkü evrensel mesajı yönüyle Batı için en önemli tehdit İslam'dır. Edward Said⁶⁰ de benzer bir yaklaşım sergilemektedir. İsmail Safi⁶¹ ise İslamofobi'yi ekonomik kaygılara bağlamaktadır. Batılıların sömürlerini devam ettirebilmek için İslâm'ı bir tehdit ve Müslümanları korku objesi olarak göstermeye çalıştıklarını

53 Pankaj Mishra, *Asya'nın Batıya İsyanı*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 135.

54 Hansjörg Schmid, "Europäisch und muslimisch? Debatten, Identitäten, Transformationen", *Ökumenische Rundschau* 65 (2016), 194.

55 Roger Garaudy, *Verheissung Islam* (SKD Bavaria, 1989), 17-21.

56 Gilles Kepel, *Allah'ın Batısında*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), 9.

57 Mehmet Ali Kirman, "İslamofobinin Kökenleri Batılı mı Doğulu mu?", *Journal of Islamic Research* 21/1 (2010), 24-33.

58 Yakup Zaki, "İslamofobi Politikası", *İslamofobi, Kolektif Bir Korkunun Anatomisi*, ed. Osman Alacahan - Betül Duman (Sivas: Kemal İbn- i Hüمام Vakfı Yayınları, 2012), 230-232.

59 Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Yeni Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turhan - Cem Soydemir (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2006), 309.

60 Edward W Said, *Medyada İslam: Gazeteciler Ve Uzmanlar Dünyaya Bakışımızı Nasıl Belirliyor?*, çev. A Babacan (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 54.

61 İsmail Safi, "İslamofobinin tarihsel kökenleri ve nedenleri üzerine düşünceler", (2019), 739-740.

51 Bassam Tibi, "Avrupa'daki Müslüman Göçmenler: Avro-İslam ile Gettolaşma Arasında", çev. Zehra Savan, *Müslüman Avrupa ya da Avro-İslam*, ed. N Al-Sayyad - M Castells (İstanbul: Everest, 2004), 57.

52 Ahmet Recai Tekin, "Postmodernizm Perspektifinden 11 Eylül ve İslamofobi: Üretilen Korkunun Temelleri", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2017), 116.

ve ABD'nin Irak, Afganistan ve Suriye'ye müdahalesini meşru göstermek için de terörle mücadele ve demokrasiyi getirme argümanlarını kullandığını belirtmiştir.

Modern ve seküler değerlerini üstün ve evrensel olarak gören Avrupalılar, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'ya çalışmak üzere gelen Müslümanlar ve orada Müslüman olanlarla sık karşılaşmaya başlayınca yeni bir sosyokültürel etkileşim karşısında bocalamışlardır. Avrupalılar böylece farklı din ve kültürden gelen Müslümanlarla birlikte yaşamaya, aynı iş yerinde çalışmaya ve aynı mekanları paylaşmaya başlamışlar hatta önceleri işçi olanların ikinci kuşak çocuklarının patronluğu altında kendi çocuklarının çalışmasına şahit olmuşlardır. Tüm bunlara ilaveten Avrupa'daki gurbetçiler önce eşlerinin tesettürü daha sonra inşa ettikleri camiler, minareler ve mescitler ile görünürlüklerini artırmışlardır. Günümüzde Avrupa'nın birçok yerinde yükselen minareler ve camiler bir taraftan İslam'ın Avrupa'daki simgesel görünürlüğünü artırırken diğer taraftan da Müslümanların artık burayı kendi evleri gibi benimsedikleri⁶² ve kalıcı olarak yerleştikleri gerçeğini göstermektedir. Bu durum da Avrupalıları korkutmakta hatta fanatikleri sözlü veya fiili reaksiyona sevk etmektedir.

Batı'da Müslüman nüfusun hızlı artışı ve sosyokültürel görünürlükleri yeni ön yargıları ve bunların ortaya çıkardığı düşmanca tutumları da artırmıştır. Avrupa'nın Müslüman karşıtlığının başlıca nedenlerinden biri de yakın olmanın ve iç içe yaşamının getirdiği tedirginliktir.⁶³ Korku ve endişeyle karışık bu patolojik durumun yansıması olarak Batı, Müslümanları ötekileştirmeyi ve mümkünse İslam coğrafyasına hakim olmayı tercih etmiştir. Batı'nın İslam coğrafyası üzerinde hakimiyet kurma senaryoları karşısında Winter⁶⁴, Müslümanların önünde 'hüsranla dağılmak' yahut 'ihya ile hayat bulmak' şeklinde özetlenebilecek iki ihtimal olduğundan bahsetmektedir. Zira Müslümanlar oyun kurucu aktör olmadıkları takdirde tarihin öznesi olma

şansını yakalayamayacakları gibi özne olmayı başaramayanlar da nesne olmaya mahkumdurlar.⁶⁵

3. İslamofobi Üzerine Öz Eleştirel Yaklaşım

Toplumsal olarak asıl sorunumuz eleştirme değil, öz eleştirme yetersizliğimizdir. Zira başkalarını eleştirmek ve sorumluluğu onlar üzerinden yürütmek kolaydır. Asıl yapılması gereken ise kendisini tartışmaya açmak istemeyen ve dokunulmaz kılınan "ego" ile yüzleşmek anlamına gelen özeleştirmedir. Öz eleştirme beceri ve cesareti aynı zamanda tahammül ve anlayış kapasitesinin de önemli bir bileşenidir. Ancak usulüne göre yapılmayan kontrolsüz öz eleştirinin suçluluk psikolojisini tetikleyeceğini ve öz suçlamaya dönüşerek zarar verebileceğini de unutmamak gerekir.

Özeleştirmede aşırıya kaçıldığında kişi, kendi gerçekliğinden ayrı bir benlik algısına inanır, gerçeklikten kopar ve depresyon belirtileri gösterir. Birey ve toplumun iyi ve kötü yönlerini birlikte ve gerçekçi bir yaklaşımla algılaması, psikolojik bütünlük ve toplum sağlığı açısından önemlidir. Bu yüzden öz suçlamaya dönüşmemesi için öz eleştirinin de belirli ilkelere göre yapılması gerekir. Hz. Peygamber'in (a.s.) tüm çabalarına rağmen en yakınları dahil insanların iman etmemesi karşısında bunalmas ve kendinden şüpheye düşmesi üzerine "İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!" (Kur'an-ı Kerim, Şuarâ 26:3), "Sen ancak bir uyarıcısın" (Kur'an-ı Kerim, Gâşiye 88:21) şeklinde uyarılması öz eleştirinin öz suçlamaya dönüştürülmemesi konusunda önemli bir ikazdır. Bu yüzden eleştiride olduğu gibi öz eleştiride de tarz belirleyicidir. Bir taraftan "Kendinizi beğenip temize çıkarmayın" (Kur'an-ı Kerim, Necm 53:32) ayetiyle öz eleştiri yapılması istenirken diğer taraftan da "Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlar ile en güzel şekilde mücadele et" (Kur'an-ı Kerim, Nahl 16:125) ayeti ile eleştirinin yanı sıra öz eleştiri açısından da yöntem önerisi sunulmaktadır. Aynı zamanda öz eleştiriye, egosantrik tutum ve kibir durumundan tevazu ve hoşgörüyeye geçiş kapısı olarak da değerlendirilebilir. Zira öz eleştiri kültürüne sahip bir birey veya toplum, başkalarının hatalarına

62 Fatih Okumuş, "Avrupa'da İslamofobi ve Mabadi: Avrupa'da İslamofobi ve Avrupalı Müslümanların Tepki ve Tutumları", *Bati Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, ed. Kadir Canatan - Özcan Hıdır (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2007), 129.

63 Tibi, "Avrupa'daki Müslüman Göçmenler: Avro-İslam ile Gettolaşma Arasında", 87.

64 TJ Winter, "Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak", çev. Muhammet Şeviker, *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 172.

65 İsmail Akkoyunlu - Songül Ünal, "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlahiyatçıların Rolü", *haz. İsmail Akkoyunlu, Songül Ünal. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 26.

yaklaşım noktasında daha mutedil ve hoşgörülü davranabilir.

İslamofobi ve İslam karşıtlığı tartışmaları sadece Batı'da değil 19. asırdan itibaren Müslümanların kendi içlerinde de bir iç mesele olarak kendini göstermiştir. Geri kalmışlık, kendi asıl kültüründen uzaklaşma, modernizm ve sekülerleşmeye engel olma, toplumda sömürü kaynağına dönüşme gibi suçlamalarla İslam'ın sosyolojik etkilerinin azaltılması veya ortadan kaldırılmasına yönelik uygulamalar çoğu Müslüman ülkede gündeme gelmiştir. Batı karşısında İslam dünyasının gerilemesi ile birlikte yaklaşık iki asırdır bu tartışmalar devam etmektedir. Ancak bu tartışmalarda genellikle ötekinin yani Batı'nın suçlanması kolaylığına kaçılmıştır. Malik bin Nebi'nin "sömürülebilirlik" kavramını açıklarken ifade ettiği "Müslümanların kendileriyle ilgili olumsuz durumun oluşmasında payları yok mudur?" sorusu tam da bu durumu sorgulamaktadır. Sadece sömürgeci Batı'nın değil; sömürülebilirlik şartlarını oluşturarak onun işini kolaylaştıran İslam dünyasının sorumluluğu da tartışmaya açılmalıdır. İslamofobi oluşumunu tamamen Batı'ya ve sömürgeciliğe yükleyerek özeleştiri yapmama tavrı İslam dünyası için bir tür sorumluluktan kaçış ve konformist bir yaklaşımdır. İslamofobi oluşumunda Batı'nın etkisini bir başka çalışmamızda⁶⁶ detaylı ele aldığımız için burada suçluluk psikolojisine girmeden ve suçun tamamını İslam dünyasına yüklemeye kolaylığına da kaçmadan başlıklar halinde İslam dünyasının sorumlulukları üzerinde durmaya çalışacağız.

3.1. Kişi veya Kurumların Kutsallaştırılması veya Dokunulmaz Kılınması

İslam toplumunun temel sorunlarından biri kişi veya kurumları kutsallaştırması ve dokunulmaz kılmasıdır. Ancak inanç pratiğimiz bunun tersini söylemektedir. İnsan yaratılışı gereği hata yapmaya meyillidir. Bu yüzden çok büyük bir düşünce insanı veya din âliminin de hata yapabilmesi gayet doğaldır ve kutsallaştırılması gerekir. İslam, düşüncenin dondurulmaması adına en aykırı fikirlerin bile tartışılmasına izin vermektedir. Özellikle vahyin dışında peygamberini bile sorgulayabilen bir ümmet anlayışından cemaat/cemiyet liderine, şeyhine, hocasına soru soramaz ve eleştiremez hale nasıl geldiğini İslam dünyasının derinden sorgulaması gerekir. Oysa inancımız bu kutsallaştırmayı reddetmek-

tedir. Hatta Fığlalı, onuncu/onbirinci yüzyıldan bu yana akletmeyi, sorgulamayı, araştırmayı ve özgürce bir hükme ulaşma yetisini kaybetmeye başlayan Müslümanların, bütün işlerini Allah'ın takdirine/iradesine bırakma kolaylığına kaçarak Allah'a karşı ciddi bir suç işlediklerini dile getirmiştir.⁶⁷

İmam Malik'in Hz. Peygamberin (s.a.) kabrini göstererek burada yatan zatın dışında görüşü terk edilemeyecek hiçbir insan yoktur vurgusu önemli bir örnektir. Farklı coğrafyalarda yaşayan ve farklı anlayış/ahlak/mizaçlarda olan insanların her konuda ittifak etmeleri insan doğasına, yaratılış gayesine ve aklın kullanılma sorumluluğuna aykırıdır. Mezhepler de bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hatta aynı mezhep içinde bile çok farklı görüşlerin olduğu bir gerçektir. İmam Muhammed, Ebû Yûsuf ve İmam Züfer gibi Hanefi fıkıh âlimleri, hocaları olan İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye açıkça muhalefet ettikleri çok sayıda farklı görüşleri olmasına rağmen ders halkasından ayrılmadıkları gibi hocalarından istifade etmeye de devam etmişlerdir. İbn Haldun da "bedevî - hadarî" örnekleme ile insanların ayetleri anlama farklılığındaki doğal duruma işaret ederek aynı ayete dayanmalarına rağmen insanların farklı hükümler çıkarabileceklerini dile getirmiştir. Bu durumda Allah'ın mesajı, insanların anlayış ve yorumlamalarından dolayı ilâhîlikten çıkmakta ve insanileşmektedir.⁶⁸ Bu anlayış İslam dininin inanç ve topluma zarar vermediği sürece farklı görüş ve düşüncelere verdiği önemin pratik bir uygulaması olduğu gibi aynı zamanda sorgulama ve hoşgörünün de güzel bir örneğidir. Farabi, İbn-i Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslam dünyasının önemli filozoflarında da birbirlerinin farklı fikir ve anlayışlarına karşı hoşgörü vardır. Bu hoşgörü ve tolerans sadece İslam ile sınırlı da değildir. Sokrat, Eflatun ve Aristo da birbirini yetiştiren ve diğerlerinin farklı görüşlerine hoşgörü ile yaklaşan filozoflardı. Bu yüzden İslam dünyası günümüzde de kendi içindeki farklılıkları çeşitlilik ve zenginlik olarak görmeli ve bunu toplumsal faydaya dönüştürmelidir. Bunun da tek çaresi geçmişte sergilediğimiz hoşgörü ve farklılıklara tahammül edebilme kültürünü yeniden canlandırmamızdır.

67 Hasan Onat, "Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı ile Röportaj", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 4/2 (2011), 126.

68 Onat, "Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı ile Röportaj", 129.

3.2. Hoşgörüsüzlük ve Tefrika

Günümüzde İslam dünyası, hoşgörü ve farklılıklara tahammül kültürünü kaybettiği için asırlardır süregelen neticesiz tartışmalara veya modern dünyanın açığa çıkardığı insanlık sorunlarının girdabına hapsolmuş ve karşılıklı bir kör düşüşüne mahkûm olmuştur. Bu durum farklılıkları rahmete dönüştürmek yerine zahmete ve düşmanlığa dönüştürerek Müslümanların zayıflamasına ve ümitsizliğine yol açmıştır. İnançsal olarak fikir birliği ve ittifak yapılabilecek büyük çoğunluğu teşkil eden konular bir kenara bırakılarak farklılık oluşturan az sayıdaki konular üzerine tartışmaları güncellemek ve bu tartışmalar üzerinden kendi dışındakileri ötekileştirmek önemli sorunlarımızdan biridir.

İslam dünyasındaki İslami yapıların birleştirici olmak yerine ayrıştırıcı olmalarının temel sebebi, kendilerini hakikatin tek ve mutlak temsilcisi olarak görmelerini sağlayan teolojik takıntılarınıdır. Aslında dinin özünü bilmemekten kaynaklı bu takıntı, aşılması en zor engellerden biri olarak karşımızda durmaktadır. Ortaya çıkan her mezhep/tarikat/cemaat/cemiyet kendi çıkarımlarından oluşan görüşlerini, Allah'ın emirleriyle aynileştirdikleri, yani kendi çıkarımlarını dinin aslı olarak kabul ettikleri için kendilerini Allah'ın vekili sıfatıyla hükmün mutlak ve tek sahibi gibi görmekte ve hakikat tekelciliği ile kendi dışındakileri ötekileştirerek bertaraf etmeye çalışmaktadırlar. Bu ise din adına dini istismar eden, dine zarar veren sorunlu bir yaklaşımdır ve tehlike de burada başlamaktadır.⁶⁹ Çünkü onların "gerçek İslâmiyet" dedikleri, kendi algılamaları ve okumalarından ibaret olan kişisel ya da mensubu olduğu yapının görüşleridir.

Tarih boyunca ortaya çıkan tüm mezhepler, kendilerini kurtuluşa eren fırka olarak görmüştür. Mezheplerin, tarikatların, cemaatlerin veya bireylerin görüşlerinin kesinlikle Kur'an ve İslâm ile özdeş kılınmayacağı gerçeği iyi anlatılmalıdır.⁷⁰ Temel sorunumuz, yapıcı eleştiri yerine ötekileştiren ve düşmanlaştıran yıkıcı eleştiriye öne çıkarmamız ve öz eleştiri yapmaktan kaçınmamızdır. Eleştiri kültüründen ve hoşgörü ahlakından yoksun bu neticesiz tartışmalar, sorunların

öncelik ve önem sırasının kaybolmasına yol açmaktadır.⁷¹

İslâm tek ve evrensel olmasına rağmen onun Müslümanlar tarafından yorumlanan ve yaşanan biçimi, milletlerin kültürel ve coğrafi anlayışlarına göre değişmektedir. Bu açıdan daha İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Arap, Acem, Kuzey Afrika, Hint ve Türk Müslümanlığından bahsedilmektedir. Zira İslâm, bu kavimler ve coğrafyaların kültürlerine dayalı olarak ya yeni zenginlikler ve câzibe kazanmakta ya da İslâm'ın ruhuna aykırı kötü uygulamalarla zarar görmektedir. Burada bahis konusu olan örf/âdetler değil, bir zihniyet meselesidir.⁷²

Bir zamanlar ulaşılmak istenen huzur limanı olarak görülen İslam coğrafyası din, dil, ırk, kültür ayrımı yapılmadan insanların huzur ve güven içinde kendi kimlik ve aidiyetlerini koruyarak yaşadıkları yer olurken; günümüzde kendi inancından hatta kendi mezhep ve meşrebinden olana bile tahammül edemez hale nasıl geldiğini sorgulaması gerekir. Bu sorgulama yapıp yeniden ötekine tahammül ve hoşgörü kültürü canlandırılmazsa tarihteki bu yaşanmışlıklar sadece bir ütopya ve avuntu olarak kalacaktır.

3.3. Cehalet, Taassup ve Din İstismarı

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken sorunlardan bir diğeri de İslam coğrafyasındaki taassup, cehalet ve din istismarıdır. İslam Mezhepleri Tarihi açısından taassup, hakikati donduran, hakikati sadece kendisinde veya grubunda gören zihniyetin bir yansımasıdır. Aynı zamanda sahih bilgiye sahip olmayanların cehaletlerinin neticesi olan aşırı korumacı refleksle hakikati tekleştirme çabalarının ve erdem yoksunluğunun dışı vurumudur. Taassup, cahiliye dönemi insanların bir özelliği olarak varsayılmakla birlikte her devirde dini veya seküler olmasından bağımsız olarak birey veya sosyokültürel oluşumların ortak vasfı da olabilmektedir. Bir kısım dinî görümlü cemaat/cemiyet/tarikat veya gruplar tarafından dinin siyasî ve ticarî yönden istismar edilmesi de dinin ve dindarın toplum nezdinde itibarını düşürmekte ve bazı insanları

69 Mehmet Ali Kirman, "Hakikat Tekelciliği ve Dinî Partikülerizm", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (2019), 330-346.

70 Onat, "Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı ile Röportaj", 129-132.

71 Mehmet Yolcu - İbrahim Barca, "İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı" (Muş 26-28 Mayıs 2019) Sempozyum Değerlendirilmesi", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 1/1 (2019), 87.

72 Onat, "Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı ile Röportaj", 133.

dinden uzaklaştırarak deizme veya ateizme kaydırmaktadır. Dinin her ne amaçla olursa olsun istismar edilmesi Kur'an'ın ruhuna ve İslâm'ın evrensel öğretilerine aykırıdır. Allah (c.c.) insanları “*Ey insanlar, hiç şüphesiz Allah'ın va'di haktır; öyleyse dünya hayatı sizi aldatmasın ve aldatici(lar) da, sizi Allah ile (Allah'ın adını kullanarak) aldatmasın*” (Kur'an-ı Kerim, Fatır 35:5) ayetiyle uyarmıştır. Ancak her din ve görüşün müntesipleri arasında bulunabilecek istismarcılarının varlığı bahane edilerek din karşıtlığı yapmak veya dini inkâr etmek de makul bir reaksiyon olarak kabul edilemez.⁷³

Hristiyan inanışındaki endüljansı aratmayacak şekilde istediklerine grup indirimli cennet tarifesi uygulayan, cennetten yer seçtiren, dinin sahibi oldukları iddiasında olan ve toplumsal cehaleti/taassubu ranta çeviren din istismarcıları/tacirleri, din ve Allah ile aldatarak bir taraftan toplumu sömürürken diğer taraftan da dine en büyük zararı vermektedirler. Unutmayalım ki Hz. Peygamberin (s.a.) kızı Hz. Fatıma'nın bile kendi kazanımı olmadan cennete gidemeyeceği konusunda bizzat peygamber tarafından uyarıda bulunulurken bir grup veya cemaatin topluluk halinde cennetlik olup olmadığından söz edilmesi bile abestir.⁷⁴ Toplumu bu tür tehlikelerden uzak tutmak için, dünyada cennet parseli satışından vazgeçerek, inançlarımızı ve mensubiyetlerimizi güç ve iktidar hırslımıza kurban etmemeliyiz.

Özellikle mezhep ve meşrep taassuplarının güç savaşlarına dönüşmesi, İslam coğrafyasında büyük yıkımlar oluşturmuştur. Aslında Pakistan, Afganistan ve Irak'ta meydana gelen Şîf-Sünnî çatışmaları da dinî hassasiyetleri kullanan siyasî ve dini erklerin bir eseridir. Müslümanlar arasındaki ayrışma ve çatışmayı minimize edebilmek için meselenin bu yönünün de net bir şekilde ortaya konulmasında ve Müslümanlara anlatılmasında fayda vardır.⁷⁵ Taassup sahibi birey ve toplum değişimden öylesine korkar ki sahiplendiği inanç veya fikrin dejenere olması endişesi onu çağın gereklerine göre yenilenmeye kapatır ve geçmişe hapseder.

İslam dünyasının en büyük sorunlarının başında tefrika gelmektedir. Tefrikanın en önemli sebeplerin-

den biri de bilgi kıtlığından kaynaklı cehaletin oluşturduğu hamasi gösteriler ve aşırı koruma refleksiyle ortaya çıkan taassuptur. Oysa İslam akli kullanmayı, araştırmayı, öğrenmeyi, birlik olmayı ve hoşgörüyü öğütlerken; cehaleti, önyargıyı, taassubu ve tefrikayı yasaklamakta ve geçmiş kavimlerden ve akıbetlerinden çok sayıda örnek vermektedir. Fikir ve düşüncelerin özgürce paylaşılacağı veya aykırı düşüncelerin ötekileştirildiği ortamlarda, ötekileştirilenlerin reaksiyoner bir savunma refleksi geliştirerek düşüncelerini taassuba dönüştürebileceklerini unutmamak gerekir. Taassubu önlemenin yollarından biri öğrenme iştiağı ile birlikte sorgulamaya izin vermek ve farklı düşüncelerin tartışılmasına alan açmaktır. Gerek mezhepsel veya meşrepsel taassup gerekse inançlardan bağımsız fikirsel taassup, bir taraftan kişiyi kendi zihinsel karanlığına hapsederken diğer taraftan da medeniyet tasavvurunu ve İslamî birlik inşasını yok etmektedir.⁷⁶

Irak-Şam İslam Devleti (DEAŞ) gibi terör örgütlerinin dış güçler tarafından kurulduğu düşüncesi ile sadece Batı'yı suçlayan Müslümanların aklı selimle muhasebe yapıp insanların kafasını kesen ve vahşet görüntülerini paylaşanların örgüt içindeki Müslümanlar olduğunu unutmaması gerekir. Büyük bir mücadeleyle Afganistan'dan Rusya'yı kovan Müslüman liderlerin savaş bitiminde nasıl birbirlerini yok etmeye çalıştıkları ve ülkede kaos oluşturdukları iyi analiz edilmelidir. Sünni-Şii çatışmasını körükleyen Batı karşısında bu oyuna gelip tekbir getirerek birbirini katledenlerin de yine Müslümanlar olduğu ve tüm bu şiddet olaylarını İslam coğrafyasında gerçekleştirdikleri realitesi karşısında Müslümanlar öz eleştiri yapmalıdırlar. Bu durum da gösteriyor ki temel sorunumuz, dışardan yapılan müdahaleler değil buna ortam hazırlayan cehalet ve taassubumuzdur. Aslında birinin, bir başkasının hayatını şekillendirmek için müdahalede bulunması, İslam dünyasının önemli sıkıntılardan biridir. Çözümü ise farklılıklara tahammül ve diğerlerinin özel yaşam alanlarına saygı duymaktan geçmektedir.⁷⁷

73 Selim Özarlan, “Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/4 (2019), 1022-1023.

74 Akkoyunlu - Ünal, “Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlahiyatçıların Rolü”, 29.

75 Onat, “Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıgıllı ile Röportaj”, 132.

76 Fevzi Rençber, “İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 10/1 (2017), 98.

77 Ceyda Bağcı Sofu, *İslam Siyaset Felsefesinde Neo-Selefi Akımın Eleştirel Analizi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 98.

3.4. İslam'ı Geçmişte Dondurmak ve Maziye Hapsetmek

İslam dünyasının bir başka problemi dinamik bir yapıya sahip olan İslam'ı maziye hapsederek skolastik bir karanlıkta dondurmak, yeni fikirlere kapatmak ve yeni fikir sahiplerini ötekileştirerek düşmanlaştırmaktır. Özellikle din alimlerimiz ve ilahiyatçılarımızın büyük çoğunluğu modern çağın oluşturduğu güncel sorunlara çözüm ararken yeni bir anlayış ve yorum getirmek yerine aşırı korumacı refleksle geçmiş ulemanın yazdığı fıkıh ve kelam kitapları arasında maziye hapsolmakta ve bir türlü güncel çözüm üretememektedir. Bir türlü geçmişten azade olup günümüze uyum sağlayamadığı için günceldeki değerini de kaybetmekte ve kendisi geçmişte yaşadığı için güncelde çözüm ürettenleri de ötekileştirmekte ve din tahrifatçısı olarak etiketlenmektedir. Oysa İmam-ı Azam Ebu Hanife bir konuda görüş beyan ederken bugünkü modern bilimin yöntemiyle de birebir örtüşür şekilde deliller üzerinden hareket ettiğini ve kim daha güçlü delil getirirse onu kabul edeceğini belirtmiş ve fıkıhın bir ilim dalı olup dinin kendisi olmadığını vurgulamıştır. Öğrencileri İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in farklı görüşleri karşısında delillerini inceledikten sonra Ebu Hanife taassup ve enaniyet göstermeden kendi yorumundan vazgeçtiği çok defa vaki olmuştur. Hatta Fıkıh kitaplarında İmam Azam'ın görüşlerine karşı çıkan İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in farklı görüşlerinin yer aldığı Muhalefet-ül İmameyn bahisleri yer almaktadır.⁷⁸

Elbette ki geçmiş kaynaklara müracaat edilecektir. Ancak geçmiş kaynaklarda aydınlatıcı cevap bulunamadığı zaman geçmişe ihanet etmiş psikolojisinden çıkarak kesin naslarla çelişmeyecek şekilde yeni yorumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Geçmişte yoğun bir şekilde kullanılan içtihat dinamizmi yeniden harekete geçirilmeli ve İslam'ın güncel ve gelecek projeksiyonları ortaya konulmalıdır. Unutmayalım ki İslam dini, Müslümanı maziye mahkûm etmediği gibi mazinin prangalarından kurtaran, geçmişi anlaşılır kılan ve gelecek tasavvurunu şekillendiren dinamik bir inançtır. Örneğin organ nakli, kök hücre, gen teknolojisi, klonlama, ötenazi, taşıyıcı annelik, suni dölleme, tüp bebek, aile mahremiyet alanları, sanal ortam problemleri, yapay

zeka, banka faizleri, sigorta sistemleri, kredi kartları gibi güncel sorunlara günümüz din âlimleri konunun uzmanları ile oturup fikir teatisi yaparak çözüm üretmedikleri takdirde İslam'ın evrenselliğini bizzat kendi ellerimizle yok etmiş oluruz. Bu hem İslam'a hem de insanlığa karşı bir sorumluluğumuzdur.

3.5. Vahiy ve Akıl Birlikteliğinin Kaybedilmesi

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken bir başka problem, İslam dünyasında vahiy ve akıl birlikteliğinin kaybedilerek çatışan iki kod gibi algılanmasıdır. Oysa İslam'ın ilk gününden beri vahiy ile akıl birbirini tamamlayıcı olarak görülmüş ve Kur'an'da sürekli akletmeye, fikretmeye vurgu yapılmıştır. Kadim kültürlerin düşünce ve mantık diyalektiklerini anlamak amacıyla Emevilerin son dönemleri ve Abbasiler döneminde devlet korumasında özellikle Grekçeye hâkim Asuri mütercimlere yaptırılan Aristo başta olmak üzere kadim Helen filozoflarının eserlerinin Arapça'ya çeviri faaliyetleri ile yeni bir medeniyet tasavvuru geliştirilmiştir. Bu tercüme zaman içinde İslam inancında varlık telakkisinden reel dünyadaki sorunların çözüm anlayışlarına kadar bir dizi hususun bağlantısını tespit ederek modelleme yapan Farabi, İbni Sina, Kindi ve İbni Rüşd gibi filozofların yetişmesine ve Küçük Asya'dan Avrupa'ya yayılan İslam medeniyetinin inşasına zemin hazırlamıştır. İslam medeniyeti 9. ve 13. Yüzyıllar arasında biri Bağdat'ta kurulan "*Beyt-ül Hikme*" üzerinden Orta Asya'ya, diğeri İspanya-Endülüs üzerinden Avrupa'ya olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki önemli epistemik çıkış yapmıştır. Bilim, insanlığın ortak mirası olarak nesilden nesile aktarılırken İslam dünyasındaki bu dönüşüm ve gelişmeler, İbni Meymun ile Yahudi ve Saint Thomas ile Hristiyan epistemolojisinin oluşumuna da öncülük etmiştir. Bu çalışmalar, aynı zamanda İslam Medeniyeti altın çağını yaşarken Orta Çağın karanlığında hapsolan Batı'nın aydınlanma sürecine de fikri zemin hazırlayarak özellikle Avrupa'yı harekete geçirmiştir. Tüm bunlar olurken İslam Medeniyeti vahiy ve akıl arasındaki ilişkiyi iyi belirlemiş ve birbirinin tamamlayıcısı olarak modellemiştir. Vahiy ve aklın birbirinin tamamlayıcısı değil de alternatifi olarak görülen bir yerde ne İslam'dan ne de fitrattan söz edilebilir.⁷⁹

78 İlyas Yıldırım, "Hanefî Geleneğinin İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'ye Muhalefetini Yorumlayışı: Öşür Merkezli Bir Okuma", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 51-84.

79 Akkoyunlu - Ünal, "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlahiyatçıların Rolü", 13.

Aklı kullanmayı önemseyen ve kesin nasslar dışında zamanın ilcaatına göre yapılan içtihatlarla İslam dinamizmini harekete geçirip çağın sorunlarına çözüm üreten bir anlayıştan dini korumak adına içtihat kapısını tamamen kapatan, dini klasik fıkıh kitaplarının sayfalarına hapseden, skolastik bataklığa saplanan ve çağdaş sorunlara çözüm üretmez hale getirip taassup ve cehaleti hakim kılan anlayışa nasıl geldiği iyi sorulanmalıdır.

3.6. Evrensel Ahlak Anlayışının Üretilmemesi

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken bir diğer konu da İslam dünyasında niçin evrensel bir ahlak anlayışı üretilmediğidir. Müslüman toplumların ortak sorunu ahlaki açıdan güçlü ve sorumluluk sahibi bireyler yetiştirememesidir. İslam dünyasında genel olarak bir ahlaki dejenerasyon görüldüğünden hem İslam coğrafyasında hem de geri kalan coğrafyada her ne kadar kabul etmemek için türlü bahanelere sığınacak da Müslümanların sözüne ve ticaretine güvenilmez oldukları yaftası boynumuzda asılı durmaktadır. Kendimizi kurtarmak ve İslam'a verdiğimiz zararı minimize etmek için her ne kadar Kur'an ve hadislerden örnekler versek, peygamberimiz ve sahabelerinin hayatlarını şahit tutsak da inandırıcı olamamaktayız. Zira özümü zü kaybetmiş ve modern çağın sorunları altında kişilik dejenerasyonuna uğramışız. Madem uzun zamandır erdemli ve ahlaklı bir toplum oluşturamıyoruz o zaman Müslüman toplumların klasik ahlak ve vicdan eğitim metotlarını ivedilikle güncellemeleri gerekmektedir. İslam coğrafyasında ahlaki sorunlar sıklıkla Müslümanlarla birlikte İslam'a mal edildiğinden ahlak ve değerler eğitimi ile donatılmış sağlam bir eğitim modeli geliştiremezse Müslümanlık şekilden ibaret bir kültüre dönüşmekle karşı karşıya kalacaktır.⁸⁰ Kendi toplumunun iç barışını, ahlaki normlarını sağlayıp güvenilir bir insan modeli oluşturamayan bir din, başkalarına nasıl umut ve gelecek vaddedebilir? Geçmişte yabancı bir beldeye gidenlere siz kimsiniz denildiğinde, biz Müslümanlar dediklerinde büyük bir kabul görürken; günümüzde tam tersi bir muamelenin oluşması hem dikkat çekici hem de üzücüdür. Biz Müslümanlar ne zaman böylesine ahlaki erdemlerimizi kaybedip, vicdanımızı bu kadar körelttik?

80 Yanmış, "Müslüman Ahlakı Üretemeyen İslamofobi Üretir", 200.

Vicdan, insan benliğinde hakikatten kopmayacak en son ve tek parça olarak kabul edilir. Müslümanların sürekli yakınmak ve başkalarını suçlamak yerine kaybettikleri hakikati ve ahlak felsefesini bulabilmek adına öncelikle katılaştırmış vicdanlarını kir ve pastan arındırmaları gerekmektedir. Özellikle Maturidi gelenekten gelen Mutasavvıf Ahmet Yesevi'ye kadar uzanan "*Ahlak temelli İslam*" anlayışının anlam ve önemini yeniden düşünmemiz yerinde olacaktır.⁸¹

Unutmamak gerekir ki peygamberimizin (a.s.) gönderiliş gayelerinin başında güzel ahlakı tamamlamak gelmektedir. Söz ve özüyle güzel bir ahlak ile bezenmemiş dindarlığın bireye/topluma faydası olmadığı gibi aksine bireye, topluma ve dinin bizzat kendisine zarar vermektedir. Koyu bir dindarlığın temelinde güzel ahlak felsefesi yatmadıkça ve bu da dışarıya aksetmedikçe sonuç taassubu ve din istismarını doğuracaktır.

3.7. Selefilik ve Sufizm Kıskaçı

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken bir diğer konu da birbiri ile rekabet eden ancak akıl, sorgulama, bilim ve araştırma karşılığı ortak paydasında birleşen Selefilik ve Sufizm paradigmalarıdır. Ehl-i Hadis geleneğinin yüzeysel güncel versiyonu olan selefilik, dinin radikalizm boyutunu oluştururken sufizm ise bâtinî-mutlakîyetçi din anlayışını oluşturmaktadır. Selefilik entelektüel düşünceyi küfür olduğu için Sufiler ise zâhirî-kabuksal olduğu için reddetmektedir. Her iki taraf da baskıcı ve ötekileştirici bir yapıya sahip olduklarından İslamî ilimler alanında çalışanların çoğunluğu, bu çevrelerin tepkiselliklerinden çekindikleri için modern-postmodern paradigmalara geliştirmeyi veya İslam geleneği ile ilgili derinlikli ve kaliteli çalışmalar yapmayı göze alamamaktadırlar. Bu da gerçeklerle yüzleşemeyen Müslümanların statikleşmesine ve İslam'ın çağın dışına itilmesine yol açmaktadır. Özgür düşünen güçlü ve mutedil zihinlerin mefkûreleriyle İslamî ilimlerin güçlenmesi, dinî düşünce ve hayatın daha sağlıklı bir duruma kavuşmasına, çağın sorunlarına makul öneriler getirilmesine ve genel anlamda sosyokültürel barışa katkı sağlayacaktır.⁸²

81 Akkoyunlu - Ünal, "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlâhiyatçıların Rolü", 12-13.

82 Mehmet Evkuran, "İslamî İlimlerde Toplumsal Gerçeklik, Hakikat ve Söylem Problemleri", *İlahiyat Akademi* 14 (31 Aralık 2021), 20.

Dinî nasrlara literal bir yöntemle yaklaşan ve bu yaklaşımlarından ötürü şiddeti önceleyen ve insanın irade özgürlüğünü sınırlayan El-Kaide, Boko Haram, eş-Şebab, en-Nusra, Taliban, DEAŞ gibi sözde İslâmıcı görünen şiddet ve terör yanlısı örgütlerin din yorumları ile Şiî Nizari İsmailîlerin⁸³ ve onların yolundan giden grupların ezoterik, batınî ve keyfi din yorumları, gençler başta olmak üzere bazı insanları İslâm'dan uzaklaştırarak ateizme, deizme, karma felsefesine veya nihilizme yönelmelerine neden olmaktadır. Her iki yapı da dini yelpazenin uçlarında seyretmektedir. İslâm'da asıl olan barış, esenlik, orta yolu takip etmek, meşru savunma hakkının dışında şiddet ve aşırılığa izin vermemektir.⁸⁴

3.8. Şiddet ve Terörü Meşrulaştırma Aracı Olarak Cihad Anlayışı

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken bir diğer konu da İslami cihad adına sergilenen canlı bombalar, bombalamalar ve infaz görüntüleridir. Elbette İslâm'ı terör ile ilişkilendirme anlayışının yerleşmesinde İslam için mücadele verdiğini ileri süren El-Kaide, Taliban, Boko Haram, Eş-Şebab ve DEAŞ gibi kendisini neo-selefi olarak niteleyen ve fikirlerini benimsemeyen Müslümanları da tekfir eden şiddet ve terör yanlısı örgütler ve bunların zihniyetinden beslenenler önemli rol üstlenmiştir.⁸⁵ Özellikle DEAŞ'ın etki alanını artırmak için infaz görüntülerini sosyal medya ağları üzerinden propaganda aracı olarak yayınlaması⁸⁶, Batı dünyasındaki İslam karşıtlığına önemli bir malzeme oluşturmaktadır. Hollanda'daki "Submission-Boyun Eğme" filminin yönetmeni Theodoor Van Gough'un ve Danimarkalı karikatüristin öldürülmesi, Charlie Hebdo saldırısı ve Paris saldırıları başta olmak üzere çeşitli radikal grupların bu eylemlerini İslam adına yaptıklarını özellikle duyurmaları ve cihad gibi bazı İslami kavramları eylemlerini meşrulaştırmak için kullanmaları da Müslümanlar için somut bir imaj kaybıdır. Diğer taraftan uluslararası arenada karikatürler aracılığıyla aşağılanan Müslümanlar, bu karikatürlere verdikleri tepkiler nedeniyle mizah anlayışından yoksun, farklı

görüşlere tahammülsüz, şiddet yanlısı gibi haftalarla bir kez daha rencide edilmektedir.⁸⁷

Özellikle 11 Eylül'ün akabinde Amerikan hükümeti tarafından gündeme getirilen "İslami terör" kavramıyla Müslümanlara karşı ön yargı, kuşku, baskı ve şiddete dayalı bir politika oluşmuştur.⁸⁸ Müslümanların herhangi bir olumsuz davranışı, dinle özdeşleştirilip tüm Müslümanların potansiyel birer terörist oldukları gösterilmeye çalışılmıştır.⁸⁹ Özellikle medyanın da katkılarıyla Müslümanlar, adeta klasik Amerikan hukuk özdeyişinin tam tersine masumiyetleri ispatlanıncaya kadar suçlu olarak görülmüşlerdir.⁹⁰ Günümüzde yansımaları süren bu tür vakaların kendi dönemlerindeki benzerlerini göz önünde bulunduran C. Taylor, P. Hitti, A. Toynbee, Gibbon, T. S. Arnold gibi Batılı tarihçiler, Batı'nın iki yüzlülüğünü ve Batılıların kendi tarihlerinin insanî olmayan barbarlık örnekleriyle dolu olduğunu belirterek İslâm'daki cihad kavramının veya "kutsal savaş" adı altında İslâm'a mal edilen görüşlerin çarpıtıldığı gerçeğini dikkatlere sunmuşlardır.⁹¹

Başta 11 Eylül saldırıları olmak üzere İslam adına yapıldığı iddia edilen tüm saldırılar aklı selim hiçbir Müslümanın onaylayabileceği eylemler değildir. Diğer taraftan günümüzde DEAŞ'ın, Boko Haram'ın veya Taliban'ın eylem ve söylemlerinden memnuniyet duyabilecek bir Müslüman bilincinden bahsetmek de asla mümkün değildir. Müslüman veya diğer inanç mensuplarından olan binlerce masuma kendi saplantılı dini anlayışları sebebiyle uyguladıkları zulüm ve şiddet çoğu kişi tarafından lanetlenmektedir.⁹² Zira inancımıza göre masumları hedef alan şiddet eylemleri, kimden geldiğine bakılmaksızın vahşet ve zulüm olarak kabul edilir ve asla savunulamaz. Ancak İslam dünyasının temsiliyet sorunu olduğu için genellikle İslam dünyasından bu tür

83 Ali Gür, "FETÖ'nün Şii Haşhaşiler ve Sünni Kadiyaniler İle Yapısal Benzerlikleri: Sistemantik Değerlendirme", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 22/3 (28 Temmuz 2023), 706-708.

84 Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri", 1024.

85 Mevlüt Uyanık, "Doğu ve Batı Algısı: İmaj Sorununu İslamofobia Bağlamında Okumak", *İLSAM Akademi Hakemli, Dergisi* 2/1 (2022), 194.

86 Bünyamin Ayhan - Muhammet Emin Çifçi, "İŞİD, propaganda ve İslamofobi", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 27.

87 Nurdan Akıner - Mustafa Sami Mencet, "Türkiye'de İslamofobi: Mizah dergilerinde İslam'ın temsili", *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/2 (2016), 172.

88 Ejder Okumuş, "ABD'de İslamofobi ve Anti-İslamizm: 11 Eylül Öncesi ve Sonrası", *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2007), 245.

89 Elizabeth Poole, "Reporting Islam", *Reporting Islam*, (2002), 4.

90 Nathan Lean, *İslamofobi Endüstrisi*, çev. İbrahim Yılmaz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), 20.

91 Hayati Hökelekli, *İslama Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 428.

92 Necdet Subaşı, "İslamofobi: Eski ve Yeni Sınırlar", ed. Azize Toper Kaygın - Aydın Cüneyd (Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu, Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017), 82.

eylemelere verilen tepkiler zayıf kalmaktadır. Radikal örgütlerin vahşet ve infaz görüntüleri Müslümanlar arasında bile dehşet ve korku oluştururken Batı kamuoyunda oluşturmamasını beklemek makul görünmektedir. Böylece bu dehşet görüntüleri ile bir taraftan Müslümanlar korkutulup sindirilirken diğer taraftan da İslam karşıtlığına malzeme arayan Batılıların eline çok kullanışlı önemli kozlar verilmektedir.⁹³

Özellikle DEAŞ başta olmak üzere bu tür şiddet ve terör yanlısı örgütlerin örgütlere katılanların büyük çoğunluğunun dışlanmış ikinci ya da üçüncü kuşak Kuzey Kafkas ve Balkan kökenli göçmenlerden oluşan AB ve ABD vatandaşları olduğu gerçeğini iyi analiz etmek gerekir. Genellikle psikolojik boşluk yaşayan, eğitim ve maddi imkanları düşük, baskılanmış, ötekileştirilmiş ancak baş kaldırı için fırsat arayan maceracı gençleri kendi ülkelerinden çok uzak İslam coğrafyalarında İslam adına savaşa ikna ederek onlardan kurtulmak, Müslüman'ı Müslüman'a kırdırmak ve onların yaptıkları üzerinden İslam nefretini körüklemek önemli bir stratejik hamledir. Arap Baharı ve sonrasında Batı devletlerinin izlediği politikaların da bir sonucu olarak Müslüman toplumların arasında cereyan eden sosyal ayrışma, kaos ve çatışmanın yol açtığı sosyo-ekonomik kriz ve siyasi iktidarsızlık DEAŞ gibi örgütlere katılımı arttırmıştır.⁹⁴ Bu yüzden ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri başta olmak üzere Batı'dan örgütlere katılmak üzere İslam coğrafyasına gelenlerin katılımlarını önlemek için gençlere psiko-sosyal destek verilmeli, İslam'ın zorunluluk olmadıkça savaşı onaylamadığı, aksine esenlik ve barış dini olduğu bilinci yerleştirilmelidir.

Şiddet ve terör üzerinden İslam'a saldırıp Müslümanları aşağılamaya çalışan Batı'ya ekonomik ve teo-politik çıkarlar uğruna ABD'nin önce Afganistan'ı ve daha sonra da Irak'ı işgal etmesinin, İslam coğrafyasında kaosa yol açtığını ve bu durumdan da radikal grupların istifade ettiğini verileri ile birlikte detaylı anlatmak gerekir. Arap Baharı ve Suriye müdahalelerinin oluşturduğu kaos ortamında Orta Doğu coğrafyasında sosyokültürel ve mezhepsel fay hatlarının daha fazla belirginleştiği, kırılğanlığının arttığı, bu durumun yeni

radikal grupların oluşumuna zemin hazırladığı veya mevcut radikal gruplara yaradığı vurgulanmalıdır.⁹⁵

Ahirette cenneti kazanmak adına yanlış dini yorumlarla yapılan çıkarımlarla cihad adı altında İslam coğrafyasını kana bulayanlar ve Müslümanların bu dünyada hayat standartlarını ve huzurunu bozanlar, karşı çıktıkları Batı'ya zarar vermek yerine Müslümanlara büyük zararlar vermelerinin paradoksunu yaşamaktadırlar. Oysa İslam'ın esenlik ve barış anlamı, her iki dünya için de içselleştirmeyi gerektirmektedir. Zira din, bu dünyada da adalet, güvenlik, huzur ve refahın temin için gönderilmiştir.⁹⁶ Bu eylemlerle çeşitli şekillerde karlı çıkan Batı iken, Müslümanlar ise yine kendilerinden olanların elleriyle büyük zarar görendir. Bu eylemler sebebiyle İslam'ın terör ile özdeşleştirilmesi ise bir başka vahim durumdur.

Özellikle gençlere cihad gibi İslami kavramların geniş muhtevasının olduğu iyi anlatılmalıdır. Cihadın yalnızca düşmanla savaş olmadığı, nefisle mücadelenin de cihad kapsamına girdiği, bir anlamının da gayret etmek ve çabalamak olduğu, İslam dünyasının doğru bir zeminde ilerlemesi için çabalamanın ve işini iyi yapmanın da cihad olduğu yönünde toplumsal bilinç oluşturulmalıdır.

3.9. Din İstismarı

İslam dünyasının öz eleştiri yapması gereken bir diğer konu da din istismarıdır. Özellikle örgütsel yapılarda toplumsal taban bulabilmek için kullanılan mübahlaştırma ve dini meşrulaştırmalar bir süre sonra din istismarına evrilebilmektedir. Din, bireysel/toplumsal/siyasal davranışları gerekçelendirmek için kullanılabilen gibi aynı zamanda istismara açık bir alanda oluşturabilmektedir.⁹⁷ İniş sebepleri göz ardı edilmiş, bağlamlarından koparılmış ayet ve hadislerin lafzî anlamlarına ve tarihsel/sosyolojik arka planlarına bakılmaksızın âlimlerin verdiği fetvalara binaen veri-

93 Subaşı, "İslamofobi: Eski ve Yeni Sınırlar", 82.

94 Hilal Barın, *Tedirgin Nefret: İslamofobi Ve DAES* (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016), 235.

95 Jocelyne Cesari, "Batı'da İslamofobi: Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri Arasında Bir Mukayese", *İslamofobi* 21 (2015), 72.

96 Mevlüt Uyanık, "Dünyada İslamofobi'yi Besleyen Unsurlar Olarak Neo-Selefi Öğreti 'Bir Zihniyet Analizi'", *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler* 11 (2015), 319.

97 Ejder Okumuş - Muhammed Yasir Okumuş, "The Legitimacy of Conflict in the Middle East" (Orta Doğu'da Devlet Dışı Aktörler ve Demokrasi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2016), 66-70.

len hükümler, eylem ve söylemleri meşrulaştırma aracı olarak kullanılmaktadır. Hatta cemaat/cemiyet/hareketler sadece kendilerini mutlak doğrunun temsilcileri ve meşru dinî otorite kabul ettiklerinden kendilerine muhalefet etmeyi bile ötekileştirmeye, gayr-ı meşru alana itmeye hatta tekfir etmeye yeter sebep görmektedirler. Bu durum hem siyasal hem de toplumsal olarak dini gruplar bazında oluşabilmektedir.

Tarihi süreçte insanın içinde var olduğu yapılar, cemaatler, cemiyetler, iktidarlar ve devletler güç ve iktidarı elde edebilmek/tutmak için dini araçsallaştırmışlar ve istismar etmişlerdir. Bu davranışlarını da iktidarları İslamileştirmek mantığı ile meşrulaştırmaktadırlar. Ancak sonuçta iktidarları İslamileştiremedikleri gibi kendileri de iktidar yolunda yozlaşmışlardır.⁹⁸

Dini istismarın güncel örneklerinden biri olan DEAŞ, bir yandan İslam'dan referans vererek yaptığı eylemleri ile din adına şiddet ve vahşeti meşrulaştırırken diğer taraftan da en büyük zararı İslam ve Müslümanlara vermektedir. Özellikle kendisini selefi-İslamcı olarak tanımlayan sosyo-politik örgütler, İslamfobi algısını pekiştiren eylemleri ile neticede Müslümanların faydasına mı yoksa zararına mı zemin hazırladıklarını gözden geçirmelidirler.⁹⁹ Zira son zamanlarda global ölçekte artan şiddet/terör olaylarını İslam'la özdeşleştirme hususundaki uluslararası kampanyalar kamuoyunu büyük oranda etkilemektedir.¹⁰⁰ Özellikle 11 Eylül sonrası bu durum bariz bir şekilde görülmektedir.¹⁰¹ Aynı zamanda DEAŞ türü şiddet ve terör yanlısı örgütler Müslüman devlet ve toplumları kafir ilan edi¹⁰² saldırarak Müslümanlara direk zarar verirken diğer yandan da İslamofobi'yi kökleştirerek ve Müslümanlara karşı ayrımcılık ve nefret söyleminin şiddetlenmesine yol açarak Müslümanların daha fazla zarar görmesine ve alanlarının daraltılmasına da yol açmaktadırlar. Artık

ABD ve Avrupa'da siyaset, medya ve akademinin genellikle gündemi negatif veya pozitif olmasından bağımsız olarak İslam ve Müslümanlardır. Böylece İslam ve Müslümanlar Avrupa başta olmak üzere Batı'nın önemli bir unsuru haline gelmiştir.¹⁰³

El-Kaide, DEAŞ, Boko Haram ve benzeri şiddet/terör yanlısı örgütler, cihad yaptıkları savunmasıyla dini kullanırken çok sayıda sivil masumun ölümüne yol açan şiddet eylemleriyle insanların zihnindeki "İslam'ın barış ve hoşgörü dini olduğu" kanısının hafızalardan silinmesine yol açmıştır. 11 Eylül saldırıları ise bir süreliğine uykuda olan İslamofobi canavarını yeniden uyandırmış ve İslam'ı şiddet ve terör ile özdeşleştirmeye yönelik ABD başta olmak üzere Batı'nın eline çok önemli bir gerekçe sunmuştur. İslami kimliği kullanan örgütlerin bu şekilde devam eden şiddet ve terör eylemleri Batı kamuoyunda büyük bir tedirginlik oluşturmuştur. Böylece Müslümanlar çift yönlü baskı ve zarara maruz bırakılırken diğer yandan da buldukları ülkelerde temel insan hakları ve demokrasi taleplerinin baskılanmasına ve ötekileştirilmelerine yol açmaktadır.¹⁰⁴

Batı, bir taraftan ülkelerindeki uzun yıllardır ötekileştirilmiş kızgın Müslüman gençleri bir plan dahilinde paramiliter güç olarak savaşmak üzere belirli bölgelere gönderip onlardan kurtulurken diğer taraftan da yapılan terör eylemleri üzerinden Batı kamuoyunda İslamofobi'yi körüklemiştir. ABD başta olmak üzere Batı, İslam dünyasında kısmen sivil toplum kuruluşu olarak da işlev gören tarikat/cemaat/cemiyetler ile de özellikle ilgilenmektedir. Bunlar arasından kullanabileceklerini belirleyip popülerleştirirken diğerlerini de hızla ötekileştirmektedir. Tüm bunlar olurken ABD aynı zamanda CIA kontrolünde ılımlı İslami yapılara destek vererek buldukları ülkelerde zamanı gelince darbe girişimlerinde bulunmuştur. Bu yapılar, inanç ve kültür olarak bizden gibi görünseler de uluslararası istihbarat örgütleri tarafından özel korunmaya alınmış kullanışlı ve hırslı bireylerden oluşmaktadır. Uluslararası bir istihbarat ve terör örgütü olan FETÖ bunlardan biridir ve Türkiye başta olmak üzere İslam coğrafyasını-

98 Turgay Aldemir, *İnsanlığın Geleceği ve Sivil Toplum* (İstanbul: Tire Kitap, 2020).

99 Uyanık, "Doğu ve Batı Algısı: İmaj Sorununu İslamfobia Bağlamında Okumak", 191.

100 Schmid, "Europäisch und muslimisch? Debatten, Identitäten, Transformationen", 196-198.

101 Tibi Bassam, *Euro-Islam: Die Lösung Eines Zivilisationskonfliktes* (Berlin: WBG Academic, 2009), 104.

102 Hakan Samur, "Avrupa'nın Önyargılarının Ve Çelişkilerinin Bir Sonucu Olarak İslamofobi", *Yönetim Bilimleri Dergisi* 15/29 (2017), 159; Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 37; Tuba Er - Kemal Ataman, "İslamofobi Ve Avrupa'da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 56.

103 Vivien Neugebauer, *Europa Im Islam-Islam in Europa: Islamische Konzepte Zur Vereinbarkeit Von Religiöser Und Bürgerlicher Zugehörigkeit* (Peter Lang Edition, 2016), 1.

104 Uyanık, "Doğu ve Batı Algısı: İmaj Sorununu İslamfobia Bağlamında Okumak", 191-193.

da İslamofobi oluşumunda önemli rol üstlenmiştir.¹⁰⁵ Batı, FETÖ ve benzeri dini cemaat görünümlü devşirme yapıların önünü açık büyütürken diğer taraftan da tarikat/cemaat/cemiyetlerin toplum nezdindeki itibarını yok edip bunlar üzerinden din algısını kirletmektedir. Bu yüzden İslam dünyasında radikal gruplara karşı dikkatli olunduğu kadar FETÖ benzeri yapılara karşı da temkinli olunmalı ve bunların toplumu ifsat etmelerine izin verilmemelidir.

Ülkemiz başta olmak üzere İslam dünyasında cemaat olarak algılanan bu tür yapılar, önemli toplumsal dinamiklerdir. FETÖ vari yapılar yüzünden bu toplumsal dinamikler toptancı bakışla ötekileştirilerek yok sayılmamalıdır. Ancak bu yapıların da kendilerini öz eleştiriye tabi tutmaları gerekmektedir. Devlette kadrolaşma adına kifayetsiz muhterisleri kendinden diye koruyan, müntesiplerinin yanlışlarını örten, kendi liyakatsiz müntesibini makama getirebilmek için liyakatli ve ehliyetli bir başkasına iftira atıp hakkında dezenformasyon yapan, bulunduğu makamda devletin imkanlarını şahsına veya grup çıkarına kullanan, müntesiplerinin sayısı üzerinden siyasetle pazarlığa oturan, liderlerini kutsallaştıran ve çıkar amaçlı dini alabilmişine kullanan yapıların topluma ve dine verdikleri zarar İslamofobiden daha tehlikelidir. Tarikat/cemaat/cemiyet gibi yapıların özellikle ezoterik anlayıştan uzak durup kadrolaşma, holdingleşme ve siyasetin arka bahçesi olmaktan vazgeçerek insan-ı kamil yetiştirmeye odaklanmalıdırlar. Siyasal erk ve devlet otoriteleri de insan kaynağı olarak gördüğü cemaat görünümlü yapılanmalara devletin imkanlarını seferber etmek yerine liyakat/ ehliyet ve adaleti öncelemelidir.¹⁰⁶

3.10. Sosyokültürel Uyum Problemleri

Özellikle Avrupa başta olmak üzere Batı'da İslam karşıtlığının önemli sebeplerinden biri de Müslümanların toplumsal uyum sorunlarına yol açacak kadar öz kültüründen vazgeçmeme ısrarları, dil öğrenme isteksizlikleri, yerleşik halkın inançsal uygulamalarına saygı göstermemeleri ve kutsallarını alaya almaları, namus/töre cinayetleri, buldukları ülkenin yerleşik toplumsal kurallarına uymamaları, kamuya açık ortamlarda

kurban kesmeleri veya ibadet etmeleri ve bu yaşantılarında ısrarcı olmalarıdır.¹⁰⁷

Bir yandan çok kültürlü ortak bir yaşam vadederken diğer yandan özellikle Müslümanları asimile etme çabası Batının bir paradoksudur. Bu yüzden yaşadığımız toplumda bir yandan olumsuzluklara karşı öz eleştiri yaparak toplumsal bağışıklık sistemimizi güçlendirirken diğer yandan da inançlarımıza daha sıkı ve bilinçli sarılarak stratejik adımlar atabiliriz. Özellikle Batı ülkelerinde yaşayan Müslümanlar, inançlarına daha sıkı bağlanıp entelektüel düzeylerini yükselterek ve ortak yaşam kültürüne asimile olmadan uyum sağlayarak Batı'da "göçmen" veya "geçici işçi" olarak değil, ülkenin "tam vatandaşları" olarak kendilerini kabul ettirebilirler.

3.11. Temsiliyet Problemi

Azınlık olmakla birlikte radikal dini örgütlerin eylem ve söylemlerinin oluşturduğu tahribat ortadayken Müslümanların birbirleri ve dünya ile iletişim sorunlu olmaları, birlik içinde olamamaları, örgütlenmemeleri ve etkili bir tavır ortaya koyamamaları zayıf ve aciz bir toplum görüntüsü vermektedir. Ötekileştirmeler ve saldırılar karşısında sağduyulu Müslümanlar, şiddet ve gayri-i meşru yollara tevessül etmeden siyasi mecraları da zorlayarak mağduriyetlerin giderilmesi adına reaktif değil proaktif hareket etmelidir.¹⁰⁸

Bu dinin mensubu olmayanlar da dahil hakkında hemen herkes ahkam kesmesine ve sürekli gündemde olmasına rağmen İslamiyet, bütün dünya dinleri içinde bugün bile en az bilinen ancak en fazla yanlış anlaşılan/ anlatılan bir din konumundadır. Dinler arasında tarihsel olarak her safhası kayıt altında olan İslam, ilk birkaç yüzyılda dünyaya bir rol model ve ahlaki öğreti olarak örnek teşkil etmişken; günümüzde neden en az bilinen ve en fazla yanlış anlaşılan/ anlatılan din haline geldiğini düşünmemiz ve buradaki sorumluluğumuzu hatırlamamız gerekir.¹⁰⁹

Riad Domazeti şampiyonların liginde 1.8 milyarlık Müslüman coğrafyanın bütüncül bir temsiliyetinin olmadığını belirterek İslam dünyasının önemli bir

105 Ali Gür, *Vaizlikten Teröristliğe Bir İhanetin Portresi Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ/PDY)* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 302-304.

106 Aldemir, *İnsanlığın Geleceği ve Sivil Toplum*.

107 Ertay, *İslamofobi*, 81.

108 Şafak Oktay, *Hıristiyan Coğrafyasında İslamofobi*, 111.

109 Akkoyunlu - Ünal, "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlâhiyatçıların Rolü", 22.

sorununu gündeme taşımaktadır.¹¹⁰ İslam dünyasında ülkeler ve Müslümanlar arasındaki sorunlar, ontolojik düzlemde olmadığı gibi Avrupa'nın 1648'de Vestfalya anlaşması ile çözdüğü teolojik çatışma alanlarına göre çok daha çözülebilir düzeydedir. Kanlı Yüz Yıl ve Otuz Yıl savaşlarından yorgun düşen Hristiyan Avrupa, Vestfalya Antlaşması ile keskin bir kararlar aralarındaki mezhep çatışmalarını sonlandırıp ittifak kurup yükselişe geçerken İslam dünyasına da kurtuluş ve yükseliş umudu için çatışma ve farklılıkları sonlandırıp güçlü bir birliklilik ve temsiliyet kurmaktan başka çarenin olmadığını hatırlatmaktadır. Güçlü tarihsel arka planı, çok kültürlü yapısı, jeostratejik konumu ve Batı ile Doğu arasında önemli bir kültürel kavşakta yer alması gibi önemli avantajları ile Türkiye bu konuda öncülük yapabilecek en uygun ülke olarak düşünülebilir.¹¹¹

3.12. Kadının Statüsü ve Kadına Şiddet

İslamofobik bireylerin en sık kullandığı temel argümanlardan biri de İslam coğrafyasında kadınların rolü üzerinedir. Seyahat, eğitim, siyasi ve ekonomik hayata katılım kısıtlamaları ile özgürlük alanlarının kısıtlandığı, kadınlara eşit ve adil muamele edilmediği, ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapıldığı ve namus/töre cinayetleri başta olmak üzere kadına yönelik şiddetin önlenemediği yönündeki algılar bir realite olarak karşımızda durmaktadır.

Öncelikle bu durumların İslam'la değil coğrafi adet ve geleneklerle ilişkili olduğunun iyi anlatılması gerekir. Zira peygamberimizin eşleri dahil kadınların hadis rivayetinde buldukları, ticaret yaptıkları, savaşlara katıldıkları, Hz. Aişe'nin Cemel vakasında olduğu gibi orduda bizzat savaşmaları, camilerde ibadet ettikleri, Halifelere itirazlarda buldukları, hasta tedavi ettikleri, pazar denetimleri yaptıkları ve sosyal yaşamın bizzat merkezinde yer aldıkları bir vakiadır. UNESCO tarafından da dünyanın ilk üniversitesi olarak kabul edilen ve 12 asırdır kesintisiz eğitimine devam eden Karaviyyin Üniversitesi Fatima el-Fihri isimli bir bilge kadın tarafından kurulmuştur. İbni Haldun, İbni Rüşd ve İbni Bace, İbni Battuta tıp bilginlerinden Yahudi İbni Meymun, coğrafyacı Eş-Şerif el-İdrisi, mutasavvıflardan İbni Arabi, İbni Hazm ve Abdüsselam Bin Meşş, Papa II. Silvester, Avrupalı gezgin Leo Africanus gibi çok sayıda

alim, filozof, gezgin ve din adamı eğitimlerini bu üniversitede almışlardır.¹¹²

İslam'ın ilk asrında kadınlar toplumun merkezinde aktif olarak bizzat yer alırken ilerleyen zamanlarda ve günümüzde neden bazı Müslüman ülkelerde toplumdaki dışlandığının öz eleştirisini yapmamız gerekir. Görüldüğü gibi adet ve geleneklerden kaynaklı kadını ötekileştiren yanlış uygulamalar, İslam'la özdeşleştirilmeden kadınların sosyal yaşamdaki statüleri ile ilgili yapılacak düzenlemeler ve iyileştirmeler, İslamofobi ile mücadelede önemli bir kazanım sağlayacaktır.

3.13. Otokratik Yönetimlerin Fikirsiz ve Yaşamsal Kısıtlamaları

Bazı İslam ülkelerindeki otokratik yönetimler, kamusal ve siyasi alana katılımdaki kısıtlılıklar, fikir ve ifade özgürlüklerinin kısıtlanması, sivil toplum kuruluşlarının faaliyet ve gelişimlerine yeterince imkân tanınmaması, hak arayış ve taleplerinin reddedilmesi hatta bazen şiddetle bastırılması, yolsuzluk/rüşvetin normalleşmesi ve devlet kademelerinde liyakat ve ehliyetin değersizleştirilmesi, İslam karşıtlarının kullandığı İslamofobik argümanlardandır. İslam'ın özüne dönerek adalet, liyakat, can/mal/inanç emniyeti, fikir hürriyeti, sosyal yaşama aktif katılım serbestiyeti ve siyasi erkte söz sahibi olma hakkı yeniden çağımıza uyarlandığı zaman İslamofobi ile mücadelede önemli engeller aşılanmış olacaktır.¹¹³

3.14. Kurtarıcı Mehdi Beklentisi

Özellikle ezoterik ve kült yapılanmalarda kurtarıcı Mehdi beklentisi toplumu kaderciliğe ve sorumsuzluğa itmekte ve toplumsal değişim ve dönüşümü erteletmektedir. Aliya İzzet Begoviç de bir adım daha ileri giderek kurtarıcı Mehdi beklentisinin Müslümanlara fayda sağlamadığı gibi sadece Müslümanları tembelleğe ve sorumsuzluğa sevk ettiğini belirtmiştir.¹¹⁴ İslam dünyasındaki kurtarıcı Mehdi beklentileri bir taraftan bireysel sorumlulukların ihmal edilmesine ve kaderciliğe yol açarken diğer taraftan da bu beklentinin din istismarcıları tarafından kullanılmasına ve Müslü-

110 Selim Vatandaş, "Avrupa Birliği Doğu'ya Ne Anlatır?", *İNSAMER*, (2019), 4.

111 Aldemir, *İnsanlığın Geleceği ve Sivil Toplum*.

112 Enson Haber, "Dünyanın İlk Üniversitesinin Kurucusu: Fatima El Fihri" (<https://www.ensonhaber.com/tarih-haberleri/dunyanin-ilk-universitesinin-kurucusu-fatima-el-fihri>, 2021).

113 Talip Küçükcan, "İslam Dünyasının İslamofobi ile Mücadelesinin Parametreleri", *TRT Akademi* 7/15 (31 Mayıs 2022), 768-779.

114 Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 320.

manlar başta olmak üzere insanlığın aldatılmasına yol açmaktadır. Oysa dinimiz, “Bir toplum kendinde olanı değiştirmedikçe, Allah o toplumu değiştirmez” (Kur’an-ı Kerim, Ra’d 13:11) ayeti ile tam tersini vurgulamakta ve bireysel sorumluluk yüklemektedir. Neden İslam dünyasında çoğu Müslümanın kolaycılığa kaçıp sorumluluğunu Allah’a (c.c.) havale ederek kurtarıcı Mehdi beklentisiyle ömrünü tükettiğinin öz eleştirisi yapılmalı ve Mehdi beklentisinin istismar amaçlı kullanılmasına izin verilmemelidir.

3.15. Güvenin ve Adalet Anlayışının Kaybedilmesi

Eminlik vasfıyla düşmanına bile kendisini kabul ettiren bir peygamberin ümmetinin ilk kuşakları ticaret için gittikleri Uzak Doğu’da dürüstlük ve ticaret ahlakları ile takdir toplayıp büyük topluluklar halinde İslam’a girişlere vesile olurken günümüzde ticaret başta olmak üzere evrensel ilkeler ve ahlak kuralları açısından kötü örnek olarak gösterilme durumuna nasıl geldiklerinin muhasebesini yapmalıdırlar. Bir taraftan eylem ve söylem tutarlılığı ile İslam’ı yüceltenlerin yanı sıra diğer taraftan dini istismar eden sahte şeyhlerin, şarlatan hocaların, ahlaksızlığı şiar edinmiş sözde din adamlarının, kendilerini mutlak otorite ve dinin sahibi zanneden cemaat ve tarikatların, Müslüman kardeşini aldatmaktan, yalan söylemekten, can ve malına kastetmekten, emanete ihanet etmekten çekinmeyen sözde Müslümanların nasıl böylesine pervasızlaşabildiklerini öz suçlamaya savrulmadan öz eleştiriye tabi tutmak gerekir.

Sürekli Batı’yı suçlayarak kendisini sorumluluktan kurtarma sorumsuzluğunu yaşayan Müslümanların şu sorular üzerinde düşünerek öz eleştiri yapması, İslamofobi ile mücadele stratejilerine katkı sağlayacaktır. Batı, Müslümanların birbirlerini aldatmaları, can ve mallarına göz dikmeleri için baskı mı uyguluyor? “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol” (Kur’an-ı Kerim, Hud 11:112) ayetine muhatap olan Müslümanlara Batı zorla yalan mı söylettiriyor? Toplumsal hayat ve şehirleşmede böylesine kaotik ve hijyenik olmayan ortamları Batı mı oluşturuyor? Hak ihlallerini, adaletsizlikleri, liyakat ve ehliyetin rafa kaldırılmasını, rüşvet ve yolsuzluğu Batı mı dayatıyor? Neden Batı, İslam’ın evrensel ahlaki normlarını uygularken İslam dünyası tersini yapıyor? Doğuda İslam güneşi parlarken Orta Çağın karanlığında yaşayan Batı ile nasıl yer değiştirdik? Neden cehalet

ve taassuplarımızın karanlığına hapsedik? Cehalet ve taassuba savaş açan bir dinin inananları nasıl oluyor da böylesine taassup ve cehalet karanlığına mahkûm oluyor? Konjonktürel katı gelenekler bağlamında aile içi şiddet ve işlenen töre cinayetleri dinin hangi emir ve telakkisi ile meşrulaştırılıyor? İki hariç petrol ihraç eden ülkeler (OPEC) tamamen Müslüman nüfus çoğunluğu olan ülkelerden oluşurken neden çoğu İslam ülkesinde yoksulluk ve sefalet hakim? Gelir düzeyi açısından böylesine büyük uçurumlar olan, yoksulun açlıktan zenginine israftan karın ağrısı çektiği kırılğan İslam toplumlarının mimarları Müslümanlar değil mi? Neden göçmenler İslam ülkelerine değil de Batı’ya gitmek için canlarını hiçe sayıyorlar? Neden İslam coğrafyası güvenlik sorunlu bölge olarak görülüyor? “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” (Hadis, İbn Hanbel, II, s.381) diyen bir peygamberin inananları nasıl böylesine ahlaki bir yozlaşma girdabına kapılıyor? Neden İslam coğrafyasında Müslümanlar başta olmak üzere insanlık vahşet ve kan deryasında boğuluyor? Yaklaşık iki milyar Müslüman neden böylesine paramparça ve bir temsiliyet makamı yok?

4. İslamofobi ile Mücadelede İslam Dünyası Ne Yapmalıdır?

Müslümanlar, İslâm’ın özüne aykırı olmamak kaydıyla inançlarına bağlı, çağı anlayan, ahlaki normlara uyan ve kendileriyle barışık insanlar olduklarını içinde yaşadıkları topluma yaşantıları ile sunmalıdırlar. Yani Müslümanlar, İslam’ı buldukları her ortamda doğru yaşamalı/anlatmalı ve doğru yansıtmalıdırlar. İslâm’ın tahammülsüzlüğü değil hoşgörüyü, zulmü değil adaleti, adam kayırmayı değil liyakati, almayı değil vermeyi, saklamayı değil paylaşmayı, haksızlık karşısında susmayı değil reaksiyon vermeyi, cehaleti değil irfanı, ben değil bizi, savaşı değil barışı, katletmeyi değil yaşatmayı, nefreti değil sevmeyi emrettiği her platformda anlatılmalıdır.¹¹⁵ Zira sorunun İslam’da değil onu temsil iddiasında olan Müslüman bireylerde olduğunu kabul etmemiz gerekir.

İslam karşıtlığının yoğun olduğu bölgelerde yaşayan Müslümanlar eğitim, ekonomik ve sosyokültürel düzeylerini yükseltmeli ve oluşabilecek herhangi bir olumsuzluğun potansiyel odağı olmadıklarını göstermelidirler. Kendileri bunları yaparken de suç ve

115 Mustafa Alıcı, “Batı’nın Bitmeyen Sanal Korkusu: İslamofobi”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 426-427.

şiddet konusunda herhangi bir inançsal ayrımcılığın yapılmamasını, kendilerinin potansiyel suçlu olarak görülmemesini, hatta İslamofobi'nin böylesine tırmandırılmasında önemli faktör olan Batı'nın ön yargılarını ve İslamofobi'yi önlemedeki sorumluluklarını her fırsatta Batı'ya hatırlatmalıdırlar.¹¹⁶

İslamofobi ile mücadele edebilmek için Müslümanların öncelikle akıl türünü ve düşünce tarzını gözden geçirmesi ve yenilmesi gerekir. Kabul edelim ki Batı karşısında İslam dünyası ciddi bir akıl tutulması yaşamaktadır. Bu yüzden kusuru hep dışarıda arayan mazeretçi akıl, kendini daima haklı gören mağrur akıl, kaderciliğe yaslanan tembel akıl ve teslimiyetçi olan aciz akıl türlerinin düşünce tarzlarından kurtularak sorgulayan, araştıran, mücadele eden ve hakikati kabul eden rasyonel akılla düşünmeyi başarmalıyız.¹¹⁷

İslamofobi ile mücadelede “*İslamofobi yeni antisemitizmdir*” ifadesi etkin bir slogan olarak kullanılabilir. Bu sloganla Batı kamuoyuna İslamofobi ile mücadelenin tıpkı antisemitizmle yapılan mücadeleye benzer şekilde yürütülmesi gerektiği imajı verilebilir. Bu nedenle Müslümanlar, İslamofobi'yi anti-İslamizm olarak değerlendirip antisemitizmle olan benzerliklerine yoğunlaşabilir ve aynı yaptırımların uygulanmasını isteyebilirler. Tıpkı antisemitizm kavramında olduğu gibi Müslümanlar, anti-İslamizm kavramını dünya kamuoyuna kabul ettirebilirlerse bu durum Müslümanların lehine önemli bir kazanım olacaktır.¹¹⁸ Daha sonraki adımda Batı'da antisemitizm gibi İslamofobi de suç kategorisine alınmalı ve hukuki yaptırımlar getirilmelidir.

İslâm dünyasında ise Müslüman ülkeler ve İslâm İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi uluslararası kurumlar, İslamofobik eylemleri gözlemleyip takip etmek ve akademik araştırmalar yapmak üzere Uluslararası İnanç ve Düşünce Özgürlükleri Komisyonu kurmalı¹¹⁹, sivil toplum kuruluşlarının İslamofobi ve ayrımcılıklar ile mücadele kapasitelerinin gelişimine destek vermeli, üniversiteler/ düşünce kuruluşları/araştırma merkezlerinin İslamofobi ile mücadeleye yönelik projelerini

desteklemeli, hazırladıkları raporları düzenli olarak Batılı muhataplarına da sunmalı ve kamuoyu ile paylaşmalıdırlar. Batı'da yaşayan vatandaşlarını İslamofobik maruziyet ve hak ihlalleri açısından sürekli izlemeli, haklarını savunmalı ve gerektiğinde sosyal ve hukuki destek vermelidir.¹²⁰

Müslümanların radikal yorumları benimseyen ve şiddet üreten yapıların gelişimine engel olması, her ne ad altında olursa olsun alan açmaması ve kimden geldiğine bakmaksızın şiddete karşı net tavır koyması İslamofobi ile mücadeleye anlamlı katkılar sağlayacaktır. Müslümanların dahil olduğu her şiddet ve terör eylemi İslam'ın ve Müslümanların yaftalanmasını kolaylaştırmaktadır. Winter, kitabının “*Bağnazlığın Sefaleti*” bölümünde, radikalleşme eğilimlerinin tüm Müslümanları töhmet altına soktuğunu, dünyanın herhangi bir yerindeki şiddet girişiminin tüm dünya Müslümanlarına teşmil edilerek İslamofobik algıyı güçlendirdiğini belirtmiştir. Özellikle bir kısım ötekileştirilmiş genç Müslüman çevrelerde yayılım gösteren bu gibi aşırılıklara engel olunabilmesi için ana akım İslami yapının ciddi bir özelleştireci yaparak inisiyatifini yeniden ele alması gerekliliğini vurgulamıştır.¹²¹

İslamofobi ile mücadelede önemli sorumluluklardan biri de barış ve eman dini olan İslam'ın öncelikle İslam ülkelerinde huzur ve barışı sağlayarak örneklik teşkil etmesidir¹²². Ancak unutmamak gerekir ki toplumda etkin bir adalet sistemi olmadan da huzur ve güven atmosferi oluşturulamaz. Güçlünün değil haklının üstün olması, hukukun üstünlüğü anlayışının toplumda kabul görmesi ve adaletin etkin ve hızlı tecelli etmesi için geçmişte olduğu gibi dinin yapabileceği çok ciddi katkıların olduğunu hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Doğru anlatılıp doğru anlaşılırsa ve doğru yaşanırsa din toplumsal olarak sorun olmaktan çıkacağı gibi yüksek seciyeli bireylerden oluşmuş bir toplum inşasına da katkı sağlayacaktır.

İslam gibi bir dinin, inananı mutlu edemeyeceğini düşünmek haksızlıktır. Ancak inandığımız değerler işlevini yitirmiş ve din olarak sunulanlar hayatın gerçekleriyle örtüşmüyor ise o zaman din anlayışı ya çarpıklıkları meşrulaştırma fonksiyonu görür veya çatışmanın

116 Samur, “Avrupa'nın Önyargılarının ve Çelişkilerinin Bir Sonucu Olarak İslamofobi”, 154-155.

117 Aldemir, *İnsanlığın Geleceği ve Sivil Toplum*.

118 Ar, *İslamofobinin Dini ve Kültürel Kökenleri*, 98-99.

119 Küçükcan, “İslam Dünyasının İslamofobi ile Mücadelesinin Parametreleri”, 780.

120 Alıcı, “Batı'nın Bitmeyen Sanal Korkusu: İslamofobi”, 430.

121 Winter, “Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak”, 179.

122 Küçükcan, “İslam Dünyasının İslamofobi ile Mücadelesinin Parametreleri”.

aracı olur. İnsan ve din arasında çift yönlü bir ilişki vardır. Bu çift yönlü ilişkiyi iyi anlamak gerekir. Normalde dinin insanı biçimlendirmesi beklenir. Ancak birey üzerindeki etki ve yaptırımını kaybetmiş bir din, insan tarafından biçimlendirilir ve insani zaafı meşrulaştırarak istismar aygıtına dönüşür.¹²³

İslamofobi ile mücadelede bilgiyi hikmetle mezcetmiş gerçek ilim insanları ve din bilginlerine büyük sorumluluk düşmektedir. Tarihte özellikle İmam-ı Azam Ebu Hanife, Ebu Hasan el-Maverdî, Ebu Hamid Gazali, İmam Ebu Mansur Muhammed Maturidi, Bedreddin İbn Cemâ'a, Namık Kemal, Cemaleddin Afgani, Ahmed Cevdet Paşa, Said Nursi vb. gibi kendi çağlarının problemlerini iyi çözümlenmiş teorisyenler, çağdaş sorunları aşmada yol gösterici olabilirken günümüzde ise maalesef bu tarz teorisyenler fazla çıkmamıştır. Güncel krizler karşısında Müslümanlar ya Batı'yı taklit etmekle ya sorunları ötelemekle veya asırlar öncesinin klasik fıkıh kitaplarının çağda uyumsuz fetvalarına müracaatla yetinmişlerdir. Bu durum da çağdaş Batı Medeniyeti ve sorunları karşısında İslam'ın çözüm üretmediği algısını güçlendirmiştir. Bu yüzden hem Müslümanların hem de çağdaş dünyanın problemlerini bilen vizyoner, siyaset ve yönetici erkten bağımsız, hikmete ram olmuş ilim ve bilim insanlarının sahada aktif rol üstlenmeleri önemli kazanım olacaktır.

İslam dünyasının sorumlulukları ve öz eleştiri denildiğinde Batı ve Doğu arasında önemli bir köprü görevi gören bilge insan Aliya İzzet Begoviç'i hatırlamak faydalı olacaktır. Aliya öncelikle Müslümanların geçmişle yüzleşmelerini, eleştirel düşünmelerini ve yenilenmelerini önermektedir.¹²⁴ Müslümanların yenilenmeden başka yollarının olmadığını, yenilenmenin öncelikle bireyin kendisinden başlaması gerektiğini¹²⁵, bunun da söylem yerine eyleme dayandığını¹²⁶, yenilenemezlerse sürekli gerileyeceklerini, yenilenirken de kadim geleneklerini yok sayan Türkiye gibi değil Japonya örneğinde olduğu gibi geleneği asla ihmal etmelerinin gerekliliğini¹²⁷ vurgulamıştır. Yöneticiye mutlak

itaat dogmasından vazgeçilmesi¹²⁸, eğitim sisteminin ezberci mantıktan kurtularak eleştirel düşüncenin geliştirilmesi¹²⁹, İslam ahlak prensiplerine göre yeniden formatlanması¹³⁰, Müslümanların öz ve sözlerinde İslam'la tutarlı olması, hayatın her aşamasının zühd adı altında kadercilik anlayışıyla sadece dua ile değil, çalışma ve bilimle düzenlenmesi¹³¹, iyinin düşmanı olan mükemmellik arayışından vaz geçilmesi gerektiği¹³² ve dinin yoruma kapalı kesin hükümleri dışındaki alanlarında yenilenmenin yapılabileceği¹³³ tespitlerini yapmıştır.

İslamofobik uygulamalarla onuru kırılan, hukuksal çığnayan ve maddi/manevi şiddete maruz kalan Müslümanların demokratik ve meşru yollarla haklarını savunmak için sivil toplum kuruluşlarında yer alıp aktifleşmeleri hem görünürlük hem de mücadele açısından faydalı olacaktır. Meşru örgütlenme, birlikte hareket ve demokratik çerçevede tepkisellik, İslamofobi ile mücadelede önemli katkı sağlayacaktır. Öncelikle Müslümanların farklılıklar üzerinde tartışmayı ve çatışmayı bırakıp benzerlikler üzerinden uzlaşmaları, birlik olmaları ve kardeşlik hukukunu ön plana çıkarmaları gerekmektedir.¹³⁴

İslam dünyası da İslamofobi ile daha ciddi ve bilinçli bir mücadeleye girişmelidir. Bu konuda teknoloji ve iletişim araçlarından istifade edilmeli ve aktif kullanılmalıdır. Ancak bunları kullanırken inançsal normlarını göz ardı etmemeli ve meşru zeminden ayrılmamalıdır. Zira "kem alat ile kemalat olmaz" kuralını sürekli hatırlamalıdır. Batı medyasının karalama kampanyalarına karşı küresel dezenformasyonla mücadele ağları oluşturulmalı ve düzenli raporlar yayınlanmalıdır. İnsan hakları ihlallerine karşı siyasi, akademik ve hukuksal girişimlerle mücadele platformu genişletilmelidir. Her toplumda vicdanlı ve hakkaniyetli liberal insanlar bulunabileceğinden İslamofobi ile mücadele ağını yaygınlaştırmak için küresel ölçekte böyle insanlar tespit edilip diyaloga geçilerek destek alınmasında fayda bulunmaktadır. Müslüman ülkeler birlikte hare-

123 Akkoyunlu - Ünal, "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlâhiyatçıların Rolü", 11-12.

124 İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, 301.

125 Aliya İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, çev. Rahman Ademi (İstanbul: Fide Yayınları, 2014), 71.

126 İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, 39.

127 İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 23.

128 İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, 310.

129 İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 33.

130 İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 32.

131 İzzetbegoviç, *İslam Deklarasyonu*, 47.

132 İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, 320.

133 Berat Sarıkaya, "Aliya İzzetbegoviç'in Düşünce Dünyası ve İnancını Şekillendiren Tarihsel Arkaplan.", *Electronic Turkish Studies* 13/25 (2018), 414.

134 Şafak Oktay, *Hıristiyan Coğrafyasında İslamofobi*, 107-108.

ket ederek medya alanında güçlü bir oluşuma gidip, uluslararası alanda rekabet edebilecek bir medya ve iletişim ağı kurmalıydılar. Geniş perspektifli uluslararası bir platformda din adamları, akademisyenler, siyasetçiler ve sivil toplum örgütleri bir araya gelerek mücadelede “ortak akıl” ile stratejik adımlar belirlenmelidir.¹³⁵

İslam Dünyasında oluşturulan vahşet görüntüleri ile İslam, şiddet ve terörle birlikte anılarak İslamofobi körüklenirken; Hristiyan Avrupa ve ABD başta olmak üzere İslam dışı toplumlarda yükselen vahşet ve şiddet görüntülerinin Hristiyanlık ile özdeşleştirilmemesi ve Hristiyanofobi’den bahsedilmemesi Batı’nın ikiyüzlülüğüdür. Batı’nın bu ikiyüzlülüğünün belgelenmesi ve uluslararası platformlarda dile getirilmesi, İslamofobi ile mücadeleye önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca dünyanın çok farklı yerlerinde diğer inançlarla iltisaklı teröristlerin bulunduğu da bir gerçektir. İslam adına olduğu gibi Yahudilik, Hristiyanlık, Budizm, Hinduizm adına da şiddet eylemlerine başvurular olmuştur. Makkabiler döneminde başlayan Yahudilerin yaptığı katliamları¹³⁶, Guş Emunîm, Yigal Amir isimli şiddet yanlısı kişi ve grupların başta Filistinliler olmak üzere Yahudi olmayanlardan intikam almak için yaptıkları şiddet eylemleri ile sürdürülmüş¹³⁷, özellikle İsrail’in devlet terörü ile Filistin’i işgal etmesi ve Filistinlilere hayvan muamelesi yaparak soykırım uygulamasıyla günümüzde de devam etmiştir. Avrupa’nın göbeğinde Birleşmiş Milletler askerlerinin korumasındaki Boşnak Müslümanlara uygulanan soykırım hala hafızalarda tazeliğini korumaktadır. Yakın tarihli bütün bu soykırım ve katliamlar, Batı’nın iki yüzlülüğünün açık ve güncel bir göstergesidir. Yine Japonya’da Budist Aum Shinrikyo müridlerinin Tokyo metrolarına eş zamanlı yaptıkları sarin gazı saldırılarında çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve 6 binden fazla kişi yaralanmıştır.¹³⁸ Öte yandan, Kuzey İrlanda’daki siyasî çekişmeler Katolik-Protestan çatışmasına dönüşmüş ve siyasî mücadele aracı olarak din kullanılmıştır¹³⁹. Bombay’da Hindu fanatikler, 1993’te Ayodha Camii’ni yakarak 400 kişinin ölümüne neden

olmuştur. Günümüzde de Avrupa ve Amerika kıtalarında başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde pek çok camiye saldırılar düzenlenerek Müslümanlar öldürülmeye devam edilmektedir.

Genelde Müslümanlara karşı uygulanan şiddet, terörizm olarak nitelenmezken; Müslüman birisi şiddet uyguladığında bu terörist bir eylem olarak nitelenmektedir¹⁴⁰. Yakın zamanda meydana gelen bazı olaylar bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Norveç’te 2011 yılında “Avrupa’da İslam’ı ve Müslümanları istemiyoruz”, “İslam dini, dünyanın ilerlemesinin açık bir düşmanıdır” gibi sözleriyle bildiri yayınlayan ve çoğu çocuk 77 kişiyi vahşice katleden¹⁴¹ Brevik’e gelince Norveç’li savcılar terör eylemi olarak değil de bir akıl hastasının ve çılgının bireysel katliamı olarak değerlendirmeleri¹⁴², Hollandalı Müslüman düşmanı sağcı politikacı Geert Wilders’in böylesine bir teröriste hayranlığını açıkça dile getirmekten çekinmemesi¹⁴³, ünlü yazar ve kitap editörü Richard Millet’in “Anders Breivik’e Edebi Övgü” kitabında Avrupa’nın geleceği için Müslümanların tehlike oluşturduğunu belirterek Norveç’teki Müslümanların bu vahşi eylemleri hak ettiğini savunması ve bir kısım vatandaşların bu saldırıların sorumluları olarak Müslümanları göstermesi dikkat çekicidir.¹⁴⁴ Yeni Zelanda’da 1998’de Hamilton’daki bir cami, açılışından yalnızca altı ay sonra yakılmıştır. Bu konuda bir başka örnek de yine Yeni Zelanda’da 2019’da cuma namazı esnasında iki camiye yapılan silahlı saldırıdır.¹⁴⁵ Bu saldırıları gerçekleştiren kişilerden Brenton Tarrant, saldırı öncesinde hazırlayarak yayınladığı 70 sayfalık manifesto mesajında Konstantinopolis (İstanbul)’a gelip tüm cami ve minareleri yıkacağını, Ayasofya’yı minarelerden kurtaracağını ve Konstantinopol’ün tekrar Hristiyan şehri olacağı yönünde ifadeler kullanmıştır.¹⁴⁶ Tüm bunlar dünyanın

135 Safi, “İslamofobinin tarihsel kökenleri ve nedenleri üzerine düşünceler”, 742.

136 Baki Adam, “Yahudilik ve Şiddet” 5/1 (2002), 30.

137 Adam, “Yahudilik ve Şiddet”, 33.

138 Ali Gür, “FETÖ ve Aum Shinrikyo Örneğinde İlmli Dini Hareketten Terör Örgütüne Dönüşüm: Sistematik Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/2 (31 Ağustos 2023), 608.

139 Şinasi Gündüz, “Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zeminini”, *İslâmîyât Dergisi* 5/1 (2002), 35-57.

140 Ömer Taşgetiren, “Prof. Dr. John Esposito ile” Batı Dünyasında İslamofobi” Hakkında Şöyleşi”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10-11 (2017), 122.

141 Ufuk Odabaşı, *Norveç’te Terör ve Breivik’in Manifestosu* (UTSAM: Polis Akademisi, 2012), 4.

142 Odabaşı, *Norveç’te Terör ve Breivik’in Manifestosu*, 8.

143 Barın, *Tedirgin Nefret: İslâmofobi Ve DAES*, 118.

144 İsmail Metin, “Tiyatro, Karikatür Ve Film Provokasyonları Bağlamında Fransız Basınında İslam Ve Hz. Muhammed İmajı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (2013), 96.

145 Bölge Gündem, “Yeni Zelanda Manifestosu! 74 Sayfalık Manifesto Tam Oku!”, <https://www.bolgegundem.com/yeni-zelanda-manifestosu-74-sayfalik-manifesto-tam-oku-775726h.htm> (16 Mart 2019).

146 Emine Ögük, “Dindarlık Algıları ve Şiddet”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2019), 22-23.

gözleri önünde yaşanırken bireysel bir katliam olarak değerlendirilmiş ve terörist Tarrant'ın Avrupa'daki kişisel, ideolojik ve terör bağlantıları incelenmediği gibi üzeri örtülmeye çalışılmıştır.¹⁴⁷

Verdiğimiz bu örnekler terörün dini, rengi, devleti, milliyeti olmadığını açıkça göstermektedir. Ancak temel sorun, bu net vakalara rağmen terör bağlantıları araştırılmadan bireysel saldırı olarak değerlendirilirken; terörle İslam arasında sürekli ilişki kurulması ve şiddet/terörün sadece Müslümanlara has bir olgu gibi sunulmasıdır. Terörün İslam kimliğiyle bütünleştirilmesi ne kadar hataysa terör saldırılarını yapanların milliyet ve inançları üzerinden değerlendirme yaparak terör eylemi demekten çekinmek de o kadar büyük bir hatadır. Doğrusu ise terörün kimden geldiğine ve nereyi hedef aldığına bakılmaksızın kime ve nereye yönelik olursa olsun bütün terör eylemlerinin karşısında durmaktır. Yeni Zelanda örneği, geçmişte münferit olarak sınıflanan çeşitli saldırıların zamanla kanlı terör eylemleri boyutuna ulaşabileceğini ve bunun motivasyonunun da Hristiyan değerlerini referans gösteren bir Hristiyan radikalizminden beslenebileceğini açıkça göstermiştir.¹⁴⁸

İslamofobi ve etkileri ile baş etmek için Müslümanların, eleştiriden ziyade öz eleştiri yaparak ruhani dinginliğe ulaşması¹⁴⁹, dünya-ahiret dengesini iyi kurması, kendine ve toplumuna karşı sorumluluklarını içselleştirmesi, hodgam değil diğergam olması, sosyokültürel krizlerde aklı selim ve hikmetle hareket ederek yıkıcı değil yapıcı tepkiler vermesi, eylem ve söylemlerin arka planını araştırıp analiz ederek çözümler üretmesi, özüne uygun bir şekilde inancını temsil etmesi ve emrolunduğu gibi dosdoğru olması şeklinde özetlenebilecek hasletleri içselleştirmesi gerekir.

Sonuç

Bütün baskı ve algılara rağmen Batı toplumunda İslam'ın kabul görmesi ve Müslümanlığın yayılması, Batı'yı her zaman korkutmuştur. Orta çağın haçlı

zihniyeti günümüzde İslamofobi ve Müslümanları ötekileştirmek üzerine pozisyon almıştır. Özellikle kendi ürettikleri yeni kavramlar ve kurup büyüttükleri farklı oluşumların eylem ve söylemlerini hâkim oldukları iletişim araçları üzerinden projekte ederek dünya kamuoyunu yönlendirmektedirler. İslamofobi hem Batı hem de İslam coğrafyasında gittikçe artmaktadır. Çalışmalarda genellikle Batı, Müslümanları suçlarken; İslam dünyası da Batı'yı suçlayarak İslam'a olumsuz bakışı üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Daha önceki çalışmalarımızda da detaylı yer verdiğimiz üzere İslamofobi oluşumunda Batı dünyası önemli rol oynamaktadır.¹⁵⁰ Ancak Batı'ya bu alt yapı malzemelerini verenin de Müslümanlar olduğu ve bunun irdelenmesinin gerektiği açıktır. İslam dünyasının her şeyden önce başkalarını suçlayarak sorumluluğu üzerinden atmak kolaycılığına kaçmadan sorunlarla yüzleşmesi ve özeleştiriyi yaparak bir imaj restorasyonuna gitmesi gerekir.

İslamofobi oluşumunda İslam dünyası açısından temel sorunları şöyle sıralayabiliriz: kişi veya kurumların kutsallaştırılması ve dokunulmaz kılınması; Müslümanların İslam'ın özünden uzaklaşmaları; İslam coğrafyasındaki taassup, cehalet ve din istismarı; dinamik bir yapıya sahip olan İslam'ın maziye hapsedilmesi ve yenilenmeye kapatılması; vahiy ve akıl birlikteliğinin kaybedilmesi; evrensel bir ahlak anlayışının üretilmemesi; İslam dünyasının Selefilik ve Sufizm arasında savrulması ve ana akımın etkisizleşmesi; yeni içtihadların yapı(a)maması; İslami cihad adına sergilenen bombalama ve infaz görüntüleri; din istismarı; Müslümanların toplumsal uyum problemleri; Müslümanların bazı kültürel adet ve geleneklerini dini bir hüküm olarak sunmaları; bazı İslam ülkelerinde kadının değersizleştirilmesi; temel insan hakları, bireysel örgütlenme, fikir hürriyeti ve siyasete aktif katılma noktalarında bazı İslam ülkelerindeki kısıtlamalar; adalete güvenin kaybolması; İslam toplumlarında liyakat ve ehliyetin yerini liyakatsizlik, adam kayırmacılık ve nepotizmin alması; İslam dünyasının yolsuzluk ve rüşvetle anılıyor olması.

İslamofobiyle mücadelede İslamofobi'nin ne olup ne olmadığına daha net bir biçimde ortaya konulmasını sağlamak ve hukuki sınırlarını belirlemek için işlevsel bir İslamofobi tanımı üzerinde uzlaşmak kritik bir adım olacaktır. Zira herkes kendine göre bir kapsam oluşturarak basit tedirginlikten ırkçılığa, İslam

147 Erol Kevser, *Yeni Zelanda Terör Saldırısı Ve Avrupa Bağlantıları* (SETA, 2019), 8.

148 Doğan Başaran, "Batı Düşüncesinin İki Yüzlülüğü: İslamofobi ve Sağ Popülizm", *ANKASAM | Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi* (2022).

149 Mustafa Çağrı, "İslamofobi Bağlamında Bir Özeleştiriyi", ed. Osman Alacahan - Betül Duman (İslamofobi- Kolektif Bir Korkunun Anatomisi, Sivas: Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları, 2011), 255-260.

150 Gür, "İslamofobi'nin Teo-Politik Kökenleri ve Güncel Yansımaları".

düşmanlığına ve anti-İslamizme kadar çok geniş bir yelpaze sunmaktadır. Bu durum İslamofobik nefret suçlarının verilere dayalı bir biçimde tespit edilip kayıt altına alınmasına ve hukuki takibatların yapılmasına da katkı sağlayacaktır.

İslâm ve terör sözcükleri kasıtlı olarak sürekli yan yana getirildiğinden öncelikle kendi içinde güveni, sevgiyi, huzuru ve barışı sağlaması gereken Müslümanların güven verici pozitif söylem ve eylemlerini çok-kültürlü ortamlarda devamlı dile getirmeleri faydalı olacaktır. İslam dünyası, şiddet görüntüleri başta olmak üzere İslamofobi ile mücadelede sorunun büyümesine katkı sağlayacak ve sosyopolitik zemin kazanmasına neden olabilecek malzeme üretiminden kaçınmalı, özellikle İslam adına yapılan ve aslında İslam'ın da ruhuna aykırı olan eylem ve söylemlerden uzak durmalıdır.

İslam dünyasının şiddet ve terör üreten radikal oluşumların palazlanmasının önüne geçmesi, FETÖ varırlımlı görünümlü yapılara da dikkat etmesi, kimden geldiğine bakmaksızın şiddet ve teröre karşı net duruş sergilemesi İslamofobi ile mücadeleye önemli katkılar sağlayacaktır. Zira Müslümanların dahil olduğu her şiddet eylemi İslamofobi'ye malzeme olmak üzere İslam'ın ve Müslümanların etiketlenmesine yol açmaktadır.

İslam dünyasının ve Müslümanların zaman kaybetmeden dışarıda suçlu aramak yerine öz eleştirisini yaparak sorumluluklarının farkına varması ve kendisini yenilemesi kritik bir dönüm noktasıdır. Dönüşüm ve yenilenmeyi her duyarlı Müslüman önce kendi benliğinde başlatmalı ve öz suçluluğa savrulmadan samimi öz eleştirisini yapmalıdır. İslamofobi oluşumunda Müslümanların sorumlu olabileceği yönünde sıraladığımız temel başlıklar aslında İslam dünyasının statikleşmesinin hatta geri kalmasının temel nedenleridir. Bunlar düzeltilebildiği takdirde ortada İslamofobi diye bir sorun da kalmayacaktır. Kapsamlı olarak sıraladığımız öz eleştiri başlıklarının ve mücadele yöntemlerinin başka çalışmalarla da farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi İslam dünyasına yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

1-Kitaplar

Aldemir, Turgay. *İnsanlığın Geleceği ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tire Kitap, 2020.

- Aydin, Mahmut. *Monologdan Diyaloga*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Barın, Hilal. *Tedirgin Nefret: İslâmofobi ve DAEŞ*. İstanbul: Tez-kire Yayıncılık, 2016.
- Bassam, Tibi. *Euro-Islam: Die Lösung Eines Zivilisationskonfliktes*. Berlin: WBG Academic, 2009.
- Başaran, Doğan. "Batı Düşüncesinin İki Yüzlülüğü: İslamofobi ve Sağ Popülizm". *ANKASAM | Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi*. 2022.
- Blumenthal, Max. "The Great Islamophobic Crusade". *CBS News* (2010).
- Çağrı, Mustafa. "İslâmofobi Bağlamında Bir Özeleştiri". ed. Osman Alacahan - Betül Duman. 255-260. Sivas: Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları, 2011.
- Davutoğlu, Ahmet. "Fukuyama'dan Huntington'a Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı". *Medeniyetlerin Çatışması*. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: Vadi Yayınları, 2014.
- Düzgün, Şaban Ali. *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*. Ankara: Lotus Yayınları, 2014.
- Ertaş, Suphi. *İslamofobi*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2017.
- Esposito, John L. *İslam tehdidi efsanesi*. çev. Ömer Baldık vd. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Fallaci, Oriana. *The Force of Reason*. New York: Rizzoli, 2006.
- Garaudy, Roger. *Verheissung Islam*. SKD Bavaria, 1989.
- Gür, Ali. *Vaizlikten Teröristliğe Bir İhanetin Portresi Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ/PDY)*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Hobson, John M. *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. çev. Esra Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Hökelekli, Hayati. *İslama Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Huntington, Samuel. *Medeniyetler Çatışması ve Yeni Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. çev. Mehmet Turhan - Cem Soydemir. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2006.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslam Deklarasyonu*. çev. Rahman Ademi. İstanbul: Fide Yayınları, 2014.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 26. Basım, 2017.
- Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihi-ne Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 11. Basım, 2017.
- Karasu, Teceli. "Din Eğitiminde Eleştirel Düşünme ve Eleştiri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*. ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu. 1/443-456. İstanbul: Ensar Neşriyat
- Kelsay, John. *Islam and War: A Study in Comparative Ethics*. Westminster: John Knox Press, 1993.
- Kepel, Gilles. *Allah'ın Batısında*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
- Kevser, Erol. *Yeni Zelanda Terör Saldırısı Ve Avrupa Bağlantıları*. SETA, Neşriyat, 2019.

- Kutsal, Necdet. *Batının Keskin Kılıcı: Doğudan Gelen Sözde Molla: Bir İşgal Hareketi*. İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2018.
- Lean, Nathan. *İslamofobi Endüstrisi*. çev. İbrahim Yılmaz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Lindholm, Charles. *İslami Orta Doğu*. çev. Balki Şafak. İstanbul: İmge Kitabevi, 2004.
- Mishra, Pankaj. *Asya'nın Batıya İsyanı*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Neugebauer, Vivien. *Europa Im Islam-Islam in Europa: Islamische Konzepte Zur Vereinbarkeit Von Religiöser Und Bürgerlicher Zugehörigkeit*. 23 Cilt. Peter Lang Edition, 2016.
- Odabaşı, Ufuk. *Norveç'te Terör ve Breivik'in Manifestosu*. UTSAM: Polis Akademisi, 2012.
- Okumuş, Ejder. "ABD'de İslamofobi ve Anti-İslamizm: 11 Eylül Öncesi ve Sonrası". *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*. 235-257. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2007.
- Okumuş, Ejder. "Küresel Durum Problemi, Evrensel Barış ve İslam". İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Okumuş, Ejder - Okumuş, Muhammed Yasir. "The Legitimacy of Conflict in the Middle East". Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2016.
- Okumuş, Fatih. "Avrupa'da İslamofobi ve Mabadı: Avrupa'da İslamofobi ve Avrupalı Müslümanların Tepki ve Tutumları". *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*. ed. Kadir Canatan - Özcan Hıdır. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2007.
- Poole, Elizabeth. "Reporting Islam: Media Representations of British Muslims". London: I.B. Tauris, 2002.
- Roy, Olivier. *Küreselleşen İslam*. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Said, Edward W. *Medyada İslam: Gazeteciler ve Uzmanlar Dünyaya Bakışımızı Nasıl Belirliyor?* çev. A Babacan. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Subaşı, Necdet. "İslamofobi: Eski ve Yeni Sınırlar". ed. Azize Toper Kaygın - Aydın Cüneyd. 73-87. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Tibi, Bassam. "Avrupa'daki Müslüman Göçmenler: Avro-İslam ile Gettolaşma Arasında". çev. Zehra Savan. *Müslüman Avrupa ya da Avro-İslam*. ed. N Al-Sayyad - M Castells. 47-79. İstanbul: Everest, 2004.
- Yılmaz, Fatma. *Avrupa'da Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı*. Ankara: USAK Yayınları, 2008.
- Yüksel, Erkan. *Medyanın Gündem Belirleme Gücü*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001.
- Zaki, Yakup. "İslamofobi Politikası". *İslamofobi, Kolektif Bir Korkunun Anatomisi*. ed. Osman Alacahan - Betül Duman. Sivas: Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları, 2012.

2-Makaleler

- Adam, Baki. "Yahudilik ve Şiddet" *İslamiyat* 5/1 (2002), 23-34.
- Akıner, Nurdan - Mencet, Mustafa Sami. "Türkiye'de İslamofobi: Mizah dergilerinde İslam'ın temsili". *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/2 (2016).
- Akkoyunlu, İsmail - Ünal, Songül. "Küreselleşme Sürecinde İslâm'ın Geleceği ve İlâhiyatçıların Rolü". haz. İsmail Akkoyunlu, Songül Ünal. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009).
- Ahıcı, Mustafa. "Batı'nın Bitmeyen Sanal Korkusu: İslamofobi". *Diyanet İlmi Dergi* 55/2 (2019), 405-434.
- Aslan, Ahmet. "İslamofobi Çalışmalarında Kuramsal Yaklaşımlar: Türkçe Makaleler Üzerine Bir İnceleme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (2021), 1-26.
- Aydemir, Salih. "İslamofobi Karşısında Müslümanların Sorumluluğu (Öz Eleştirel Bir Kimlik ve Kişilik Sorgulaması)". *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 171-182.
- Aydın, Mustafa. "Krizde Olan İslâm Değil, Ontolojik Güven Bunalımındaki Batı'dır". *Umran Kasım* (2020), 30-36.
- Ayhan, Bünyamin - Çifçi, Muhammet Emin. "İŞİD, Propaganda ve İslamofobi". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 17-32.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Batı'da İslâm Karşıtlığının İcat Edilmiş Dili Olarak İslamofobi (Çatışmacı Sosyolojik Perspektif)". *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 69-86.
- Bolat, Merve Nur. "Değişen Dünyada Batı'nın Değişmeyen İslam Düşmanlığı". *Genç Atebe Dergisi* 3 (2022), 27-33.
- Boyraz, Hacı Mehmet. "Türkiye'de İslamofobi Çalışmaları: Kitaplar ve Lisansüstü Tezler Özelinde Bir Literatür Değerlendirmesi". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/4 (2021), 96-113.
- Bozkurt, Mustafa. "Doğu Batı Çekişmesinin Bir Aracı Olarak İslamofobi'nin Pragmatik Nedenleri Üzerine Makâsıdü's-Şeria Bağlamında Bir Tahlil Denemesi". *Kader* 20/2 (2022), 626-643. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1174724>
- Evkuran, Mehmet. "İslamî İlimlerde Toplumsal Gerçeklik, Hakikat ve Söylem Problemleri". *İlahiyat Akademi* 14 (31 Aralık 2021), 1-22. <https://doi.org/10.52886/ilak.931920>
- Cesari, Jocelyne. "Batı'da İslamofobi: Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri Arasında Bir Mukayese". *İslamofobi* 21 (2015), 63-92.
- Er, Tuba - Ataman, Kemal. "İslamofobi Ve Avrupa'da Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 747-770.
- Gündüz, Şinasi. "Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zemini". *İslâmiyat Dergisi* 5/1 (2002), 35-57.
- Güneş, Merdan. "'Euro-Islam' mı 'Avrupalı İslam' mı? Avrupa'da Müslümanların Geleceği". *Kilitbahir (İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 19 (2021), 2-47.

- Gür, Ali. "FETÖ ve Aum Shinrikyo Örneğinde İlimli Dini Hareketten Terör Örgütüne Dönüşüm: Sistemantik Bir Değerlendirme". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/2 (31 Ağustos 2023), 604-614. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1298010>
- Gür, Ali. "FETÖ'nün Şii Haşhaşiler ve Sünni Kadiyaniler İle Yapısal Benzerlikleri: Sistemantik Değerlendirme". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 22/3 (28 Temmuz 2023), 702-718. <https://doi.org/10.21547/jss.1297834>
- Gür, Ali. "İslamofobi'nin Teo-Politik Kökenleri ve Güncel Yanımları". *İlahiyat Akademi* (baskıda) (2023).
- Halliday, Fred. "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order". *New Statesman* 126/4328 (1997), 42-43.
- Karasu, Teceli. "Din eğitiminde eleştirel düşünme ve öz eleştiri". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İDEKTA (2021), 169-178.
- Kırtepe, Selçuk - Öztunç, Esra. "İslamofobi Kavramı Yerine İslamodium Kavramı". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 161-197.
- Kirman, Mehmet Ali. "Hakikat Tekelciliği ve Dinî Partikülârizm". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (2019), 330-346.
- Kirman, Mehmet Ali. "İslamofobi Üzerine Söyleşi". *İlahiyat Akademi* 6 (2017), 197-202.
- Kirman, Mehmet Ali. "İslamofobinin Kökenleri Batılı mı Doğulu mu?" *Journal of Islamic Research* 21/1 (2010), 21-39.
- Küçükcan, Talip. "İslam Dünyasının İslamofobi ile Mücadelesinin Parametreleri". *TRT Akademi* 7/15 (31 Mayıs 2022), 768-779. <https://doi.org/10.37679/trta.1124113>
- Lewis, Bernard. "The Roots of Muslim Rage". *The Atlantic Monthly* 266/3 (1990), 47-60.
- Metin, İsmail. "Tiyatro, Karikatür ve Film Provokasyonları Bağlamında Fransız Basınında İslam ve Hz. Muhammed İmajı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (2013), 91-104.
- Onat, Hasan. "Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı ile Röportaj". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 4/2 (2011), 123-138.
- Ortaylı, İlber. "Avrupa ve Biz". *Milel ve Nihal* 6/2 (2009), 373-382.
- Öğük, Emine. "Dindarlık Alguları ve Şiddet". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2019), 1-30.
- Özarlan, Selim. "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55/4 (2019), 1011-1025.
- Rençber, Fevzi. "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 10/1 (2017).
- Safi, İsmail. "İslamofobinin Tarihsel Kökenleri ve Nedenleri Üzerine Düşünceler". *Journal of Turkish Studies* 14/2 (2019), 733-744.
- Said, Edward W. "Orientalism Reconsidered". *Cultural Critique* 1 (1985), 89-107.
- Samur, Hakan. "Avrupa'nın Önyargılarının ve Çelişkilerinin Bir Sonucu Olarak İslamofobi". *Yönetim Bilimleri Dergisi* 15/29 (2017), 147-173.
- Samur, Hakan. "Postmodern Dönemde Batıdaki İslam Düşmanlığının Artması Durumu: İslamofobi". *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/2 (2017), 59-76.
- Sarıkaya, Berat. "Aliya İzetbegoviç'in Düşünce Dünyası ve İnancını Şekillendiren Tarihsel Arkaplan". *Electronic Turkish Studies* 13/25 (2018).
- Schmid, Hansjörg. "Europäisch und muslimisch? Debatten, Identitäten, Transformationen". *Ökumenische Rundschau* 65 (2016), 191-202.
- Shaker, Hossam. "Will Europe Surrender to Selective Discrimination?" *Arches Quarterly: Islamophobia and Anti Muslim Hatred: Causes & Remedies* 4/7 (2010), 84-88.
- Taşgetiren, Ömer. "Prof. Dr. John Esposito İle "Batı Dünyasında İslamofobi" Hakkında Söyleşi". *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10-11 (2017), 117-125.
- Tekin, Ahmet Recai. "Postmodernizm Perspektifinden 11 Eylül ve İslamofobi: Üretilen Korkunun Temelleri". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2017), 97-121.
- Turşak, Musa. "Dinî Kişiliğin Oluşmasında Özeleştirmenin Etkisi". *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2017), 127-140.
- Uyanık, Mevlüt. "Doğu ve Batı Algısı: İmaj Sorununu İslamofobia Bağlamında Okumak". *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 2/1 (2022), 177-205.
- Uyanık, Mevlüt. "Dünyada İslamofobi Besleyen Unsur Olarak Neo-Selefi Öğreti 'Bir Zihniyet Analizi'". *21. Yüzyıldaki Sosyal Bilimler* 11 (2015), 319-343.
- Vatandaş, Selim. "Avrupa Birliği Doğu'ya Ne Anlatır?" *İNŞA-MER*, 1-4.
- Winter, T.J. "Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak". çev. Muhammet Şeviker. *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 171-182.
- Yanmış, Mehmet. "Müslüman Ahlakı Üretmeyen İslamofobi Üretir". *Demokratik İslam* 2/2 (2018), 187-202.
- Yıldırım, İlyas. "Hanefî Geleneğin İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'ye Muhalefetini Yorumlayışı: Öşür Merkezli Bir Okuma". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 51-84.
- Yolcu, Mehmet - Barca, İbrahim. "İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı"(Muş 26-28 Mayıs 2019) Sempozyum Değerlendirilmesi". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 1/1 (2019), 87-92.

3-Tezler

- Ar, Merve. *İslamofobinin Dini ve Kültürel Kökenleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Bağcı Sofu, Ceyda. *İslam Siyaset Felsefesinde Neo-Selefi Akımın Eleştirel Analizi*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şafak Oktay, Vildan. *Hristiyan Coğrafyasında İslamofobi*. Kon-ya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

4-İnternet Kaynakları

BBC News. "Pew: İslam 2070'e Kadar 'Dünyanın En Büyük Dini Olabilir'". <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39127472> (2017).

Bölge Gündem. "Yeni Zelanda Manifestosu! 74 Sayfalık Manifesto Tam Oku!" <https://www.bolgegundem.com/yeni-zelanda-manifestosu-74-sayfalik-manifesto-tam-oku-775726h.htm> (16 Mart 2019).

Dorman, Emre. "Daima Barışı Esas Almayı Öğütleyen Din: İslam". <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/emre-dorman/daima-barisi-esas-almayi-ogutleyen-din-islam-40118553> (2016).

Enson Haber. "Dünyanın İlk Üniversitesinin Kurucusu: Fatıma El Fihri". <https://www.ensonhaber.com/tarih-haberleri/dunyanin-ilk-universitesinin-kurucusu-fatima-el-fihri>, 2021.

Günaydın, Enis. "2018 İslamilik Endeksi': Yeni Zelanda Birinci, Türkiye 95'inci Sırada". <https://tr.euronews.com/2019/05/19/2018-islamilik-endeksi-yeni-zelanda-birinci-turkiye-95-inci-ilk-40-ta-musulman-ulke-yok> (2019).

PEW Research Center. "Müslümanlarla Batılılar Birbirini Sevmiyor". <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/926893-pew-musulmanlarla-batililar-birbirini-sevmiyor>, 2011.

Socolovsky, Jerome. "Müslüman Nüfusu Tüm Dünyada Artacak". <https://www.voaturkce.com/a/musulman-nufusu-tum-dunyada-artacak-114860979/892081.html> (2011).

LEXICAL SEMANTICAL STRUCTURE OF UNOFFICIAL PERSONAL NAMES (IN THE KAZAKH, RUSSIAN, AND GERMAN LANGUAGES)

Tolkyn ABDRAKHMANOVA*

Abstract

Unofficial personal names, often known as nicknames, pet names, or endearments, form an intriguing linguistic phenomenon that traverses the boundaries of official nomenclature. This article delves into the intricate web of the lexical and semantical elements that compose these names (in Kazakh, Russian, German), aiming to unravel the motivations, cultural influences, and emotional dynamics that shape this unique facet of human expression. Through a multidimensional approach combining linguistic analysis, semantic mapping, cultural contextualization, psychological insights, and cross-cultural comparison, the study examines the underlying mechanisms that contribute to the formation and interpretation of unofficial personal names. The research reveals how these names transcend mere linguistic labels, becoming repositories of cultural symbolism, emotional connections, and individual identity. By shedding light on the nuances of these names, this article offers a comprehensive understanding of the profound interplay between language, culture, and the human need for interpersonal connection.

Keywords: Unofficial Names, Nicknames, Semantic and Lexical Elements, Linguistic Elements.

RESMİ OLMAYAN KİŞİ ADLARININ SÖZCÜKSEL ANLAMSAL YAPISI (KAZAKÇA, RUSÇA VE ALMANCA DİLLERİNDE)

Özet

Genellikle takma adlar, evcil hayvan adları veya sevgi sözcükleri olarak bilinen resmi olmayan kişi adları, resmi terminolojinin sınırlarını aşan ilgi çekici bir dil olgusu oluşturur. Bu makale, ifadelerin bu benzersiz yönünü şekillendiren motivasyonları, kültürel etkileri ve duygusal dinamikleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır, çalışmada bu isimleri (Kazakça, Rusça, Almanca) oluşturan karmaşık sözcüksel ve anlamsal unsurların bağlantıları ortaya konulmuştur. Bu çalışma, dilbilimsel analiz, anlamsal haritalama, kültürel bağlamsallaştırma, psikolojik içgörüler ve kültürler arası karşılaştırmayı birleştiren çok boyutlu bir yaklaşımla resmi olmayan kişi adlarının oluşumuna ve yorumlanmasına katkıda bulunan temel mekanizmaları incelemektedir. Elde edilen bulgular, bu isimlerin nasıl salt dilsel etiketleri aştığını açıklamakla birlikte kültürel sembolizmin, nasıl olup da duygusal bağlantıların ve bireysel kimliğin deposu haline geldiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca makalede, bu isimlerin nüanslarına ışık tutularak dil, kültür ve insanın kişilerarası bağlantı ihtiyacı arasındaki derin etkileşime dair kapsamlı bir anlayış da sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Resmi Olmayan Kişi Adları, Lakaplar, Sözcüksel ve Anlamsal Unsurlar, Dilbilimsel Unsurlar.

* Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, e-mail: abtolkyn@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-1826-443X

Geniş Özet

Genellikle takma adlar, evcil hayvan adları veya sevgi sözcükleri olarak bilinen resmi olmayan kişisel adlar, resmi isimlendirmenin sınırlarını aşan ilgi çekici bir dilsel fenomen oluşturur. Bu makale, insan ifadesinin bu benzersiz yönünü şekillendiren motivasyonları, kültürel etkileri ve duygusal dinamikleri ortaya çıkarmayı amaçlayarak, bu isimleri oluşturan sözcüksel ve anlamsal unsurların karmaşık ağını araştırmaktadır. Çalışma, dilbilimsel analiz, semantik haritalama, kültürel bağlamsallaştırma, psikolojik içgörüler ve kültürler arası karşılaştırmayı birleştiren çok boyutlu bir yaklaşımla, resmi olmayan kişisel isimlerin oluşumuna ve yorumlanmasına katkıda bulunan altta yatan mekanizmaları incelemektedir. Araştırma, bu isimlerin salt dilsel etiketlerin ötesine geçerek nasıl kültürel sembolizm, duygusal bağlantılar ve bireysel kimlik depoları haline geldiğini ortaya koyuyor. Bu isimlerdeki nüanslara ışık tutan bu makale, dil, kültür ve insanların kişilerarası bağlantı kurma ihtiyacı arasındaki derin etkileşime dair kapsamlı bir anlayış sunuyor.

Genellikle lakaplar, evcil hayvan isimleri, şakalar veya aile geleneklerinden kaynaklanan resmi olmayan kişisel isimler, insan ilişkilerinin derinliklerine ve dilin tuhaf koridorlarına büyüleyici bir bakış sunuyor.

Sadece aile üyelerinin bildiği tuhaf evcil hayvan isimleriyle geçen çocukluk günlerinden, hayat yolculuğu sırasında arkadaşların bahsettiği sevgi sözcüklerine kadar, bu takma adlar resmi isimlendirmenin katılığını aşıyor. Resmi olmayan kişisel isimler genellikle bir kişinin kişiliğinin nüanslarını, deneyimlerini ve başkalarıyla paylaştığı duygusal bağları kapsar. Bu keşif sayesinde, bu takma adların ardındaki keyifli hikayeleri ortaya çıkaran, nasıl hayat bulduklarını, insan ilişkilerinin dokusuna nasıl işlediklerini ve insan etkileşiminin renkli mozaigine nasıl katkıda bulduklarını gösteren bir yolculuğa çıkıyoruz.

Bu makale, resmi olmayan kişisel isimlerin büyüleyici evrenini araştırıyor ve çeşitli sosyal çevrelerdeki kökenlerine, gelişimlerine ve önemlerine ışık tutuyor. Anekdotları, kültürel içgörülerini ve psikolojik perspektifleri inceleyerek, bu sevimli etiketlerin kalıcı popülaritesinin ardındaki nedenleri ortaya çıkarmayı umuyoruz. İster sevginin ister yoldaşlığın, isterse sadece bir mizah dokunuşunun ifadesi olarak ortaya çıksınlar, resmi olmayan kişisel isimler etkileşimlerimize ekstra bir derinlik katıyor ve bize insan deneyimini bu kadar zengin ve unutulmaz kılan bağları hatırlatıyor. Öyleyse, bu benzersiz ve çoğu zaman keşfedilmemiş isimlendirmelerin ardındaki hikayeleri ortaya çıkarmak için dilbilimsel bir maceraya atılırken bize katılın ve insan bağlantılarının iç açıcı dünyasına bir bakış sunun.

Bu araştırmanın temel amacı, bireylere atfedilen gayri resmi kişi adlarının sözcüksel ve anlamsal yapısını kapsamlı bir şekilde incelemektir. Çalışma, bu isimlerin oluşumuna ve yorumlanmasına katkıda bulunan karmaşık dilsel unsurlar ağını analiz ederek, insan etkileşiminin bu büyüleyici yönünü şekillendiren altta yatan motivasyonları, kültürel etkileri ve duygusal dinamikleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada aşağıdaki yöntemler kullanılacaktır:

Resmi Olmayan Kişisel İsimlerin Toplanması, Dilbilimsel Analiz, Anlamsal Haritalama, Kültürel Bağlamsallaştırma, Psikolojik İçgörüler, Vaka Çalışmaları ve Görüşmeler, Kültürler Arası Karşılaştırma.

Introduction

From childhood days marked by whimsical pet names that only family members know to affectionate endearments that friends bestow during the course of life's journey, these monikers transcend the rigidity of official nomenclature. Unofficial personal names often encapsulate the nuances of someone's personality, their experiences, and the emotional bonds they share with others. Through this exploration, we embark on a journey that unveils the delightful tales behind these monikers, revealing how they come to life, weave themselves into the fabric of human connections, and contribute to the colorful mosaic of human interaction.

The purpose of this research is the identification of similarities and differences in the structure and semantics of the Kazakh, Russian, and German informal personal names, identification of intralinguistic and extralinguistic factors that influence the creation of informal personal names. For achieving this objective, the following problems are to be solved in the course of the research:

- Identification of the official body of personal names in the Kazakh, Russian, and German languages and their comparison with the official personal names in the researched cultures;

- Identification of the structural and semantic types of Kazakh, Russian, and German informal personal names;
- Determination of creation motives of the Kazakh, Russian and German informal personal names.

The object of the research is Kazakh, Russian, and German informal personal names.

The subject of the research is the structure, semantics, motives, the cultural and national identity of the Kazakh, Russian, and German informal personal names.

Research Methods

The main methods of our work were descriptive and comparative ones, their choice depended on the nature of the research. The descriptive method was used in the description of informal personal names. Using the comparative method, we performed semantic and structural analysis of the given class of anthroponyms. Psycholinguistic experiment was used in identifying the most common motifs in anthroponomical nomination at the present stage. We used the method of component analysis as one of the effective means of studying the lexical meaning, as well as methods of continuous sampling in the process of collecting facts, the quantitative calculations, which allowed us to determine the percentage ratio of compared language units for various reasons; in some cases, we used the etymological analysis.

Topicality of the Research

Topicality of the research is determined by the need of the comparative study of informal names in the languages belonging to different systems in comparative terms. Structural and semantic description of informal personal names, as well as the use of derivational and motivational approach in the analysis of this class of anthroponyms functioning in various linguistic and cultural communities, allow to determine frequent and universal features of their system, to clarify the role of a motivated sign in establishing national language worlds.

The following reasons are referred to the ones determining the topicality of the research:

- The lack of lexicographical sources representing both the body of modern nicknames, abbreviations, diminutive, endearing name forms, and its description;
- Insufficient number of special researches devoted to the study of informal personal names;
- The absence of comparative and typological studies, the object of which being Kazakh, Russian, and German informal personal names.

Scientific novelty of the work lies in the fact that it is the first comprehensive description, which gives the structural and semantic, motivational, and gender singularity of informal personal names in languages with different structures. For the first time regularities of calling people informal personal names in compared cultures and their development trends have been defined; the lexical material used in the dissertation work included Kazakh, Russian, and German informal personal names in the comparative presentation; the complex research of national cultures interaction has been carried out on the level of anthroponymic units.

The practical significance of the study is that its conclusions and materials can be used in organizing and conducting special courses in Kazakh, Russian, German anthroponymics, in onomastic, in general, in lexicology, linguistics, linguistic and cultural studies, ethnolinguistics, and teaching the Kazakh, Russian, and German languages. The materials of this research can be used in compiling various kinds of dictionaries and reference books of informal personal names.

The main hypothesis of our research:

1. The functioning sphere of informal personal names in the compared languages implies relative freedom in the choice of means of expression, determined by *intralinguistic* factors (the given anthroponymic forms of official names, their lexical and semantic content, derivational means of the language that create these names, the complexity of the pronunciation of the name, emotional and expressive coloring, metaphors and associativity); by *extralinguistic* factors (the use in non-formal communication, corporatism, the number of informal personal names, person-

al identity, optionality, formality/informality, the operation in different language environment, etc.)

2. As the Kazakh, Russian, and German languages belong to different structural systems, their informal personal names differ in structure and word formation, semantic models and national peculiarities of motivation. Cultural variations in the creation and usage of unofficial names have been explored by linguists like Deborah Schiffrin, shedding light on the intricate dance between language and culture ¹.

The structure of informal personal names includes qualitative names (hypocoristic, diminutive, augmentative, and pejorative) and nicknames (ameliorative, group, andronyms, mocking, school, derogatory words). The most productive way of forming emotionally expressive forms of personal names in the researched languages is morphological (affixation). Unlike the Kazakh and German languages, the number of Russian language formative suffixes exceeds the number of those in the other two languages due to the peculiarities of the grammatical structure of the language. Typological similarity of nicknames is based on similar/identical basic onomastic nomination, motivation of informal personal names; the difference is due to their cultural identity. In majority of cases (about 90%), nicknames in compared languages are semantically transparent, due to their basic functions, namely, signifying and characteristic and differential ones. Main methods of forming nicknames in compared languages are onimization and transonimization. Under conditions of contact between two heterogeneous languages (Kazakh and Russian, German and English) in the sphere of informal personal names, borrowing of a part or the whole unit of different onimistic vocabulary is observed, as well as phonetic and morphological adaptation and semantic transformation of informal personal names in the recipient language.

3. Motivation is one of the most important principles of determining the meaning of informal personal names, based on the internal form of the word and its motivating characteris-

tics. Nicknames can have several motivations, one of which is dominant, but not necessarily the primary one. When forming nicknames, imaginative nomination is particularly topical, nicknames are objectively and subjectively motivated, and along with it, nicknames can be subjectively motivated.

Differentiation of Concepts

Disclosure of semantics of such words as “informal name”, “qualitative name”, “nickname” will allow to correctly classify the actually collected material concerning informal personal names on certain grounds; and to determine the place of each word in the onomastic systems of studied languages.

An informal personal name (IPN) is the name that is used in colloquial speech, in everyday life, by the members of your family and friends. The following diagram shows what is included in the concept of informal personal names and what is the object of our research (see Figure 1).

The definitions are taken from the dictionary of Russian onomastic terminology by Podolskaya², examples are taken from the author’s catalog.

A qualitative name is the name with any subjective assessment derived from the full or abbreviated stem, including augmentative, pejorative, and diminutive ones.

A hypocoristic name is the name that has a shortened form of a stem or a complete stem instead of a double stem (Kazakh – *Tokha*, Russian – *Galja*, German – *Wolfi*).

A diminutive name is the name that has a diminutive connotation in a given context created with the help of a diminutive suffix (Kazakh – *Aelaekoen*, Russian – *Katenka*, German – *Peterchen*).

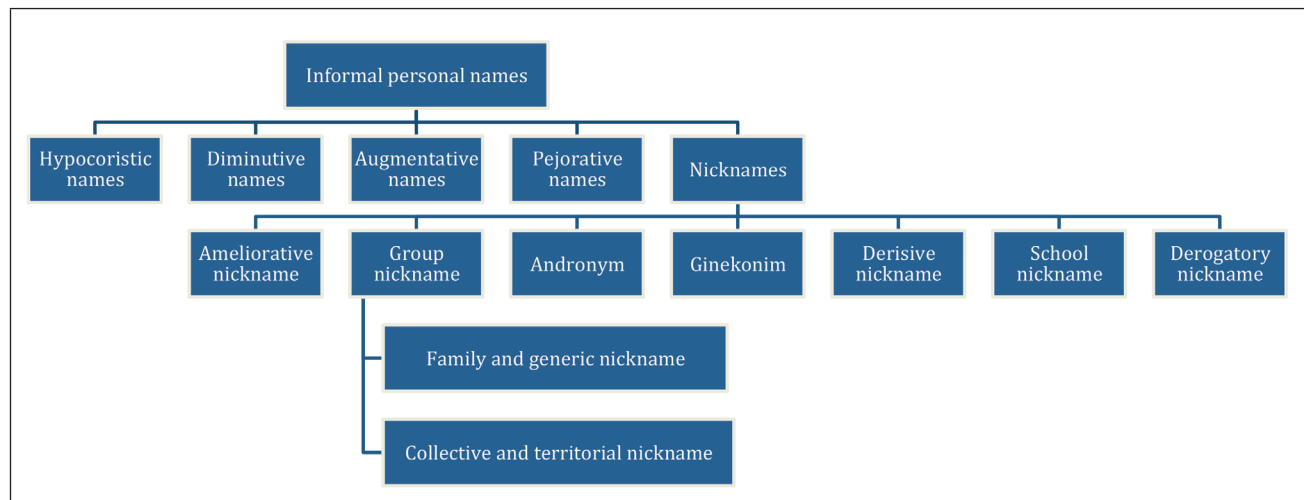
An augmentative name is the name that has a magnifying and frightening connotation created with the help of an augmentative suffix (Russian – *Ivanitche*; Kazakh and German examples are not available).

A pejorative name is the name that has a scornful and derogatory connotation in the given context

1 Deborah Schiffrin, Narrative As Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions Of Identity, *Language In Society* 25(2), (1996), 167.

2 Nataliya Podolskaya, *Dictionary Of Russian Onomastic Terminology. Second Ed., Rev. And Add.* (Moscow: Nauka, 1988), 192.

Figure 1. The main types of informal personal names

(Russian - *Duska*, Kazakh and German examples are not available).

A *nickname* is the name given to a person in jest, mockery, etc. (usually containing a reference to some noticeable trait of his/her character, appearance, activities, etc.) *The moniker* is the name given to a person in jest or for purposes of secrecy).

Nicknames, in their turn, are divided into several types:

An *ameliorative (magnifying) nickname* is the nickname, which reflects the desire to mark special human merits (Kazakh - *Saken Tapkyr (resourceful Saken)*; Russian - *Jaroslav Mudryi (wise Jaroslav)*, German - *Der Tapfere*).

A *group (collective) nickname* is the nickname given to a group of people, a family, a community, a settlement, and an ethnic group. It has two subgroups:

A *family and generic nickname*. Kazakh - *Itter* (Dogs) (surname - *Itbaev*), Russian - *Kalatchi (kind of fancy loaf)* (from the surname *Kalatchev*), German - *Die Meiers* (from the surname *Meier*).

A *collective and territorial nickname*. Kazakh - *Tybylar* (residents of Tarbagatay region), Russian - *Gratchi (rook)* (residents of Pidzhakovo settlement), German - *Ossi* (East Germans).

An *andronym* is a nickname given to a wife. Kazakh - *Mukusja* from the surname *Mukushev*; Rus-

sian - *Gusynja (goose)* from the surname *Gus*. German - *Schulzchen* - *Shulziha*.

A *ginekonim* is a nickname given to a husband: Kazakh - *Baizhasarov* is the wife's surname given to him because of his weak character. Russian - *Tigra* - is the husband and wife's nickname, German - *Andruschka* is the wife's nickname because of her work in Russia, and her husband was called the same nickname.

A *derisive nickname* is the nickname, which explicitly or implicitly contains mockery at the person whom it is given to (Kazakh - *Mai eshki (fat goat)*, Russian - *Pontchic (doughnut)*, German - *Die Nase*).

A *derogatory nickname* is a nickname that contains desire to humiliate, destroy verbally and express contempt towards a person (Kazakh - *Kysteke*, (like a girl), Russian - *Sashka Fashist*, German - *Schwein*).

A *school nickname* is the nickname given by the students at school to their classmate (Kazakh - *Zhylan (snake)* from the name *Zhalyn*; Russian - *Krjaka* from the surname *Krjachko*; German - *Spille* is from the surname *Spillmann*).

Informal Personal Names in the Kazakh, Russian and German Anthroponimics

According to A. Superanskaya, "historically, the emergence of the official forms of the name implies the existence of a society with well-developed jurisdiction, with the apparatus of civil servants that is authorized to

produce records and available samples, which should follow while writing. If a special, officially legalized use of names is missing, there can be no question of their informal forms; we can only talk about the different options of names, highlighting among them forms according to the sphere of communication, the age of calling and called people, their social status, relation, etc.”³.

When addressing another person the choice of a definite form of the name turns out to be significant if its form does not conform to the standard conditions of its application. In the Russian language, the use of unofficial forms in an official speech has a special meaning. It shows the superiority of the speaker’s social status, familiarity, but in some cases, it can also show good feeling towards an interlocutor. In unofficial speech, the use of official forms can demonstrate the emotional state of the speaker, his disagreement with the interlocutor, etc. In the Russian language, official names in different subtypes of informal communication possess such meanings as austerity of relationship and respectfulness.

Availability of two statuses of anthroponym and an extensive system of variant forms of the personal name in the Russian language enables native speakers to actively use them for pragmatic purposes: to determine the social distance between the speaker and the person whom the name is assigned to (high social status requires official forms, but only in a formal setting), to characterize the communicative situation (formal, friendly), to express all sorts of relationships (respect, neglect, and indulgence).

In the Kazakh anthroponymics as well as in the anthroponymics of other languages, there are different types of varying names. So, along with passport names household names are used at home. K. Golovina says that in the Kazakh anthroponymics *lexical and syntactic* method is used to express emotional and expressive shades (prepositive and postpositive definitions): *zhany* *menin* (my soul), *nury* *menin* (my light), *Aisulu*; *Nurhanym*, *Botashym* (Nurhan, you are my little camel), etc.⁴

3 Aleksandra Superanskaya *Personal Names In The Formal And Informal Use // Anthroponymics* / Ed. Nikonov V.A., (Moskva, 1970), 180.

4 Klara Golovina, *Comparative Analysis Of Ethnic Toponyms And Anthroponyms In The Russian And Kazakh Languages* (Almaty, Dis. Of Cand. Of Philological Sciences, 2000), 30.

When addressing kids and young people, parents, relatives and adults use the words *Aiym* (my moon), *Kunim* (my sun), *Zhuldyzym* (my star), *Sholpanym* (my Venus), *Zharygym* (my cresset), *Zhaym* (my soul). The words denoting cubs and nestlings are also widely used, e.g. *Khargam* (my little jackdaw), *Khulynym* (my foal), *Botam*, *Botakanym*, *Botashym* (my colt), *Kozym* (my lamb), *Torpagym* (my calf), etc.⁵. M. Musabayeva divides such denominative anthroponyms into the following lexical and semantic groups:

- Denoting natural phenomena, celestial bodies (*ajym, kunim, zhuldyzym*);
- Denoting flora and fauna (*kozym, botam, kulynym*);
- Denoting the nature of man (*syrgalym, kekil-dim, kozim, bauyrym*);
- Denoting inward and material culture (*marzhanym, altynym, zhanym*);
- Denoting general concepts (*kara shanyragym*).

Musabayeva writes, “When translated into Russian or other languages, denominative anthroponyms lose their national character and their specific meaning”.⁶ It is due to the values of the Kazakh people, their way of life, due to everything that distinguishes the nation from other people. In our opinion, these “denominative anthroponyms” are not actually personal names. They may be substituent names and, in some cases, become original forms of official names (*guel+im = Guelim*), which are fixed in birth certificates. Denominative anthroponyms are most often used when they refer to a person in different social situations (age, status, etc.)

In everyday life and in other situations of informal communication, Russians use predominantly informal forms of personal names. They are formed from full (passport) forms in several ways:

1. Truncation of the full form of the stem (*Antonina - Nina; Iraida - Ira, Elizabeth - Lisa, Veta*).

5 *Names Of Peoples Of Kazakhstan: A Handbook*. (Alma-Ata, 1991), 21.

6 Meruert Musabayeva, *Ethnolinguistical Description Of Kazakh Anthroponyms* (Almaty Cand. Philol. Sciences Diss, 1995), 22.

2. Joining of the basis of the full form and the suffix (*Andrei + -ka – Andreika; Galin + -ka – Galinka*).
3. Combination of both methods (*Ivan – Vanjusha, Vanja; Ljudmila – Ljudotchka, Milotchka*). The universality and cultural specificity of unofficial personal names have intrigued researchers exploring cross-cultural dimensions. Studies like those by Penelope Brown and Stephen Levinson have highlighted the importance of these names in maintaining social bonds across cultures⁷.

V. Bondaletova and E. Danilina single out four ways of conveying expressive and stylistic undertones in the Russian language: morphological (word forming), phonetic, syntactic, and lexical-syntactic. “The richest means of expression is a morphological method (mostly suffixes).”

Systematizing V. Chernyshev and V. Vinogradov’s material, E. Danilina identifies five basic ways of creating abbreviated forms⁸:

1. Joining suffixes *-sh-a, -n-ja, -s-ja* to the truncated stem, ending in a vowel, *Marija – Masha, Sophja – Sonja, Ljudmila – Ljusja*.
2. Joining the flexion *-a (-ja)*: to the truncated stem, ending in a consonant, (*Petr – Petja, Anna – Anja, Nikolai – Kolja*.) Wherein, hard consonants at the end of the stem (except the labial and velar) are usually softened.
3. Clipping of last or first syllables of a full name: *Natalja – Nata, Zinaida – Zina, Ljudmila – Mila*.
4. Joining a truncated stem to an endearing formant of the type *-un-ja, -ur-a, -us-ja*: *Boris – Busja, Marija – Musja, Mura, Evdokija – Dunja*.
5. Joining the initial consonant and flexion *-a* to the stem *Boris – Boba, Volodimir* (ancient Russian form) – *Vova, Nikolai – Koka*. Phonological shifts, truncations, and morphemic alterations are used to create playful, distinct names. This creativity highlights language’s

role as a living entity, continuously evolving to serve personal and interpersonal needs.⁹

A characteristic feature of Russian antroponymics is a large number of suffixes for the formation of informal forms of personal names. Many of these suffixes express subjective evaluation, as they can be used to convey the attitude towards a person¹⁰.

Expressive forms of personal names are very individual and subjective.

Together with the name, a person can have a nickname: an individualizing, clarifying and characterizing name. Nicknames forming the category of informal names are the most ancient anthroponymical formations. A priori, every person has a name. Nevertheless, “when a personal name is not by itself able to individualize a particular person, an additional individualizing sign – a nickname is very helpful”¹¹.

The following table shows how the linguistic reality enables a person to express a feature by synonymous (in terms of expression and in terms of content) language tools. (See Table 1).

Table 1: The process of nomination

The object in the set of properties and qualities	→	A tall, thin, lanky man
↓		↓
A person’s idea about the object’s characteristics	→	Very tall and thin
↓		↓
Materialization of ideas in the language	→	Nickname - Noodles

Table 1 shows the motivation of the nickname “Noodles”. According to the researchers, the nickname is the genetic source of all kinds of personal names. Semantics of nicknames usually corresponds to the actual characteristics of their owners. From ancient times to the present-day nicknames have been mainly prevalent in oral folk tradition»¹².

9 Steven Pinker, *Words And Rules: The Ingredients Of Language*. (New York: Basic Books, 1999), 83

10 *Names Of Peoples Of Kazakhstan*, 37.

11 Schetinin, *Narrative As Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions Of Identity*, 169.

12 Schetinin, *Narrative As Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions Of Identity*, 169.

7 Penelope Brown – Stephen Levinson, *Politeness: Some Universals In Language Usage*. (Cambridge University Press, 1987)

8 Elena Danilina, *Nicknames In Modern Russian // East Slavic Onomastics: Research Materials*. (Moskva, 1979), 76.

In their scientific works I. Sreznevsky, V. Dahl and other linguists noted that “many nicknames, including dialectal ones possess familiar and derogatory tones and negative expressive coloring”¹³.

However, analyzing the data obtained by the survey, we support N.Ushakov’s opinion that “such narrowing of the word *nickname* can hardly be justified because the nickname is not a static category. Observations indicate the opposite: this class of the anthroponyms is not heterogeneous; new ways of their formation have emerged. It is impossible to see only negative features in a nickname; the nickname changes its connotation in different situations and social groups”¹⁴. For example, the nickname *Khojan* (rabbit) was given to a boy because his name is *Ajan* and to the other boy because his front teeth stick out, and he looks like a rabbit.

Appearance and function of nicknames as informal personal names in Russian, as well as in other language groups, may be due to the following reasons. One of the factors affecting the appearance of nicknames is *thesaurus names*. In modern Russian towns and villages, many people have the same names. It happens because the range of names is constantly narrowing. The next significant factor affecting the appearance of nicknames is the human need to express assessment and characteristics of the individual by means of a language. A nickname like a mirror reflects characterological and evaluative features of the object. Like S.Aksenov¹⁵, we believe that the distinctive features of nicknames are:

- Belonging to colloquial speech as a result of a secondary onomastic nomination. Secondary names are often formed on the basis of a metaphor, which takes the first place among the linguistic means of expression of visual images. Nicknames are born as a result of the transfer of the object or phenomenon name on the basis of similarity. (the nickname *Shva-bra* (Mop) was given to a very tall skinny girl).

- Functioning of nicknames in informal communication. Considering the sphere of informal communication, S. Aksenov restricts it to personal and group, family-related and intimate relationship, and notes that there are no strict laws. Using nicknames in the speech, we, thus, “neutralize” formality and an official anthroponymical structure.
- Corporatism. Nicknames operate in “a relatively small community of people. This community of people can be varied and formed according to different principles: territorial, social, age, and others.
- Non-regulation (the number of nicknames that a person can have in his lifetime, is not regulated). Thus, a person can simultaneously have several nicknames that vary over time and “they can exist simultaneously or succeed one another”¹⁶. For example, a certain man named *Egor Lobastov* has several nicknames: *Gorynytch* (Dragon), *Yogurt* (Yogurt) and *Lobastik*.
- Individual identity. If thousands of people can have the same name, a nickname belongs to only one person. It can only be repeated in a different environment; it is impossible to call two people the same nickname in one community.
- Nominative optionality. A nickname is an optional component of an anthroponymical informal structure; not every community gives its members nicknames. Nominative optionality is a sign indicating the nature of the use of nicknames unlike the use of the name. Nicknames may reflect ideological, psychological, and other values of a given society.
- Reflection of different emotions of a calling community in the nicknames. Nowadays we can hardly determine the opinion of the society by personal names. On the contrary, we can easily define it with the help of nicknames. Nicknames characterize not only the called person, but also the calling one.

13 Izmail Sreznevsky, *Materials For The Dictionary Of The Ancient Language*, (Moskva, 1902), 851

14 Nikolai Ushakov, *Nickname And Personal Informal Names. // The Problem Of The Boundaries Of Nicknames. Common And Proper Names*. (Moskva, 1978), 150.

15 Sergei Aksenov, *Problem Of Semantic Organization Of Russian Nicknames (Based On Soviet Literature Of 60s -80s.)* (Odessa, Dis. Of Cand. Of Philological Sciences, 1988), 70.

16 Danilina, *Nicknames In Modern Russian // East Slavic Onomastics: Research Materials*, 293-295.

- Emotionally expressive coloration is naturally inherent in all nicknames. It is their common feature, in contrast to personal names, that do not possess emotionality (except for diminutive forms). Nicknames will never become neutral names because of the nature of its internal structure. They exist due to the ability of the language to have the emotional and expressive nomination (cf. vocabulary of emotional expression), through which a person expresses his mental state. Emotionally expressive coloration of nicknames stems from opposing trends in the functioning of words in colloquial speech, i.e. amelioration and pejorativeness. This implies the division of nicknames into offensive and inoffensive, but this division is very specific. Many nickname owners do not feel pejorativeness of their nicknames. For example, a girl was nicknamed *Ushi* (Ears) because of large protruding ears, and she responds to this nickname.
- Metaphors and associativity. Image is a visual representation of any object or phenomenon of reality; but the image is not an adequate reflection of reality, it has deliberately selected features through which one can express their attitude to the image and transmit the thought. Images arise in the mind of each person; their source is the world around us. For example, the boy had curly hair, he was very smart and did well at school, and he was given the nickname *Pushkin*.
- Semantic content. The meaning of nicknames is rich in connotative meaning that come out when nicknames are used in live colloquial speech.

In the German anthroponymics, personal names like all nouns may be accompanied by articles. However, the use of articles with personal names or last names possess a bit different functional load, as compared to the household word vocabulary. The article used before them performs emotional and stylistic function.

In German colloquial language as well as in the Kazakh and Russian languages informal forms of personal names are widely used. The main feature of German informal forms of personal names is that the

number of short and caressing forms is not as large as in the Slavic languages¹⁷. The most common diminutive suffixes are: *-i, -le, -lein, -chen*: *Peterle, Udolein, Susannchen, etc.* Nouns ending in *-i*, unlike other suffixes, lose their endearing tone. The method of forming short and endearing forms for male and female names is the same. Consequently, morphologically specified grammatical differences are not available. Grammatical gender of endearing forms is mostly neuter. There is a tendency to keep sounding of the name in the formation of its short or endearing form. For example, affectionate form of a male name *Peter* sounds like *Peterle, Peterlein, Peterchen*, female name *Petra* sounds as *Petrainlein, Petrachen*¹⁸.

According to V.Schmidt, shortened names are used to save time or to express special attitude (love, affection) towards a called person. Finally, hypocoristic shortened forms of personal names are used for the expression of friendly attitude or reduction (e.g. names of in *-i* in Switzerland: *Joggeli, Uli, Vreneli*).

He singles out the methods of forming diminutive names:

- 1) Truncation of complex names to the first syllable (*Arnwald – Arn, Brunger – Brun, Eburhard – Ebur*);
- 2) Addition of suffixes *-o, -e, -i*: *Gerhard – Gero, Godafried, Godberaht, Godebald – Godo, Heinrich – Heino или Heine, Hugbert – Hugo, Kkuonart – Kuno, Odfried – Odo u Otto, Siegbert – Sigo или Sicco, Uodalrich – Udo или Uli, Eduard – Ede, Ludwig – Lude*;
- 3) Addition of suffixes *-iko, -ilo, -izo*: *Friedel – Friedilo, Fritz – Fridizo, Goedeke – Godiko, Goedel – Godilo, Goetz – Godizo, Kunz – Kuonizo, Lutz – Ludiko, Ludeco, Lizo*;
- 4) Addition of suffix *-k*: *Hugbert – Hauke, Reinhard – Reineke, Wilhelm – Wilke*;
- 5) Addition of suffix *-l*: *Dietrich – Dietel, Johannes – Hensel, Rudolf – Rudel, Markward – Merkel*;

17 Renate Komarova *German Anthroponymics* Part I. (Saratov: Saratov. Univ., 1979), 230.

18 Sergei Goryaev *Nominative Intentions Of The Subject Of Onomastic Nomination (Based On The Materials Of Russian Pragmones)* (Yekaterinburg, Dis. Of Cand. Of Philological Sciences, 1999), 165.

- 6) Addition of suffix -z: *Heinrich* – *Heinz*, *Hinz*, *Reinhard* – *Renz*, *Ulrich* – *Uz*¹⁹.

Special anthroponymical means of emotional and evaluative naming of people in German culture is also a nickname *Uebername*. Nicknames appeared earlier than names and had an identifying function, i.e. they helped to identify people that had the same personal name. Originally, so-called nicknames (*Beinamen*) contained the information about the origin of the name's owner and his place of birth: *Walter von der Vogelweide*, *Dietrich von Berne*.

Many nicknames pointed to some physical or other distinctions of a person: *Friedrich Barbarossa* (= *Rotbart*, "Redbeard"), *Heinrich der Loewe*, etc. In the course of time, the nickname was transferred to heirs and fixed in official documents.

Depending on the strength of a negative evaluation, R Komarova²⁰ identifies the following types of nicknames:

- 1) with weak negative evaluation (*Neckname*, *Ulckname*, *Scherzname*). Most of them originate from the first and last names based on sound and semantic associations. *Joseph Helenthal* / *Joseph Dunkelthal*, *Effi* / *Affe*, *Barbara* / *Babuschka*. Critical assessment of girls in the school environment is often expressed by calling them by name +suffix - n: *Muellern* (= *Myullersha*), *Schulzen* (= *Shultsiha*);
- 2) with a strongly pronounced negative, derogative (= pejorative) characteristic (*Schandname*, *Scheltname*, *Schimpfname*). These nicknames always have social conditionality (cultural and educational background of the community, ideological differences, etc.). Thus, Karl Marx and Friedrich Engels often called their political opponents pejorative nicknames. For example, F.Lassal, had the following nicknames: *Lazarus der Aussaetzige* (*Lazarus leper*) that is a symbol of mental and physical disability, *Herr Wieseltier* (*Mr. Weasel*), *Ephraim Gescheit*

Ephraim Wise, *Ephraim der Tiefe* (*Ephraim Deep Thought*). Last nicknames of Lassalle in form are similar to titles (see: *August der Starke*, *Wilhelm der Schoene*). Conferring a title on an object of criticism is aimed at ridiculing his tendency to pose, megalomania that were so characteristic of Ferdinand Lassalle.

In the novel "The Hard Life of Adam Probst" Herbert Jobst, acquainting the reader with the environment in which his character is growing, writes, "Adler calls Adam a stinky goat. Maria loves concision; she calls him a pig. So, in his short life, Adam achieved a lot. After all, only people from aristocratic circles have so many names, though they sound a bit different. "Hostile attitude towards a foster child, low cultural and educational level of parents determine the nature of additional naming of Adam Probst"²¹.

In the story "Hast du Maeuse?" ("Do you have any quirks?") Ralf Rothmann depicts a young man, Harald by name, whom everyone called *Stinki* (*stinking*) because of the unpleasant smell that emanated from him, because he did not like to wash²². In his story "Gesang der Hunde" ("A Barking Dog") [ibid. p.9] a teenager was given the nickname *Kultur Mensch* (Cultural Man) because of his manners. Unlike his friends, he really spoke literary language, without jargon, always looked smart, but his behavior and manners seemed ridiculous to others, and they gave him such a nickname.

In the era of digital communication, unofficial personal names have found new ground to flourish. Social media platforms, online forums, and digital interactions have given rise to innovative naming practices. Research by linguists such as Naomi Baron and David Crystal underscores how these platforms redefine traditional naming practices, leading to the creation of unique online personas and digital nicknames²³.

In the Kazakh language as well as in Russian and German languages, the emergence of informal personal names is associated with certain extra-linguistic factors (a long name, a difficult name, the name of a different nationality, traditions of renaming, peculiarities of a dialect, the need for evaluating a person, etc.). Express-

19 Wilhlm Schmidt, *Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch Fuer Lehrer Und Studierende Mit Einer Einfuehrung In Die Probleme Des Sprachkundlichen Unterrichts* 9. Auflage. Volk Und Wissen Volkseigener Verlag. (Berlin, 1982), 246.

20 Komarova, *German Anthroponymics*, 69.

21 Ralf Rothmann, *Ein Winter Unter Hirschen*. - Suhrkamp Verlag (Frankfurt / Main, 2001), 28.

22 Rothmann, *Ein Winter Unter Hirschen*. - Suhrkamp Verlag, 104

23 Robbins B.Naomi, *The Cambridge Encyclopedia* (Cambridge: 2003); David Crystal, *The Cambridge Encyclopedia* (Cambridge: 2003)

sive and stylistic colors of names are expressed with the help of word-forming suffixes, the amount of which varies depending on the grammatical structure of the language. In all three above mentioned languages we distinguish ameliorative, mocking, derogatory nicknames or nicknames with weak negative evaluation and strongly expressed negative evaluation.

References

1. Books

- Aksenov, Sergei. *Problem Of Semantic Organization Of Russian Nicknames (Based On Soviet Literature Of 60s -80s.): Dis. Of Cand. Of Philological Sciences.* - Odessa, 1988.
- Brown, Penelope., & Levinson, Stephen. *Politeness: Some Universals In Language Usage*, Cambridge University Press, 1987.
- Crystal, David., *The Cambridge Encyclopedia*, Cambridge (2009)
- Danilina, Elena. *Category Of Endearing Personal Names And The Problem Of The So-Called "Reduced" Form Of The Name In Russian // Anthroponymics.* - Moskova, 1970.
- Danilina, Elena. *Nicknames In Modern Russian // East Slavic Onomastics: Research Materials.* - Moskova, 1979.
- Ethnolinguistical Description Of Kazakh Anthroponyms: Cand. Philol. Sciences Diss.* Almaty, 1995.
- Golovina, Klara. *Comparative Analysis Of Ethnic Toponyms And Anthroponyms In The Russian And Kazakh Languages: Dis.Of Cand.Of Philological Sciences*, Almaty, 2000.
- Goryaev, Sergei. *Nominative Intentions Of The Subject Of Onomastic Nomination (Based On The Materials Of Russian Pragmones): Dis. Of Cand. Of Philological Sciences*, Yekaterinburg, 1999.
- Komarova, Renate. *German Anthroponymics*, Saratov: Saratov Univ., 1979.
- Musabayeva, Meruert. *Ethnolinguistical Description Of Kazakh Anthroponyms*, Almaty Cand. Philol. Sciences Diss, 1995.
- Names Of Peoples Of Kazakhstan: A Handbook.* - Alma- Ata, 1991.
- Naomi, Robbins Bongrad. *The Cambridge Encyclopedia*, Cambridge, 2003.
- Pinker, Steven. *Words And Rules: The Ingredients Of Language.* Basic Books, 1999.
- Podolskaiya, Nataliya. *Dictionary Of Russian Onomastic Terminology.* Second Ed., Rev. And Add. - Moscow: Nauka, 1988.
- Rothmann, Ralf. *Ein Winter Unter Hirschen.* - Suhrkamp Verlag, Frankfurt / Main, 2001.
- Schetinin, Leonid. *Word, Name, Things.* – Rostov University Press, 1966.
- Schmidt, Wilhelm. *Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch Fuer Lehrer Und Studierende Mit Einer Einfuehrung In Die Probleme Des Sprachkundlichen Unterrichts 9. Auflage.* Volk Und Wissen Volkseigener Verlag. - Berlin, 1982. - 344 S.
- Sreznevsky, Izmail. *Materials For The Dictionary Of The Ancient Language*, Moskva., 1902.
- Superanskaya, Alexandra. *Personal Names In The Formal And Informal Use // Anthroponymics / Ed. Nikonov V.A., Superanskaya A.V.* - Moskova, 1970.
- Ushakov, Nikolai. *Nickname And Personal Informal Names. // The Problem Of The Boundaries Of Nicknames. Common And Proper Names*, Moskva, 1978.

2. Articles

- Schiffrin, Deborah. (1996). "Narrative As Self-Portrait: Sociolinguistic Constructions Of Identity". *Language In Society*, 25/2 (1996), 167-203.

AHMET SAĞLAM. *MEMLÛKLERDE TOPRAK YÖNETİMİ İKTÂ'*. İSTANBUL: YEDİTEPE AKADEMİ YAYINLARI, 2021

Yusuf ÖTENKAYA*

Özet

Bu eser, Memlûklar'da toprak sistemini bütün yönleriyle ele almakta olup iktâ' sistemini devletin işleyiş zihniyetinin temeli olarak görmektedir. Aynı zamanda bu çalışma hususi olarak Batılı araştırmacıların iddialarına antitez mahiyetinde kurgulanarak iktâ' sisteminin feodalite, iktâ' sahiplerinin feodal bey ve çiftçilerin de köle olduğuna esaslı bir itiraz yöneltmektedir. Bunun yanı sıra toprak sisteminde karşılaşılabilecek en ufak problemin devletin mukadderatını ciddi anlamda olumsuz etkileyeceğini vurgulamaktadır.

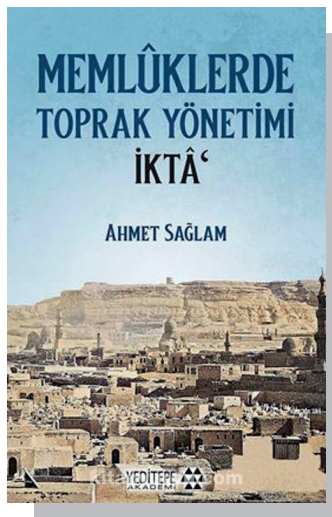
Anahtar Kelimeler: Memlûklar, Nizam, Toprak Yönetimi, İktâ', Ravq.

AHMET SAĞLAM. *LAND MANAGEMENT IQTÂ' AMONG THE MAMLUKS.* YEDITEPE ACADEMY PUBLICATIONS, ISTANBUL 2021.

Abstract

This work deals with the land system in the Mamluks in all its aspects and considers the iqtâ' system as the basis of the mentality of the state's functioning. At the same time, this work is specifically designed as an antithesis to the claims of Western scholars and raises a fundamental objection that the iqtâ' system is feudalism, the iqtâ' owners are feudal lords, and the farmers are slave. It also emphasises that the slightest problem in the land system would have a serious negative impact on the fate of the state.

Keywords: Mamluks, Order, Land governance, Iqtâ', Ravq.

Burdur Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Ahmet Sağlam'ın kaleminden çıkan bu eser, *iktâ'* sistemini bütün yönleriyle ele almanın yanı sıra hususi olarak Batılı araştırmacıların İslam toprak rejimine yönelik yaptıkları incelemelerin sınırlılıklarını tamamlamaya yönelik atılmış bir adımdır. Müellif bu çalışmada oryantalistlerin *iktâ'* sahiplerini “feodal bey”, emrinde bulunanların ise “köle asker” şeklinde telakki edilmesini sorunsallaştırmaktadır. Elbette bunu serdederken ıstılahların o dönemde tam olarak ne anlam ifade ettiğini ve bunun dışında hareket edilmesinin anakronizme yol açacağını vurgulamıştır. Aynı zamanda müellif, Sato Tsugitaka ve Fuad Köprülü'nün iddia ve tespitlerini merkeze alarak *iktâ'* nizamına dair Batılı tezlerin ciddi anlamda eleştirildiğini belirterek bu hususta yapılan çeşitli çalışmalara işaret etmiştir.

İki bölümden oluşan eserde Memlûklar dönemine kadar olan tarihsel süreçte *iktâ'* sisteminin ve toprak yönetimin mahiyeti ve gelişimi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Memlûklar döneminde *iktâ'* nizamı ele alınmaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, yusufotenkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6721-4888.

İktidarın siyasal istikrarı açısından *ravk* ve iktâ' tanzimi, çeşitli dönemlerde yapılan tahrir çalışmaları, iktâ' tevcihlerinin ne şekilde gerçekleştiği, Memlûk ordusunun iktâ' nizamı ile ilişkisi, vergilendirmeler ve son olarak devlet ve toplum hayatında iktâ'nın yeri vb. mevzuular özelinde dakik incelemelerde bulunulmuştur. Eserin giriş kısmında iktâ' nizamının mahiyeti, Selçuklu örneği ve merkezîyetçi devlet inşası, feodalite-iktâ' mukayese-si ve F. Köprülü ile S. Tsugitaka'nın eleştirel yaklaşımları ele alınmaktadır.

Müellifin temel iddiasına göre genel olarak İslamî toprak sistemi yalnızca toprakların pay edilmesi ve bunlardan sağlanan gelirlerden ibaret değildir. Bilhassa 10. yüzyıldan itibaren sistem, askerî iktâ' nizamı hâline gelmiştir. Bu nizamın ise devlet ve toplum düzeni ile yakından ilişkileri vardır. Sultan ve iktâ' sahipleri arasında olduğu kadar iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasında da sıkı bir münasebet söz konusudur. Burada çiftçiler hiçbir şekilde muktâ'nın keyfî tasallutunda olmayıp belli şerf haklar dahilinde hayatlarını sürdürmektedirler. (s. 14) Bu bakımdan askerî iktâ' nizamının, *feodalite*, *fief* ve *beneficium*'dan farklı olduğu, insanların köleleştirilme-yip hukuk odaklı bir sistem dahilinde öngörülebilir bir yaşam biçimine sahip olduklarından bahsedilmektedir. (s. 19)

Mısır ve İktâ' başlıklı birinci bölümde Nil Nehri eksenli bir anlatım geliştirilmiş; tarihin ilk zamanlarındaki durum hakkında malumat verilerek gelir durumlarının neler olduğundan bahsedilmiştir. Mısır'ın fethi ile birlikte yeni bir hukuk sistemi çatısı altına giren halkın mülküne dokunulmamış, vergilerini ödedikleri müddetçe toprakları ellerinden alınmamıştı. Aynı zamanda vergi ve malî konularda uzman olan yerli Kıptîlerin kâtip olarak görevlerini ifâ etmeye devam ettikleri bilgisi verilmiştir. Toprak yönetimi ve iktâ'nın *ravk* sistemine dayalı olduğu ve bunun farklı zamanlara göre değişkenlik arz ettiği bilgisi verilmiştir. Ancak *ravk*ta yalnızca ölçüm yapılmıyor, bunun yanı sıra haraç vergilerinin ölçümü ve gelirlerin tahsis edileceği askerlerin paylarının belirlenmesi de gerçekleştiriliyordu. Müellif, tahrir çalışmalarıyla bağlantılı olarak belli ölçüm istilahlarını da açıklığa kavuşturmuştur. İktâ', *irdeb*, *krat*, *misal*, *ravk*, *feddan* vb. kavramların mahiyeti detaylarıyla ortaya konulmuştur. Aynı zamanda tarihi süreç içerisinde ekili-dikili alanların durumunu da gözler önüne sermektedir. (s. 59)

Batılı araştırmacıların toprak yönetimi ile ilgili aşamadıkları sorun *abdi kinn* ifadesidir. Bu ifadeyi ekseriyetle kölelikle özdeşleştirip insanları bir bakıma toprağa dayalı serf mesabesinde görmüşlerdir. Ancak özellikle de S. Tsugitaka'nın perspektifini esas alan müellif, toprak-insan bütünselliğini dikkate alarak açıklama geliştirmiştir. Bu doğrultuda *abdi kinn* ifadesiyle kavramsallaştırılan çiftçilerin gerçekte köle değil hayat boyu ekim-hasat işi ile uğraşarak geçimlerini temin eden insanlar olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra mülkiyet konusunda arazi temlikinin kimsede olmayıp asıl olan şeyin üretim canlılığı olduğunu vurgulamıştır. (s. 62)

Müellif, *Memlûk Dönemi İktâ' Nizamı* başlıklı ikinci bölümde iktâ' sistemini, askerî iktâ' nizamı ile irtibatlı ele almaktadır. Bu bakımdan Memlûklar'da iktâ' sistemini Selçuklu, Fâtımî ve Eyyûbî Devleti'nden farklı bir şekilde değerlendirmektedir. İktâ'nın bu dönemde farklı istilahlarda kullanıldığını belirten müellif, *iktâati'l-ceyşiyye*, *hubz*, *ahbâzü'l-ümera ve'l-halka ve'l-ceyş* tabirlerine de değinmiştir. (s. 74) Ayrıca Mısır topraklarının 24 kırata ayrıldığını ve ekseriyetle pek çok defa yapılan *ravk* çalışmaları ile iktâ' tahsisatlarında yapılan değişikliklerden bahsetmiştir. Söz gelimi I. Baybars (1260-1277) devrinde 4 kırat sultana, 10 kırat ümeraya, 10 kırat da halka askerlerine ayrılmıştır. (s. 77) Hüsameddin Lâcîn (1296-1299) döneminde ise 4 kıratın sultana, 11 kıratın ümera ve halka askerlerine, 9 kıratın ise ordu tahsis etmek üzere ayrılması planlanmıştı. (s. 83) Bu yeni çalışma, emîrlerin ve halka askerlerinin paylarının ayrı ayrı olmak üzere %45 azalması anlamına geliyordu. Müellife göre değiştirilen bu nisap, devlet içerisinde ciddi tartışmalara ve kaos ortamına neden olmuştu. Neticede seçkin emîrlerin paylarının azaltılması sonucunda patlak veren ayaklanma nedeniyle önce Nâibü's-saltana Mengü Temür (ö. 698/1298) hemen ardından da Sultan Lâcîn öldürülmüştü. (s. 83)

Müellif, devlet nizamının çökmesinin temel sebeplerinden biri olarak *ravk* çalışmaları ile yapılan tahsisatlara işaret etmiştir. Toprakların süreç içerisinde hanedan üyeleri arasında paylaşılması ve miras yoluyla evlatlarına intikal ettirilmesi işleyişin ve otoritenin inkırazına neden olmuştur. Zenginliklerin tek elde toplanması askerî iktâ' sisteminin doğasında bulunan nimet-hizmet ilişkisini atalete uğratmış ve en nihayetinde de Memlûk ordu yapısının bozulmasıyla neticelenmiştir.

Sağlam'ın bu eseri, Memlûk askerî iktâ' sistemini farklı bir veçheyle ele alarak toprak sistemi konusunda alana önemli bir katkı sunmuştur. Muktâ' ile çiftçiler arasındaki münasebete tarihsel olduğu kadar fikhî bir perspektifle de yaklaşıp çiftçilerin toprağa dayalı köle (abdi kinn) oldukları iddiasını tenkit ederek bu hususta yeni açıklamalar geliştirmiştir. Bunun yanı sıra toprak sistemi ile askerî-siyasi bakımdan doğrudan ilişki

kurup iktâ' hususunda karşılaşılabilecek en ufak sorunun askerî-siyasi açıdan sonuçlarının olacağını sarih bir biçimde ortaya koymuştur. Bir başka ifadeyle, devletin mukadderatını toprak sisteminin salahiyetinde görerek kadim gelenek ile irtibat kurup İbn Haldûncu bir yöntem ile devlet açısından toprak sisteminin ve adaletin asıl olan şey olduğunu vurgulamıştır.

Yazım Kuralları

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

Makale; Öz, Abstract, Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler şeklinde düzenlenmelidir.

- Başlık:** Türkçe, Türk lehçeleri ve İngilizce başlıklar, Times New Roman, 14 punto, kalın, büyük harfle ve ortalarak yazılmalıdır. Başlık, kaleme alınan metnin içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmak nitelikte olmalıdır.
- Yazar(lar) Ait Bilgiler:** Yazar adı ve soyadı (soyadının tamamı büyük harfle) makale başlığının sağ altında olmalı, yazarın akademik unvanı, görev yaptığı kurum, e mail adresi, ORCID numarası ile birlikte dipnotta (*) işareti ile Times New Roman yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.
- Özet:** Ana metnin girişinde 150-200 kelime aralığında Türkçe, Türk lehçeleri ve İngilizce özet yer almalıdır. Özeti altına 3-5 (kelime) aralığında anahtar kelime eklenmelidir. Özet bölümünde çalışmanın konusundan, amacından, kapsamından ve bu alandaki diğer çalışmalarla farkından bahsedilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı tipinde 10 punto, italik ve iki yana yasl olarak yazılmalıdır.

Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe ve Türk lehçeleri makaleler için ayrıca İngilizce genişletilmiş özet (Extended Abstract) talep edilir. Extended Abstract, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içermeli ve 500-700 kelimedenden oluşmalıdır.

Not: Extended Abstract, başvuru sırasında gerekli değildir.

- Bölüm Başlıkları:** Tüm bölüm ve alt başlıklar 11 punto koyu, sadece ilk harfleri büyük olarak sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Başlık numaralarında, giriş bölümünden sonra verilmeli ve ondalık sistemde (1., 1.1., 1.1.1. gibi) numaralandırılmalıdır.
- Ana Metin:** Yazı karakteri Times New Roman ve 11 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Alıntılar: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; üç satırdan az alıntılar satır arasında, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda ve italik olarak yazılmalıdır.

Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

- Tablolar ve Şekiller:** Şekil ve tablo başlıkları 10 punto koyu olarak tablo ve şekillerin üzerine yazılmalı, her birine sıra numarası (Tablo 1, Tablo 2 ve Şekil 1, Şekil 2 vs.) verilmeli ve kaynak bildirimleri tablo ve şekillerin altında 9 punto ve bibliyografik bilgileri eksiksiz olarak verilmelidir. Tablo, şekil vs. içindeki metin 10 punto olmalıdır. Tablo, şekil, grafik ve başlıklardan önce ve sonra 6 nk boşluk bırakılmalıdır.

B. Sayfa Düzenine İlişkin Esaslar

- Sayfa düzeni her taraftan 3 cm, hizalama; iki yana yasl, girinti; sol: 0 cm, sağ: 0 cm olmalıdır.
- Paragraf ilk satır 1 cm, paragraflar arası önceki 6 nk, sonra 6 nk, satır aralığı tek olmalıdır.
- Sayfa numaraları ortada verilmelidir.

C. Kaynak ve Referans Gösterme Yöntemi

Makalede yapılacak atıflarda ve kaynak gösterimde İSNAD Atıf Sistemi (2. Edisyon) yöntemi esas alınır. Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "Kaynakça" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Kaynakça; Arşiv Belgeleri, Resmi Yayınlar, Süreli Yayınlar, Kitaplar, Makaleler, Tezler, İnternet Kaynakları şeklinde düzenlenmelidir.

Dergiye gönderilen yazılar, söz konusu yönetime uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları gerekmektedir. Aşağıda verilen örnekler, İSNAD Atıf Sistemi yönteminin dergimize uyarlanmış halidir. Ayrıntılı bilgiye <https://www.isnadsistemi.org/> veya <https://www.isnadsistemi.org/download/isnad-2-yazim-kilavuzu/> adresinden ulaşılabilir.

1. Arşiv

İlk Geçtiği Yerde:

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 571 / 36185-142708-1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. İ.UM.EK., 45 / 67.

Sonraki Geçtiği Yerde:

TDA, 571 / 36185-142708-1.

BOA, DH. İ.U.M.EK., 45 / 67.

Kaynakçada:

TDA, 571 / 36185-142708-1.

BOA, DH. İ.U.M.EK., 45 / 67.

2. Resmî Yayınlar

İlk Geçtiği Yerde:

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Devre, 2. Cilt, 1. İçtima (2 Haziran 1920), 10.

Sonraki Geçtiği Yerde:

TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Haziran 1920,

Kaynakçada:

TBMM Zabıt Ceridesi. 1. Devre, 2. Cilt, 1. İçtima (2 Haziran 1920), 10.

3. Süreli Yayınlar

*** Yazarsız**

İlk Geçtiği Yerde:

Milliyet, "Yetki Kanunları" (17 Eylül 1971), 1.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Milliyet, "Yetki Kanunları", 1.

Kaynakçada:

Milliyet, "Yetki Kanunları" (17 Eylül 1971), 1.

*** Gazete Haberi-Yazarlı**

İlk Geçtiği Yerde:

Yunus Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleri", *Cumhuriyet* (15 Mayıs 1932), 1.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya", 1.

Kaynakçada:

Nadi, Yunus. "İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleri", *Cumhuriyet* (15 Mayıs 1932), 1.

4. Kitaplar

*** Kitap-Yazarsız ve Anonim**

İlk Geçtiği Yerde:

İş Kanunları ve İlgili Mevzuatı (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 2. Cilt, 12.

Sonraki Geçtiği Yerde:

İş Kanunları ve İlgili Mevzuatı, 32.

Kaynakçada:

İş Kanunları ve İlgili Mevzuatı. 2. Cilt. Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.

*** Kitap-Tek Yazarlı**

İlk Geçtiği Yerde:

Yücel Namal, *Türk-Macar İlişkileri*, (İstanbul: İskenderiye Yayınları, 2009), 35.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Namal, *Türk-Macar*, 35.

Kaynakçada:

Namal, Yücel. *Türk-Macar İlişkileri*. İstanbul: İskenderiye Yayınları, 2009.

*** Kitap-İki Yazarlı**

İlk Geçtiği Yerde:

Arı İnan - İsmet Parmaksızoğlu, *Düşünceleriyle Atatürk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 54-58.

Sonraki Geçtiği Yerde:

İnan - Parmaksızoğlu, *Düşünceleriyle Atatürk*, 62.

Kaynakçada:

İnan, Arı - Parmaksızoğlu, İsmet. *Düşünceleriyle Atatürk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

*** Kitap-Çok Yazarlı**

İlk Geçtiği Yerde:

Mehmet Gönübol vd, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), 219.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Gönübol vd, *Olaylarla Türk Dış*, 219.

Kaynakçada:

Gönübol, Mehmet vd. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.

*** Kitap-Editörlü**

İlk Geçtiği Yerde:

Mete Kaan Kaynar (ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 7.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Kaynar, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, 7.

Kaynakçada:

Kaynar, Mete Kaan (ed.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

*** Kitap-Çeviri****İlk Geçtiği Yerde:**

Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 11.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Dvornik, *Konsiller Tarihi*, 23.

Kaynakçada:

Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

5- Kitap Bölümleri**İlk Geçtiği Yerde:**

İsenbike Ogan, "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler*, ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012), 19.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Ogan, "Bugünü Anlamak", 20.

Kaynakçada:

Ogan, İsenbike. "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler*. ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım. 19-50. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.

6- Makaleler**İlk Geçtiği Yerde:**

Gürbüz Arslan, "Osmanlı Devleti'nden Kalan Dış Borçlar ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)", *History Studies*, 7/4 (2015), 20.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Arslan, "Osmanlı Devleti'nden Kalan", 20.

Kaynakçada:

Arslan, Gürbüz. "Osmanlı Devleti'nden Kalan Dış Borçlar ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)". *History Studies* 7/4 (2015), 1-23.

7-Bildiriler/Tebliğ**İlk Geçtiği Yerde:**

Aydın Çakmak, "Zekai (Apaydın) Bey'in Birinci Moskova Büyükelçiliği (1925-1927)", *4. Uluslararası Türk - Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi*, ed. Zuhâl Koç (Ankara: Asos Yayınları, 2021), 39.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Çakmak, "Zekai (Apaydın) Bey'in", 39.

Kaynakçada:

Çakmak, Aydın. "Zekai (Apaydın) Bey'in Birinci Moskova Büyükelçiliği (1925-1927)". *4. Uluslararası Türk - Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi*, ed. Zuhâl Koç.37-52. Ankara: Asos Yayınları, 2021.

8-Tezler**İlk Geçtiği Yerde:**

Çağdaş Albayrak, *Türk Edebiyatında Yûsuf'u Züleyhâlar ve Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas'ı Mukayeseli İnceleme* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 300.

Sonraki Geçtiği Yerde:

Albayrak, *Türk Edebiyatında Yûsuf'u Züleyhâlar*, 300.

Kaynakçada:

Albayrak, Çağdaş, *Türk Edebiyatında Yûsuf'u Züleyhâlar ve Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas'ı Mukayeseli İnceleme*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

9-İnternet Kaynakları**İlk Geçtiği Yerde:**

T.C. Dışişleri Bakanlığı (TDB), "Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" (Erişim 15 Şubat 2022).

Sonraki Geçtiği Yerde:

(TDB), "Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol".

Kaynakçada:

T.C. Dışişleri Bakanlığı (TDB). "Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol". Erişim 15 Şubat 2022. https://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf

İLETİŞİM / CONTACT

Dergi yazışma adresi / Correspondence

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi Editörlüğü,
Sosyal Bilimler Enstitüsü Binası, İncivez 67100 ZONGULDAK

Tel: 0 (372) 291 28 63 0 (535) 524 40 89

E-posta / E-mail: karesdergisi@gmail.com kares@beun.edu.tr

Ağ Adresi / Web Adress: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kares>